

İLHAMƏ MƏMMƏDOVA

**AZƏRBAYCANDA QARŞILIQLI YARDIM
FORMALARI
(TARİXİ-ETNOQRAFİK TƏDQİQAT)**

BAKİ - ELM - 2011

Elmi redaktor:
akademik TEYMUR BÜNYADOV

Rəyçilər:

tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent QƏZƏNFƏR RƏCƏBLİ
tarix üzrə fəlsəfə doktoru TAHİR ŞAHBAZOV

İLHAMƏ MƏMMƏDOVA
AZƏRBAYCANDA QARŞILIQLI YARDIM FORMALARI
(TARIXİ-ETNOQRAFİK TƏDQİQAT)

Bakı: Elm, 2011, 216 səh.+24 səh. rəngli

İSBN: 978-9952-453-35-5

Monoqrafiya etnoqrafiya elminin mühüm problemlərindən olan qarşılıqlı yardım formalarının tədqiqinə həsr edilmişdir. Kitabda XIX — XX əsrin əvvəllərində sözügedən problemin xalq təsərrüfat həyatının müxtəlif sahələrində, maddi mədəniyyət, ictimai həyat və ailə məişətindəki rolu işıqlandırılmışdır. Müəllif tədqiqat prosesində ölkənin müxtəlif bölgələrindən topladığı çöl materialları, etnoqrafik ədəbiyyat və tarixi mənbələrdən bəhrələnmiş, maraqlı elmi nəticələr əldə etmişdir.

Kitab elmi ictimaiyyət və geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

$$\frac{0504000000}{655(071)-2011}$$
 qrifli nəşr

*AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun
Elmi Şurasının 6 fevral 2011-ci il tarixli qərarı ilə çap olunur.
(Protokol № 6)*

MÜNDƏRİCAT

ÖN SÖZ	8
GİRİŞ	13

**I FƏSİL. ƏKİNÇİLİKLƏ BAĞLI QARŞILIQLI YARDIM
FORMALARI..... 32**

Qarşılıqlı yardım institutunun mahiyyəti və təşəkkülü.....	33
Qarşılıqlı yardımın sadə ortaqlıq forması və onun variantları ..	40
Qarşılıqlı yardımın mürəkkəb ortaqlıq forması və onun variantları.....	48
Qarşılıqlı yardımın kütləvi və fərdi formaları	59

**II FƏSİL. MALDARLIQ VƏ KÖMƏKÇİ TƏSƏRRÜFAT
SAHƏLƏRİ İLƏ BAĞLI QARŞILIQLI YARDIM
FORMALARI..... 76**

Qarşılıqlı yardımın kollektiv və fərdi formaları.....	77
Əmək birlikləri daxilində qarşılıqlı yardımlaşma	89

**III FƏSİL. MADDİ MƏDƏNİYYƏT VƏ
SƏNƏTKARLIQLA BAĞLI QARŞILIQLI YARDIM
FORMALARI..... 101**

Maddi mədəniyyət	102
Sənətkarlıq	120

**IV FƏSİL. AİLƏ MƏİŞƏTİ VƏ İCTİMAİ HƏYATLA
BAĞLI QARŞILIQLI YARDIM FORMALARI..... 131**

Ailə məişəti.....	132
Qonaqpərvərlik.....	141

Bayram mərasimləri.....	144
Toy mərasimləri.....	154
Dəfn və yas mərasimləri.....	171
 NƏTİCƏ.....	 180
İXTİSARLARIN SİYAHISI	187
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	189
MƏLUMATÇILARIN SİYAHISI.....	199
XÜLASƏ.....	205
MONOQRAFİYAYA DAİR ŞƏKİLLƏR.....	217

ÖN SÖZ

*El bir olsa, dağ oynadar yerindən,
Söz bir olsa, zərbi kərən sındırar.*

Abbas Tufarqanlı

XXI əsrin əvvəllərindən başqa elm sahələrində olduğu kimi, etnoqrafiya elminin inkişafında da uğurlu irəliləyişlər başlandı. Etnoqrafiya elmi üzrə xeyli namizədlik və doktorluq dissertasiyaları müvəffəqiyyətlə müdafiə olundu. Çoxsaylı qiymətli məqalələr, monoqrafiyalar nəşr edildi. Təkcə onu xatırlatmaq kifayətdir ki, tarixşünaslıqda ilk dəfə olaraq üçcildlik «Azərbaycan etnoqrafiyası» işıq üzü gördü. Azərbaycan xalqının «mənəvi pasportu» olan bu əsər etnoqrafiyanın inkişafına, xüsusilə Azərbaycan elmi ictimaiyyətinin dünya elminə integrasiyası yolunda böyük bir töhfə oldu. Gənc tədqiqatçılar bir-birinin ardınca maraqlı monoqrafiyaları ilə çıxış edib öz sözlərini dedilər. Belə istedadlı gənclərdən biri də İlhamə Məmmədovadır. Onun oxuculara təqdim etdiyi «Azərbaycanda qarşılıqlı yardım formaları» adlı monoqrafiyası xüsusi elmi əhəmiyyət kəsb edən problemə həsr edilmişdir.

Respublikamız müstəqillik əldə etdikdən sonra azərbaycançılıq müxtəlif elm sahələrində hər bir ziyalının əldə rəhbər tutacağı hakim ideologiyaya çevrildi. Bu xüsusda alimlərimiz, ələxsus ictimai və humanitar sahələrlə məşğul olan tədqiqatçılar vətənin milli mədəni irsinin araşdırılmasına diqqət ayırdı və tutarlı nəticələr əldə etdilər. Bildiyimiz kimi, azərbaycançılıq müxtəlif istiqamətlərdə özünü büruzə verir ki, onlardan biri də xalqın birliyini ehtiva edən, mənəvi mədəniyyətin mühüm bir hissəsi olan qarşılıqlı yardım formaları və ya el köməyi adətləridir. Qarşılıqlı yardımlar tarixən azərbaycanlıların vəhdətinin, bir-birinə arxa durmasının, hayan olmasının əyani göstəricisi olub, ictimai rəyin

həmrəylik və yekdilliyinə dəlalət edir. Humanist mahiyyət kəsb edən bu tipli mövzuların öyrənilməsi yeni mərhələyə qədəm qoymuş müasir cəmiyyətimiz üçün yararlı olar, sosial əlaqələri möhkəmlədən, xalqı milli birliyə, bütövlüyə aparan vacib istiqamət rolunu daşıya bilər. Bu baxımdan təqdim edilən monoqrafiya böyük elmi-əməli mahiyyət kəsb edir.

Xalqların zaman-zaman yaradıb yaşatdığı mədəni dəyərləri onların unudulmaz milli sərvətidir. Tarixin müxtəlif mərhələlərində müəyyən dərəcədə dəyişilsə də, bu tükənməz sərvət heç vaxt köhnəlmiş təfəkkürün, lazımsız düşüncənin məhsulu sayılmamış, əksinə, şifahi qanunlar məcəlləsini təşkil etmişlər. Mənəvi dəyərlər, adət-ənənələr bir fərdin yazdığı qanunlarla deyil, cəmiyyətin öz-özlüyündə təbii olaraq təsis etdiyi adi hüquq normaları ilə nizamlanmış, hər bir yeni siyasi sistem tərəfindən tamamilə ləğv edilə bilməmiş, nəsildən-nəslə ötürülərək əsrlər boyu yaşamaqda davam etmişdir. Xalq həyatının ayrı-ayrı sahələrinin öyrənilməsi tarixi-mədəni təmayülü ardıcıl dəyərləndirməkdə və bugününümüzü dərk etməkdə olduqca gərəklidir.

Qarşılıqlı yardım formalarının tətbiq edildiyi sahələr çoxşaxəlidir. Monoqrafiyada ilk dəfə olaraq qarşılıqlı yardım formalarının cəm halında öyrənilməsinə nail olunmuş, etnoqrafiya elminin tədqiqat obyektinə daxil olan əksər sahələr çöl materialları ilə tədqiqata daxil edilmişdir. Maraqlı cəhət ondan ibarətdir ki, tədqiqatçı müxtəlif sahələrdə oxşar qarşılıqlı yardım formalarının fərqli xüsusiyyətlərini aydın göstərmiş və mövcud problemlə bağlı məsələləri Azərbaycanın etnoqrafik bölgələri üzrə ayrı-ayrılıqda göstərsə də, onlar arasında ümumi cəhətləri tapa bilmişdir.

Monoqrafiyada xalqımızın əkinçilik və maldarlıq təsərrüfatı, maddi mədəniyyəti, sənətkarlıq sahələri və ailə məişətindəki qarşılıqlı yardım formaları tədqiq edilmişdir. Müəllif tarixi faktlara əsaslanaraq bəşəri, milli və humanist xüsusiyyət daşıyan qarşılıqlı yardım formalarının mahiyyəti və təşəkkülü tarixini öyrənmişdir. Kitabda el köməkliklərinin hələ ibtidai icma qurulu-

şundan mövcud olduğu və sonrakı dövrlərdə yüksək tərəqqiyə çatmasından ətraflı bəhs edilmiş, bu vərdişlərin zərurət səbəbindən təkrarlanan adətə çevrilməsi və islami dəyərlərlə zənginləşərək sosial institut səviyyəsinə çatması sübuta yetirilmişdir. El köməkliklərinin yaranması və mövcudolma səbəbləri yalnız mövzunun əhatə etdiyi xronoloji çərçivədə deyil, problemin təşəkkülünün ibtidai dövrdən başlayaraq tarixilik baxımından aparılması əsərin elmi məziyyətlərini daha da artırır.

Əsərdə əkinçilik təsərrüfatının müxtəlif sahələrində (taxılçılıq, çəltikçilik, tütünçülük, bağçılıq, bostançılıq və s.) mövcud qarşılıqlı yardım formalarından bəhs edilir, onların təşəkkülü tarixi açıqlanır. Diqqəti cəlb edən məqamlardan biri də odur ki, müəllif hər bir fəsildə qarşılıqlı yardım formalarının tipologiyasını göstərmiş, el köməkliklərinin forma və məzmununa görə təsnifatını verməyə müvəffəq olmuşdur. Belə ki, onları əmək birlikləri daxilində yardımlaşma, kollektiv və fərdi köməkliklərə, eyni zamanda, fiziki, maddi və mənəvi yardımlara ayırmışdır.

Tədqiqat işində maldarlıq və köməkçi təsərrüfat sahələri ilə bağlı qarşılıqlı yardım formaları araşdırılmışdır. Burada maldarlıq, balıqçılıq, ovçuluq kimi təsərrüfat sahələrində qarşılıqlı yardım formalarının etnoqrafik təsviri və elmi şərh göstərilmiş, onların iqtisadi tərəqqidə oynadığı rolü yetərinə dəyərləndirilmişdir.

Monoqrafiyada maddi mədəniyyətin əsas elementlərindən olan xalq yaşayış məskənləri və evlər, yollar, dini-memorial tikililər, süni suvarma obyektləri və s.-nin hasilə çıxarılması el köməkliyinin nəticəsi kimi qələmə alınmışdır. Burada sənətkarlığın müxtəlif sahələri – misgərlik, dəmirçilik, xalçaçılıq, dulusçuluqla bağlı qarşılıqlı yardım formaları qaynaqlar, tədqiqatlar, əsasən də, çöl-etnoqrafik materialları əsasında qələmə alınmış, maraqlı elmi nəticələr əldə edilmişdir. Sənətkarların təsis etdikləri qarşılıqlı yardım məhiyyətli əmək birliklərindən (həmkar, ortaqlıq, şəriklik və s.) bəhs olunmuş, onların orta əsrlərdən baş-

layaraq yaranma səbəbləri açıqlanaraq bu tipli təşkilatlar vaxtilə Azərbaycan və Şərq ölkələrində geniş yayılan «əxi», «əsnaf», «övzan», «sənnə», «məhtərifə» kimi sənətkar birliklərinin qalığı olduğu qeyd olunmuşdur.

Müəllif əsərdə XIX – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ərazisində mövcud olan patriarxal və kiçik ailələrdə qarşılıqlı yardım formalarının müqayisəsini aparmış və patronimik qruplar arasında el köməkliklərinin daha çox rast gəlinməsinin səbəblərini aydınlaşdırmışdır. Bayramlar, toy və yas mərasimlərinin qarşılıqlı yardımın mühüm rolu sayəsində baş tutmasının geniş təhlili qələmə alınmış, bəhs edilən problemin bu sahədəki sosial-psixoloji, mənəvi-əxlaqi məqamları araşdırılmışdır. Əsərin məzmunundan tamamilə aydın olur ki, tarixən ictimai-iqtisadi həyatın və məişətimizin elə bir sahəsi olmamışdır ki, orada qarşılıqlı yardımın müxtəlif formalarından istifadə edilməsin.

Yeri gəlmişkən, bu ilin yanvar ayında Sabirabada getmişdik. İlk olaraq Kürlə Arazın qovuşduğu yerdə olduq. Bildiyimiz kimi, bu yaxınlarda bölgə təbii fəlakətlə, daşqınla üzləşib. Burada dövlətimizin gördüyü işlər məni valeh etdi. Ağ kisələrə doldurulmuş torpaqdan möhtəşəm sədd çəkilmiş, qala düzəldilmişdi. Gözlərim önündə Dərbənd keçidi, Çin səddi canlandı. İnanılmaz, ağlasığmaz bir yenilməzliklə qarşılaşdıq. Xəbər verdilər ki, bu mühüm qələbədə əhalinin də rolu danılmaz, əməyi böyükdür. Hər gün gecə-gündüz el axışıb köməyə gəlir, özlərini selin qarşısına sipər ediblər. Hamı el bir olub, əlbir olub fəlakətin qarşısını alıblar. Bəli, harda el gücü, orda sel gücü, harda birlik, orda dirlik, yenilməzlik, alınmazlıq..

Etnoqrafiya elmində xalqımıza məxsus qarşılıqlı yardım formalarından bəhs edilmiş, məqalələr və ayrıca kitabça dərc edilmişdir. Lakin öz əhatəliliyi, dərin məzmunu və əhəmiyyətilə seçilən monoqrafiya ilk dəfədir ki, qələmə alınır və bu maraqlı iş müəllifin uğuru sayıla bilər. Əminəm ki, kitabı əldə edən hər bir vətənpərvər ziyalı müasir qloballaşma şəraitində öz xalqının

keçmiş zəngin milli mədəni irsi ilə bir daha yaxından tanış olacaq, qürur duyacaq, fəxr edəcəkdir.

TEYMUR BÜNYADOV
akademik

GİRİŞ

Azərbaycanın təbii-coğrafi mövqeyi və iqlim şəraitinin müxtəlifliyi xalqın tarixən çoxşaxəli təsərrüfat sahələri ilə məşğul olmasını şərtləndirmişdir. Azərbaycan xalqı qədim zamanlardan əkinçilik və maldarlıq təsərrüfatını inkişaf etdirmiş, sənətkarlığın müxtəlif sahələrində böyük uğurlar qazanmışdır. Xalqımız təsərrüfat həyatı, maddi və mənəvi mədəniyyət, eləcə də ailə məişəti və ictimai həyatla bağlı yaşı minilliklərlə ölçülən qarşılıqlı yardım formalarını yaradıb yaşatmışdır. Qarşılıqlı yardım formaları zərurət yarandığı halda istənilən şəxsə, ailəyə kollektiv və ya fərdi şəkildə el köməkliyini ifadə etmişdir. Azərbaycan xalqı özünün çoxəsrlik tarixi ərzində yaratdığı, zaman-zaman inkişaf etdirərək təkmilləşdirdiyi və zəmanəmizədək gətirib çıxardığı zəngin milli-mənəvi və maddi irsə bu gün də sahiblik etməkdədir.

Bildiyimiz kimi, mənəvi dəyərlər milli ideologiyamızın mühüm elementlərindəndir. Milli-mənəvi dəyərlərimizin mühüm tərkib hissəsi olan, xalqımızın ibtidai təxəyyül imkanlarından qaynaqlanan, əsrlər boyu empirik bilik, təcrübə və əmək vərdişlərinə söykənərək adi təsərrüfat və məişət adətlərindən sosial institut səviyyəsinə qədər yüksələn qarşılıqlı yardım formalarının azərbaycançılıq ideologiyası prizmasından öyrənilməsi bu gün Azərbaycan etnoqrafiya elminin qarşısında duran ən vacib problemlərdən biridir.

Qarşılıqlı yardım formaları bütün tarixi dövrlərin ictimai-iqtisadi, etnik-psixoloji, mənəvi-əxlaqi və tərbiyəvi xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirərək keçdiyi hər bir mərhələdə sosial, siyasi, mədəni təmayülün vacib əmsallarından olmuş, etnosun tarixi tərəqqidə mövcud inkişaf səviyyəsinin göstəricisi kimi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Bu mənada bəhs etdiyimiz xronoloji çərçivədə, həmçinin ondan əvvəlki dövrlərdə ictimai mənzərəni təsəvvür etmək, cəmiyyət bazisinin elmi şərhini vermək baxımından qarşılıqlı yardım formalarının elmi-etnoqrafik tədqiqatını aparmaq

zərurəti mövzunun aktuallığını şərtləndirən amillərdən biri kimi çıxış edir.

Tarixən formalaşan milli-mədəni ənənələrin, etnosun məişət və mədəniyyətinin, həmçinin təsərrüfat həyatının öyrənilməsi etnoqrafiya elminin qarşısında duran mühüm vəzifələrdəndir. Bu baxımdan göstərilən sahələrlə bilavasitə bağlı olan qarşılıqlı yardım formalarının öyrənilməsi böyük elmi əhəmiyyət kəsb edir.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın sovet Rusiyası tərəfindən işğalı nəticəsində zorakı üsullarla aparılan kollektivləşdirmə və milliləşdirmə siyasəti, habelə istehsal münasibətlərinin və sosial-iqtisadi vəziyyətin kəskin dəyişməsi ilə əlaqədar qarşılıqlı yardım təsisatının bəzi formaları siyasi atmosfərə uyğun olaraq dəyişikliyə uğramış və ya bir çoxu sovet hakimiyyəti dövründə sıradan çıxmışdır. Lakin bu təsisat formaca dəyişikliyə məruz qalsa da, onun humanist, əxlaqi, sosial məzmunu qorunmuş və yeni bir forma alaraq mahiyyət etibarilə xalqın əxlaq normalarının tərkib hissəsi kimi qalmaqda davam etmişdir. Təsadüfi deyil ki, qarşılıqlı yardım institutu müasir dövrdə də etnomədəni münasibətləri müəyyənləşdirən istiqamətlərdən biridir.

Ötən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində sosializm sisteminin iflası, zorla cəlb olunduğumuz Qarabağ müharibəsi və bu müharibənin fonunda yüz minlərlə insanın öz doğma yurd-yuvasından didərgin düşməsi Azərbaycan xalqının milli birliyinin, özünüdərk hisslərinin artmasına təkan verdi, bununla həmahəng olaraq xalqın sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinin, əxlaqi keyfiyyətlərinin və mənəvi simasının milli müəyyənlik göstəricisi olan qarşılıqlı yardım formalarının yeni məzmununda dirçəlməsinə də geniş üfiqlər açıldı. Vətənpərvərlik, millətine qayğı göstərmək, ümumiyyətlə, insani hisslər qarşılıqlı yardım adətinə ehtiyacı artırırdı.

Özündə humanizmi ehtiva edən qarşılıqlı yardım formaları bəşəri əhəmiyyəti ilə yanaşı, xalqın spesifik xüsusiyyətlərini indiki şəraitdə bəlli etməkdədir. Məlum olduğu kimi, əksər maddi mədəniyyət nümunələrini saxlamaq mümkün olduğu halda,

bəzi sosial institutlar və adət-ənənələrin müasirliklə uzlaşmayan müəyyən xüsusiyyətləri tədricən sıradan çıxır. Hadisələri canlı surətdə müşahidə etmiş yaşlı nəsil nümayəndələrinin məlumatları əsasında gündəmdə olan adətlərin ilkin variantını bərpa etmək, elmi-etnoqrafik mənzərəsini yaratmaqla onları tarixiləşdirmək və praktik baxımdan yenidən xalqın istifadəsinə qaytarmaq mövzunu aktual edən faktorlardandır.

Sovet dövründə milli-mənəvi dəyərlərimizə həqarətlə yanaşılaraq məcburi təbliğ edilən bayağı ideologiya ilə xalq öz adət-ənənələrindən tədricən uzaqlaşdırılmış, qarşılıqlı yardımın bir çox formaları «keçmişin zərərli qalığı» kimi qiymətləndirilərək etnoqrafik ədəbiyyatda yanlış olaraq feodal istismar formalarından biri kimi təqdim edilmişdir. Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra problemin obyektiv təhlilinə, əsl mahiyyətinin açılmasına kəskin ehtiyac yaranmışdır.

Dünyanın qloballaşdığı, sivil dəyərlərin önə çəkilməsi və humanizmə ehtiyac duyulduğu müasir dövrdə xalqımızın dərin tarixi köklərə malik qarşılıqlı yardım sosial institutunun öyrənilməsi mühüm nəzəri və praktik əhəmiyyət kəsb edir. Mədəni qloballaşma birtərəfli qaydada Qərb dəyərlərinin dünya xalqları arasında kortəbii yayılması ilə məhdudlaşmamalı, eyni zamanda digər xalqlara, o cümlədən azərbaycanlılara məxsus, bəşəri mahiyyət kəsb edən dəyərlərin ümumdünya mədəniyyətinə inteqrasiyası məsələsini də əks etdirməlidir. Qloballaşan dünyada gedən proseslər millətləri, mədəniyyətləri bir bütöv halına çevirərək, milli özünəməxsusluğu aradan qaldırır. Qloballaşma prosesinin qaçılmaz olduğu bir dövrdə milli varlığımızı, milli-mənəvi, əxlaqi dəyərlərimizi, bir sözlə, tarixi təkamül nəticəsində bugünüməzə çatan zəngin irsimizi qoruyub saxlamaq vacib məsələlərdəndir. Bunun üçün xalqın mütərəqqi keyfiyyətlərinin araşdırılıb üzə çıxarılması, təbliğ edilməsi Azərbaycan etnoqraflarının vətəndaşlıq və peşə borcudur.

Təsərrüfat ehtiyacları və insanlığın mənəvi təbiətindən irəli

gələn, qədim tarixə malik olan qarşılıqlı yardım formaları və yaxud el köməyi adətlərinin elmi şəkildə, hərtərəfli tədqiq olunması tarixi etnoqrafiya elminin həllinə ehtiyac duyulan, praktiki mahiyyət daşıyan vacib problemlərindəndir. Bu gün respublikamızda bazar iqtisadiyyatı və azad sahibkarlıq mühitinin dərinləşməsilə keçmiş ənənələrdən olan qarşılıqlı yardım institutunun müxtəlif formalarının icrasından faydalanmaq olar. Belə ki, təbii fəlakətlərlə tez-tez üzləşən kənd təsərrüfatı sahibkarları bir-birinə yardım etməklə dəyən zərəri tənzimləyə, bununla da, təcrübi əhəmiyyətə malik ənənədən yararlanma bilirlər.

Mövzunun əhəmiyyətini artıran digər bir cəhət də ondan ibarətdir ki, qarşılıqlı yardım formaları təsərrüfat, məişət və mədəniyyətin mühüm bir hissəsi olduğundan tədqiqatın genişliyini tələb edir. Bu tipli konkret mövzuların araşdırılması ümumiləşmiş əsərlərin yazılması, xalqın həyat tərzilə bağlı təsəvvürlərin dərinləşdirilməsi və etnoqrafik baxımdan tədqiqi üçün geniş imkanlara malikdir. Ümumbəşəri keyfiyyətlər aşılamaq bu mövzu praktik əhəmiyyət daşımaqla yanaşı, xalqın etnik tarixinə dair təkzibedilməz faktlar verir, həmçinin azərbaycançılıq ideologiyasının prioritetlərindən olan milli-mənəvi dəyərlərin təbliği baxımından da əhəmiyyətə malikdir.

Qarşılıqlı yardım formalarının sosial institut kimi öyrənilməsi istiqamətində müəyyən cəhdlər göstərilərək məhdud səciyyə daşıyan bir sıra etnoqrafik tədqiqat işləri görülsə də, problemin tam şəkildə öyrənilib başa çatdırıldığını söyləmək olmaz. Digər tərəfdən isə aparılan tədqiqatlar əsasən təsərrüfatın əkinçilik, maldarlıq, qismən də sənətkarlıq sahələrini əhatə etmiş, digər sahələrlə bağlı qarşılıqlı yardım formaları diqqətdən kənarda qalmışdır. Tədqiq edilən monoqrafiya XIX — XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda sosial institutlardan olan qarşılıqlı yardım formalarının kompleks şəkildə tarixi-etnoqrafik tədqiqata cəlb olunması yolunda ilk təşəbbüsdür.

Tədqiqatın xronoloji çərçivəsi XIX — XX əsrin əvvəllərini

əhatə etsə də, qarşılıqlı yardım sosial institutunun elmi-etnoqrafik təhlili və şərh, məzmununun və mahiyyətinin açıqlanması, sosial-iqtisadi, texniki-mədəni, siyasi, təbii-coğrafi və etnomədəni amillərin həlledici təsiri nəzərə alınmaqla tarixin bütün dövrlərinə aid materiallara müraciət olunmuş və tədqiqat tarixilik baxımından aparılmışdır. Buna səbəb problemin ibtidai dövrün xüsusiyyətlərini daşıyaraq sinifli cəmiyyətin hər bir mərhələsində yeni-yeni əlamət və keyfiyyətlərlə zənginləşməsi, müasir dövrdə yaşamasıdır.

Monoqrafiya yazılarkən aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- qarşılıqlı yardım formalarının mənşəyini, tarixi mərhələlər üzrə təşəkkülü səbəblərini tədqiq etmək;

- təsərrüfatın ayrı-ayrı sahələrində formaca müxtəlif, məzmunca oxşar qarşılıqlı yardım formalarını tarixi-etnoqrafik baxımdan təhlil və şərh etmək;

- qarşılıqlı yardım formalarının xalq həyatında mövcud rolunu araşdıraraq onların sosial-iqtisadi inkişafda dialektik bağlılığını göstərmək;

- qarşılıqlı yardım formaların milli-mənəvi, sosial-iqtisadi, etno-psixoloji, əxlaqi və tərbiyəvi mahiyyətini müəyyənləşdirmək;

- qohumluq və qonşuluq münasibətlər sisteminin qarşılıqlı yardım formalarına təsirini üzə çıxarmaq;

- qarşılıqlı yardım sosial institutunun təsərrüfat-mədəni tiplər və etnoqrafik bölgələr üzrə mədəni diffuziya məsələsini öyrənmək;

- qarşılıqlı yardım sosial institutunun formalaşmasında islami dəyərlərin yerini və rolunu müəyyənləşdirmək;

- mövzunun araşdırıldığı xronoloji çərçivədə mövcud olan ailə formalarının hər birində qarşılıqlı yardım formalarının müqayisəli təhlilini və tədqiqini aparmaq və s.

Göstərilən məsələlərin araşdırılmasına daha böyük önəm ve-

rilməşdir. Məhz bu kontekstdə XIX — XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda mövcud olmuş qarşılıqlı yardım sosial institutu haqqında bitkin fikrə gəlmək mümkündür.

Tədqiqatın nəzəri əsasını milli azərbaycançılıq ideologiyası təşkil edir. Tədqiqat işində tarixi-müqayisə, ekspedisiya üsulu ilə bilavasitə müşahidə, məlumatçılardan müsahibə və yerli əhalinin işində iştirak etmək, müraciət olunan mənbələrə elmi-tənqidi yanaşmaq, mövzu ilə bağlı problemləri ümumiləşdirərək obyektiv əks etdirmək və s. kimi elmdə təsdiqlənmiş metodlar əldə rəhbər tutulmuşdur. Problemi həll etmək üçün toplanmış materialların xronoloji ardıcılıq prinsipinə üstünlük verilmişdir.

Mövzunun mənbə bazasını müəllifin 2006-2010-cu illərdə Azərbaycanın əksər etnoqrafik bölgələrindən topladığı çöl-etnoqrafik materialları təşkil edir. Bundan əlavə, tədqiqatın elmi səviyyəyə yüksəlməsində müxtəlif səpgili tarixi-etnoqrafik, tarixi ədəbiyyatdan, folklor qaynaqlarından, qismən də sənədli və memuar mənbələrdən səmərəli şəkildə istifadə olunmuşdur.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, qarşılıqlı yardım sosial institutu indiyədək kompleks şəkildə etnoqrafik tədqiqata cəlb olunmamışdır. Lakin problemin bir sıra sahələri ilə bağlı müəyyən məsələləri XIX əsr mənbələrində və etnoqrafik ədəbiyyatda qismən əksini tapmışdır.

Məlumdur ki, çar hökuməti Cənubi Qafqazı siyasi baxımdan tamamilə fəth etdikdən sonra bu torpaqlardan maksimum gəlir götürmək niyyətində idi. Diyarın uzunmüddətli əsarətdə saxlanması üçün burada yaşayan əhalinin tarixini dərinlən öyrənmək, təsərrüfat, məişət və mədəniyyətinin, həmçinin adət-ənənələrinin etnoqrafik cəhətdən hərtərəfli araşdırılması zərurəti yaranmışdı. Bu məqsədi həyata keçirməkdən ötrü müxtəlif istiqamətlərdə işlər aparılmışdır. Belə ki, azərbaycanlılara məxsus qarşılıqlı yardım formaları XIX əsrin sonlarından etibarən rus müəlliflərinin vaxtaşırı təqdim etdikləri hesabatlarında əksini tapmış, məhz onların imzası ilə elmi ədəbiyyata gətirilmişdir.

Həmin əsrin 80-90-cı illərində mütəmadi olaraq Azərbaycana aid tədqiqatların kəmiyyətinin artması ictimai-iqtisadi quruluşun dəyişməsi və kapitalizmin bərqərar olması ilə əlaqədar idi. Neft sənayesi ilə yanaşı, ənənəvi təsərrüfat sahələrinə kapital qoyuluşu aqrar ölkənin sosial-iqtisadi həyatının tədqiqinə marağı daha da artırırdı. Qafqazın, o cümlədən zəngin iqtisadi potensiala malik Azərbaycan qəzalarının təsərrüfat sahələrinin öyrənilməsi dövlətlə yanaşı ayrı-ayrı sahibkarların da diqqət mərkəzində idi.

1881-1926-cı illərdə nəşr edilən 46 cildlik topla (Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа) Qafqazın digər xalqları ilə yanaşı, azərbaycanlıların məişət və mədəniyyətini əks etdirən qiymətli mənbədir. Məcmuənin VII buraxılışında S.Şaverdov «damazlıq»¹, XX buraxılışında A.Zaxarov «mədəd» adlı qarşılıqlı yardım formaları haqqında məlumat vermişdir². Mənbənin müxtəlif buraxılışlarında ümumi şəkildə Azərbaycan xalqına məxsus qarşılıqlı yardım formaları əksini tapmışdır. XVIII buraxılışda yas mərasimlərində³, XXXI buraxılışda isə toy adətlərində tətbiq olunan qarşılıqlı yardım formalarından bəhs edilir⁴. Müəlliflər çöl tədqiqatlarına, şəxsən topladıqları materiallara əsaslandıqlarından mənbənin etibarlılığı şübhə doğurmur.

1885-87-ci illərdə Cənubi Qafqazın dövlət kəndlilərinin təsərrüfatının öyrənilməsinə həsr olunmuş 7 cildlik məcmuə (Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края) nəşr edilmişdir. Məcmuənin II, VI cildlərində Azərbaycanın ayrı-ayrı qəzalarında torpağın

¹Шавердов С. Тамазлук или обычай взаимного вспомоществования домашним скотом, СМОМПК, т. VII, Тифлис, 1889

²Захаров А. Домашний и социальный быт женщины у Закавказских татар // СМОМПК, вып. XX, отдел I, Тифлис, 1894

³Калашев А., Иоакимов А. Татарские песни // СМОМПК, вып. XVIII, отдел II, Тифлис, 1894

⁴Киясбеков А. Свадебного обрядов у мусульман Нухинского уезда // СМОМПК, вып. XXXI, 1902

şumlanması zamanı əkinçilərin bir-birinə kömək etmək, çatışmayan canlı və cansız qüvvəni tamamlamaq məqsədilə yaratdığı «ortaqlıq», «şəriklik» adlı əmək birləşmələrindən bəhs olunmuşdur¹. Mənbənin əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, burada əmək birləşmələrində üzvlərin çəkdikləri zəhmətin və ümumi istifadəyə verdikləri maddi vəsaitin miqdarı, eləcə də onların hər biri üçün müvafiq şum günlərinin dəqiq sayı göstərilmişdir.

XIX əsr mənbələrindən 5 cildlik məcmuə (Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края) Azərbaycan etnoqrafiyasına dair maraqlı faktlara malikdir. Mənbənin IV buraxılışında təsərrüfat məişətinə dəqiq etdiyimiz problemlə bağlı məsələlər öz əksini tapmışdır².

Bundan başqa, rus tarixşünaslığında S.Yegiazarovun 1889-cu ildə nəşr etdirdiyi, Qafqazın kənd icmalarına həsr olunan əsərində isə azərbaycanlılara məxsus «şəriklik» qarşılıqlı yardım formasından bəhs olunmuşdur³.

Azərbaycanlılara və dünyanın müxtəlif xalqlarına aid olan qarşılıqlı yardım formaları haqqında kiçik həcmdə, lakin praktik baxımdan yüksək dəyər verilməklə məqalələr dərc olunması mövzunun elmi populyarlığını artırırdı. 1907-ci ildə P.Kropatkin «Взаимная помощь как фактор эволюции» əsərini elmi ictimaiyyətin ixtiyarına verir⁴. O, bu əsərində Avropa, Rusiya, Qafqaz, eləcə də digər dünya xalqlarının malik olduqları qarşılıqlı yardım formalarından bəhs etmiş və göstərilən təsisatın tələbatdan yaranaraq cəmiyyətin tarix boyu təkamülünü stimullaşdırdığını sübut

¹Котляревский П.В. Экономический быт государственных крестьян северной части Кубинского уезда Бакинской губернии // МИЭБГКЗК, т. II, отдел I, Тифлис, 1886

²Вермишев Х.А. Земледелие у государственных крестьян Закавказского края // СМІЭБГКЗК, т. IV, т. I, Тифлис, 1888

³Егiazаров С.А. Исследования по истории учреждений Закавказье. Сельская община. ч. I, Казан, 1889

⁴Кропаткин П. Взаимная помощь, как фактор эволюции. т. VII, СПб, 1907

etməyə çalışmışdır. Müəllif sonralar yazdığı digər bir əsərində bəşəriyyətin bütün canlı varlıqlarının qarşılıqlı yardım sayəsində mövcudluğu fikrini irəli sürmüş və problemə bioloji kateqoriya kimi yanaşaraq onun həllində maddi müddəalara əsaslanmışdır¹.

Qafqaz xalqlarının etnoqrafiyasını tədqiq edən Q.F.Çursin 1913-cü ildə «Очерки по этнологии Кавказа» əsərinin bir fəslini region xalqlarına aid olan qarşılıqlı yardım formalarına həsr etmişdir². Əsərdə azərbaycanlıların «damazlıq» adəti, toy mərasimlərindəki el köməkliklərinin təsviri və elmi təhlili verilmişdir.

Azərbaycan etnoqrafları da qarşılıqlı yardım formalarının tədqiqi sahəsində xeyli işlər görmüşlər. Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyasının öyrənilməsində müstəsna xidmətləri ilə yadda qalan Ə.K.Ələkbərov Kiçik Qafqaz bölgəsində qarşılıqlı yardım formalarından olan qara kotan ətrafında yaranan əmək birliyini qələmə almışdır. Müəllifin sonralar nəşr olunan «Исследования по археологии и этнографии Азербайджана» adlı məqalələr toplusunda əkinçilərin şumlama məqsədilə yaratdıqları «həmkəl» adı ilə tanınan qarşılıqlı yardım forması əksini tapmışdır³. Əsərdə 40 günlüyə təşkil olunan «həmkəl» əmək birliyi daxilində üzvlərin bərabər tərəflər olaraq sərf etdikləri sərmayə və fiziki qüvvənin, həmçinin şum günlərinin dəqiq sayı göstərilmişdir.

Azərbaycan etnoqrafiya elmində qarşılıqlı yardım formalarının hərtərəfli öyrənilməsinə ötən əsrdə 50-ci illərin sonlarından başlanılmış və bu təsisatın əkinçilik, maldarlıq, qismən də sənətkarlıq və maddi mədəniyyət sahələrində vacib rolu araşdırılmışdır. Bu sahədə xüsusi olaraq etnoqraf Q.T.Qaraqaşlının xidmətlərini qeyd etməliyik. Müəllifin 1958-ci ildə yazdığı məqaləsində

¹Кропаткин П. Взаимная помощь среди животных и людей как двигатель прогресса. М.-Л., 1922

²Чурсин Г.Ф. Очерки по этнологии Кавказа. Тифлис, 1913

³Алекперов А.К. Исследования по археологии и этнографии Азербайджана. Баку: Издательство Академии Наук Азерб. ССР, 1960

məişət və təsərrüfatın ayrı-ayrı sahələrinə aid olan el köməkliklərinin forma və məzmunu elmi şəkildə araşdırılmışdır¹. «İməcilik», «cirə», «umya», «alışma», «əvrəz», «hoy», «mödgəm» adlı qarşılıqlı yardım formaları məqalədə çöl-etnoqrafik materialları və tarixi mənbələr əsasında qələmə alınmışdır. Etnoqrafın 1964-cü ildə çap edilən, Kiçik Qafqazın şimal-şərq və mərkəzi zonalarında yaşayan azərbaycanlıların maddi mədəniyyətini əks etdirən monoqrafiyasında sözügedən qarşılıqlı yardım formalarına toxunulmuşdur². Məhz müəllifin adı çəkilən əsərlərində ilk dəfə olaraq yığcam şəkildə əkinçilik, maldarlıq və maddi mədəniyyətlə bağlı çoxsaylı qarşılıqlı yardım formaları tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Qarşılıqlı yardım formaları akademik T.Ə.Bünyadovun çoxşəxəli yaradıcılığının tədqiqat obyektlərindən biri olmuşdur. Müəllifin «Azərbaycanda əkinçiliyin inkişafı tarixinə dair» əsərində «ortaqlıq», «mödgəm» və «cey» adlı qarşılıqlı yardım formalarının tarixən Azərbaycanda mövcudluğu sübut olunmuş və ümumiyyətlə, bu təsisatın qədim dövrdə daha geniş yayılması fikri irəli sürülmüşdür³.

T.Ə.Bünyadovun 1972-ci ildə Azərbaycanda arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatların yekunlarına həsr olunmuş elmi konfransdakı məruzəsində «cey» adlı qarşılıqlı yardım formasının elmi təhlili verilmişdir⁴. Müəllif qeyd edir ki, Azərbaycanın Qərb bölgəsinin şimal-qərb hissəsində əhali arasında yayılan «cey» adəti

¹Каракашлы К.Т. О пережитках древнего института взаимопомощи в Азербайджане // Изв. АН Азерб. ССР. Серия общ. наук, Баку, 1958, №2

²Каракашлы К.Т. Материальная культура азербайджанцев северо-восточной и центральной зон Малого Кавказа. Баку: Издательство Академии Наук Азерб.ССР, 1964

³Бünyadov Т.Ə. Azərbaycanда əkinçiliyin inkişafı tarixinə dair. Bakı: Azərb. EA nəşriyyatı, 1964

⁴Бунятов Т.А. Об институте взаимопомощи «джей» / Итоги полевых археологических и этнографических исследований за 1972 г. в Азербайджанской ССР, Баку, 1973

əkinçilik, maldarlıq və maddi mədəniyyət sahəsində böyük rola malik olmuşdur.

Etnoqrafik ədəbiyyatda əkinçiliklə bağlı qarşılıqlı yardım formalarının öyrənilməsi işində ötən əsrin 60-70-ci illəri daha məhsuldar olmuşdur. Bu illərdə Ş.A.Quliyevin çəltikçilik təsərrüfatı ilə əlaqəli araşdırmaları sübut etdi ki, göstərilən təsərrüfat sahəsində qarşılıqlı yardım təsisatı dərin köklərə malik olmuşdur və tək halda heç kəs çəltikçi ola bilməzdi. Müəllifin 1964-cü ildə SSRİ-də arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatların yekunlarına həsr olunmuş elmi konfransda etdiyi «О традиционном институте взаимопомощи у чалтыководов Азербайджана» adlı məruzəsində «iməcilik» qarşılıqlı yardım forması elmi şəkildə təhlil olunmuş və bu təsisatın çəltikçilər arasında XX əsrin 30-cu illərinə qədər davam etdiyi söylənilmişdir¹.

Əkinçiliklə bağlı qarşılıqlı yardım formalarının öyrənilməsində Ş.A.Quliyev və Q.C.Cavadovun birgə yazdıqları «Əvrəz» haqqında» adlı məqalə diqqətəlayiqdir². Məqalədə əvrəzin sosial çəkisi dəyərləndirilmiş, onun qarşılıqlı yardım mahiyyəti ilə paralel XIX əsr qanunvericiliyində feodal mükəlləfiyyəti kimi əks olunması vurğulanmışdır.

Ş.A.Quliyevin 1977-ci ildə çap edilən «Azərbaycanda çəltikçilik» adlı monoqrafiyasında qarşılıqlı yardımın «iməcilik», «növbələşmə», «əvrəz» formalarından bəhs olunmuşdur³. Əsərdə qarşılıqlı yardımların tək-cə qohum-qonşu deyil, hətta yaxın kəndlərin sakinləri arasında baş tutduğu da diqqətə çatdırılmışdır.

Əkinçiliklə əlaqədar qarşılıqlı yardım formalarının tədqiqi

¹Гулиев Ш.А. О традиционном институте взаимопомощи у чалтыководов Азербайджана / Материалы сессии, посвященной итогам археологических и этнографических исследований в СССР (1964), Баку, 1965

²Quliyev Ş.A., Cavadov Q.C. «Əvrəz» haqqında // AEAX. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, Bakı, 1973, №2

³Quliyev Ş.A. Azərbaycan çəltikçilik (tarixi-etnoqrafik tədqiqat). Bakı: Elm, 1977, 139 s.

məsələsi Q.C.Cavadovun digər araşdırmalarında da geniş yer almışdır. Müəllifin 1969-cu ildə «Ortaqlıq» qarşılıqlı yardım formasına dair»¹, 1971-ci ildə «Şum alətləri ilə əlaqədar qarşılıqlı yardım formaları haqqında»² yazdığı məqalələrində Azərbaycanın şimal-şərq rayonlarında mövcud olan əmək birləşmələrindən bəhs olunmuşdur. Etnoqrafin 1986-cı ildə nəşr olunan «Обычай взаимопомощи у азербайджанцев в XIX — начале XX в» adlı məqaləsində isə göstərilən əmək birliklərinin bütün Azərbaycan üzrə səciyyəsi verilmişdir³. Q.C.Cavadov «ortaqlıq», «şəriklik», «taybir olmaq», «tayboyun olmaq», «taylaşma», «cirə», «avaca» və s. kimi əmək birliklərinin yaranma səbəbinin qarşılıqlı yardımlaşma olduğunu bildirmişdir. O, əkinçilik təsərrüfatı ilə bağlı araşdırmalarını davam etdirərək 1990-cı ildə «Əkinçilik mədəniyyətimizin sorağı ilə» kitabını nəşr etdirmiş və burada qarşılıqlı yardım formalarına ayrıca fəsil həsr etmişdir⁴. Müəllifin 1993-cü ildə dərc edilən «Azərbaycanda el köməyi adətləri» adlı əsəri bəhs olunan mövzuya dair ilk kitab idi⁵. Burada əkinçilik, maldarlıq məişəti, maddi və mənəvi mədəniyyət sahəsinə aid olan qarşılıqlı yardım formaları işıqlandırılmışdır. Əsərdə müəllifin əvvəlki tədqiqatlarında yer almış qarşılıqlı yardım formaları ilə yanaşı, ilk dəfə olaraq «pərəkar» istilahı da elmi ədəbiyyata gətirilmişdir.

Azərbaycan etnoqrafiyasında maldarlıq təsərrüfatına xas qarşılıqlı yardım formaları da nəzərdən yayınmamış, əkinçiliklə paralel etnoqrafik tədqiqatlara cəlb olunmuşdur. Q.T.Qaraqaşlının yuxarıda adı çəkilən əsərlərində heyvandarlıqla əlaqədar «bə-

¹Cavadov Q.C. «Ortaqlıq» qarşılıqlı yardım formasına dair // Azərb. SSR EA «Məruzələri». XXV c., №7, Bakı, 1969

²Cavadov Q.C. Şum alətləri ilə əlaqədar qarşılıqlı yardım formaları haqqında // ADU-nun «Elmi əsərləri». Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, Bakı, 1971, №1

³Джавадов Г.Д. Обычай взаимопомощи у азербайджанцев в XIX — начале XX в. // СЭ, 1986, №5

⁴Cavadov Q.C. Əkinçilik mədəniyyətimizin sorağı ilə. Bakı: Azərnəşr, 1990

⁵Cavadov Q.C. Azərbaycanca el köməyi adətləri. Bakı: Azərnəşr, 1993

dəl», «umya», «alışma» adlı qarşılıqlı yardım formaları şərh edilmişdir.

Tədqiq etdiyimiz problemin maldarlıq məişətindəki xüsusiyyətləri Q.Ə.Rəcəbli, V.A.Çıraqzadə, H.A.Həvilov və digər etnoqrafların yaradıcılığında da yer almışdır. Q.Ə.Rəcəbli 1966-cı ildə dərc etdirdiyi «Ziyanlıq» qarşılıqlı yardım forması haqqında» adlı məqaləsində göstərilən təsisatın Şirvanın kənd icmalarında əkinçilik, maldarlıq və evtikmə prosesində geniş yayılmasından bəhs etmiş, problemin sosial mahiyyətini açıqlamışdır¹.

V.A.Çıraqzadənin 1968-ci ildə Azərb. EA «Məruzələri»ndə çap edilmiş «Damazlıq» qarşılıqlı yardım forması haqqında» adlı məqaləsində bəhs edilən qarşılıqlı yardım forması daha öncə rus müəllifləri tərəfindən işlənməsinə baxmayaraq, elmi marağa səbəb olmuşdur². Əvvəlki fikirlərə əlavə olaraq etnoqraf mövzunun bir çox cəhətlərini çöl materiallarına istinadən yenidən araşdırmışdır. Müəllif «damazlıq»ı kəndlilər arasında cins yaxşılaşdırılması üçün vasitə və ən yaxşı bəxşiş kimi qiymətləndirmiş, el-obanın bu adətə münasibətini aydınlaşdırmışdır.

Maldarlıq təsərrüfatının inkişafına bilavasitə təsir göstərən qarşılıqlı yardım formalarının əhəmiyyətinin qiymətləndirilməsində etnoqraf H.A.Həvilovun xidmətləri də qeyd olunmalıdır. Müəllifin «О некоторых формах взаимопомощи у скотоводов Азербайджана» adlı məqaləsində qarşılıqlı yardımın «alışma», «ziyanlıq», «damazlıq», «əvəzçilik», «cey», «avaca», «iməcilik», «şəriklik» formaları təsvir və təhlil olunmuşdur³. Eyni adlı məsə-

¹Rəcəbov Q.Ə. «Ziyanlıq» qarşılıqlı yardım forması haqqında // Azərb. SSR EA «Məruzələri». XXII c., №9, Bakı, 1966

²Çıraqzadə V.A. «Damazlıq» qarşılıqlı yardım forması haqqında // Azərb. SSR EA «Məruzələri». XXIV c., №8, Bakı, 1968

³Гавилов Г.А. О некоторых формах взаимопомощи у скотоводов Азербайджана // «Ученые записки» АГУ имени С.М. Кирова. Серия история, философия и права, Баку, 1979, №7

lələr müəllifin «Azərbaycanın maldarlıq mədəniyyəti»¹, «Martda mərək»²adlı əsərlərində də ətraflı işıqlandırılmışdır.

Bir çox etnoqrafik ədəbiyyatda «iməcilik» qarşılıqlı yardım formasının yalnız qadınlara məxsus köməkləşmə olması fikri irəli sürülmüşdür³. Lakin müəlliflər nəzərə almamışlar ki, ölkəmizin əksər bölgələrində «iməcilik» həm də kişilər tərəfindən görülən ağır işləri əhatə etmişdir. Birinci mülahizədə M.N.Nəsirlinin əsərləri istisnaqlı təşkil edir. Müəllifin Naxçıvan və Şəki-Zaqatala bölgəsinin yaşayış evlərinə həsr etdiyi əsərlərində maddi mədəniyyət sahəsində el köməkliyinin rolu yüksək qiymətləndirilmiş və evtikmənin əksər hallarda «iməcilik» əsasında baş tutduğu vurğulanmışdır⁴. Qeyd etməliyik ki, «iməcilik» haqqında yazan digər etnoqraflardan fərqli olaraq M.N.Nəsirli göstərilən təsisatı əsasən kişilərə aid etmiş və eyni zamanda burada qadınların da mövqeyini əks etdirə bilmişdir.

Etnoqrafik tarixşünaslıqda sənətkarlıqla bağlı qarşılıqlı yardım formalarının öyrənilməsinə M.M.Quliyevin xalçaçılıqda el köməklikləri haqqında yazdığı məqaləsi nümunədir⁵. Bu əsər göstərilən sahədə qarşılıqlı yardım formalarının ədəbiyyata gətirilməsi yolunda ilk addım idi. Məqalədə Quba-Xaçmaz bölgəsinin materialları əsasında qarşılıqlı yardımın «iməcilik», «əvrəz», «mel» formaları şərh edilmişdir.

Son dövrlərdə qarşılıqlı yardım formalarının öyrənilmə-

¹Həvilov H.A. Azərbaycanın maldarlıq mədəniyyəti. Bakı: ADU, 1987

²Həvilov H.A. Martda mərək. Bakı: Azərnəşr, 1993

³Каракашлы К.Т. О пережитках древнего института взаимопомощи в Азербайджане // Изв. АН Азерб. ССР. Серия общ. наук, 1958, №2

⁴Nəsirli M.N. Azərbaycan SSR Şəki-Zaqatala zonası əhalisinin yaşayış evləri. Bakı: Elm, 1978

⁵Кулиев М.М. О пережитках взаимопомощи в ковроткачестве в дореволюционном Азербайджане (по материалам Куба-Хачмасской зоны) // Изв. АН Азерб. ССР. Серия история, философия и права, Баку, 1968, №3

si Azərbaycanın görkəmli etnoqraflarından Q.Ə.Rəcəbli¹, T.S.Şahbazov², M.İ.Əliyeva³, B.F.Əliyev⁴ və başqalarının tədqiqatlarında yer almış və həmin araşdırmalar faktik etnoqrafik materialların dəyəri baxımından olduqca qiymətlidir. Xüsusilə, Q.Ə.Rəcəblinin son illərdə apardığı araşdırmaları diqqətəlayiqdir. Müəllifin üçcildlik «Azərbaycan etnoqrafiyası»nın üçüncü cildindəki qarşılıqlı yardım formalarından bəhs edən məqaləsi və bu məsələlərin eynilə yer aldığı tarixi-etnoloji tədqiqat əsəri problemin elmi-etnoqrafik mahiyyətinin açılmasında yeni yanaşma kimi qəbul edilməlidir⁵.

Q.Ə.Rəcəblinin qarşılıqlı yardım formalarının tarixşünaslığına dair nəşr etdirdiyi məqaləsində mövzunun tədqiqi məsələsi işıqlandırılmış, el köməkliklərinə dair bir sıra əsaslı fikirlər irəli sürülmüşdür. Göstərilən məqalədə, eləcə də üçcildlik «Azərbaycan etnoqrafiyası»nda müəllif bir sıra qarşılıqlı yardım formalarının, o cümlədən «əvrəz»in sosial mahiyyətini izah etmiş, onun yalnız qarşılıqlı yardım olduğunu söyləyərək Azərbaycan tarixşünaslığında bəhs edilən institutun feodal mükəlləfiyyəti olması haqda mövcud fikrə mənfi münasibət bildirmişdir.

¹Rəcəbli Q.Ə. Azərbaycanda qarşılıqlı yardım formalarının tədqiqi məsələsinə dair // Bakı Qızlar Universitetinin Elmi Xəbərləri, №1; Bakı, 2008,

²Шахбазов Т.С. Об одном социальном институте азербайджанцев / Международная научная конференция «Археология, этнология, фолклористика Кавказа», Махачкала, 2007

³Алиева М.И. Об институте взаимопомощи в произведениях Дж. Мамедкулизаде / Международная научная конференция «Археология, этнология, фолклористика Кавказа», посвященная 90-летию юбилею А.М. Апакидзе, Тбилиси: Некери, 2004

⁴B.F.Əliyev. Azərbaycanda qarşılıqlı yardım formalarının tədqiqi // AEA Bəhmənyar adına Fəlsəfə və Hüquq İnstitutu, Ekologiya, fəlsəfə, mədəniyyət elmi məcmuəsi, XXII buraxılış, Bakı: Elm, 1999

⁵Rəcəbli Q.Ə. Azərbaycanda qarşılıqlı yardım formaları (tarixi-etnoloji tədqiqat). Bakı: MBM nəşriyyatı, 2008

Xatırladaq ki, sözügedən ziddiyyətli fikirlər çöl-etnoqrafik tədqiqatlarda «əvrəz»in qarşılıqlı yardım forması, 1847-ci il «Kəndli Əsasnaməsi»ndə isə feodal mükəlləfiyyəti kimi göstərilməsi ilə bağlıdır¹. Doğrudur, mənbələrdə «bəy əvrəz»inin könüllü olması qeyd edilmişdir. Lakin nəzərə almalıyıq ki, feodalizm dövründə hüquqi cəhətdən feodaldan asılı olan, çoxsaylı vergi və mükəlləfiyyət ödəyən kəndlilər könüllü şəkildə bu işi yerinə yetirmək arzusunda ola bilməzdilər. Azərbaycanda vergi və mükəlləfiyyətlərin ağırlığına görə baş verən kəndli üsyanları da siyasi tarixdən məlumdur. Nəzərə almaq lazımdır ki, dövlətin qanunvericilik bazası xalqın zaman-zaman formalaşan adət-ənənələri əsasında təşəkkül tapmışdır. Bu mənada əvrəz icmadan gələn sosial təsisat olaraq ilk vaxtlar qarşılıqlı yardım forması olmuş, orta əsrlərdə isə feodal mükəlləfiyyəti rolunda çıxış etmişdir. Bəhs edilən sosial institut adından göründüyü kimi, qarşılıqlı idi. Kəndlilər «bəy əvrəzi»nə gedirdilərsə bu, qarşılıqlı yardım forması deyildi, çünki hakim zümrə kəndlinin təşkil etdiyi eyni adlı el köməkliyində iştirak etmirdi.

Orta əsrlərdə vergi ödəyən əhalidən qarşılıqlı yardım formaları vasitəsilə qazanc əldə edilməsi halları tarixi mənbələrə daxil olmuşdur. Lakin bu faktın elmi ədəbiyyatda qabardılması tarixi həqiqətə uyğun deyil. XX əsrdə Azərbaycan etnoqrafiyasında bəhs etdiyimiz mövzunu tədqiq edən əksər müəlliflər sovet dövrünün ideologiyasına müvafiq olaraq problemə bəhs etdiyimiz tərzdə yanaşmış, bəzi hallarda isə qarşılıqlı yardım formalarını tamamilə feodalizm dövründə cəmiyyətin hakim təbəqə tərəfindən istismar alətinə çevrildiyini göstərmişlər. Məsələn, «ama-

¹Каракашлы К.Т. Материальная культура азербайджанцев северо-восточной и центральной зон Малого Кавказа. Баку: Издательство Академии Наук Азерб.ССР, 1964; Колониальная политика Российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX в, ч.I, М.-Л., 1936; Колониальная политика Российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX в, ч.II, М.-Л., 1936

nat» institutunun obabaşı tərəfindən azsaylı mal-qaraya sahib kəndlilərin istismar mənbəyi olduğu göstərilir¹, torpaqların şumlanması nəminə təsis olunan əmək birlikləri isə sərmayəsi çox olan tərəfin tavanasız kəndlilərin əməyini mənimsəməsi kimi təqdim edilirdi². Bu məsələ bəzi el köməkliklərinin məzmununa müəyyən dərəcədə təsir göstərsə də, sonuncunu çoxsaylı yardım formalarına bütövlükdə şamil etmək olmaz.

Etnoqrafik tarixşünaslıqda qarşılıqlı yardım formalarının istismar mənbəyinə çevrilməsi faktı vurğulansa da, müəlliflər bəhs olunan sosial təsisatın hakim təbəqənin siyasətinə — istismara qarşı çevrilməsi məqamına diqqət yetirməmişlər. Sonuncu məsələ şəhərlərdə sənətkar və tacirlərə məxsus əmək birliklərində daha geniş təzahür olunmuşdur. Belə ki, qarşılıqlı yardım mahiyyəti kəsb edən bu tipli peşə təşkilatları iqtisadi və ictimai-siyasi motivlər üzərində qurulmaqla demokratik ideyaların daşıyıcısı olmuşlar.

Tədqiqat işinin əsas elmi yeniliyi qarşılıqlı yardım sosial institutunun ilk dəfə olaraq bütün Azərbaycanın etnoqrafik materialları əsasında sistemli və kompleks şəkildə geniş tarixi-etnoqrafik tədqiqata cəlb olunmasıdır. Burada sosial-iqtisadi institutun bütün formaları əsas təsərrüfat sahələri (əkinçilik, maldarlıq), sənət istehsalı, yardımçı təsərrüfat sahələri (balıqçılıq, ovçuluq), maddi mədəniyyət, ailə məişəti və ictimai həyatla bağlı olaraq araşdırmalara cəlb olunur, qarşılıqlı yardım formalarının sosial institut səviyyəsinə yüksəlməsinə fəal təsir edə bilən bütün sosial-iqtisadi, siyasi, mədəni-texniki, təbii-coğrafi, etnomədəni faktorlar nəzərə alınır, qarşılıqlı yardım formalarının sosial mahiyyəti, məzmunu, əxlaqi-humanist, etnik-psixoloji və tərbiyəvi xüsusiyyətləri aşkar edilir.

¹Həvilov H.A. Amanat obanın inkişafında yüksək mərhələdir // ADU-nun «Elmi Əsərlər»i. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, Bakı, 1976, №3

²Алекперов А.К. Исследования по археологии и этнографии Азербайджана. Баку: Издательство Академии Наук Азерб. ССР, 1960

Monoqrafiyada qarşılıqlı yardım institutunun mahiyyəti və təşəkkülü tarixi ulu əcdadlarımızın ibtidai təxəyyül imkanlarından və mifoloji düşüncə tərzindən başlayaraq sonrakı hər bir ictimai-iqtisadi mərhələlər üzrə tədqiq olunmuşdur. Bu təsisatın yaranması iqtisadi amillərlə bağlı olsa da, uzunmüddətli mövcudolma səbəbləri İslam dininin humanist mənəvi bazası üzərində bərqərar olması fikri əsaslandırılmışdır.

Qarşılıqlı yardım sosial institutu Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərinin əsas tərkib hissəsi olduğundan xalqın adət-ənənələrinin, təsərrüfat və ailə həyatının, maddi və mənəvi mədəniyyətinin kompleks şəkildə araşdırılmasında tutarlı mənbə rolunu oynaya bilər. Problem həm də xalqın milli psixologiyasını, dünyabaxışını, humanist əməllərini özündə əks etdirdiyindən xalqın etnogenezi ilə bağlı bu və ya digər məsələlərin aydınlaşdırılmasında yardımçı ola bilər.

I FƏSİL

ƏKİNÇİLİKLƏ BAĞLI QARŞILIQLI YARDIM FORMALARI

Qarşılıqlı yardım institutunun mahiyyəti və təşəkkülü

Birgəyaşayış ictimai həyatın əsas atributlarındanıdır. Yarandığı ilk gündən təbiət qarşısında aciz qalan, lakin «güc birlikdədir» inadını yaşadan insan öz qüvvəsini, istedad və bacarığını zaman-zaman digərləri ilə birləşdirməyə səy göstərmişdir. Zəif və silahsız halda fəvqəladə qüvvələrə qalib gəlmək heç zaman mümkün olmamışdır. Məhz birlik nəticəsində ibtidai insanlar cəmiyyət təşkil etmiş, təbii qüvvələrə qarşı uğurlu mübarizə aparmışlar. Müxtəlif təbii-coğrafi şəraitdə formalaşmış insan cəmiyyəti birgəyaşayışın özünəməxsus əlamətlərini özündə təcəssüm etdirmişdir. Ayrı-ayrı ərazilərdə daha çox təkrarlanan hallar vərdiş halına keçərək tədricən adət-ənənəyə çevrilmişdir. Belə adətlərdən biri də özündə humanizmi, həyatiliyi birləşdirən qarşılıqlı yardım formalarıdır. Nəzərə alsaq ki, Azərbaycan ərazisi antropogenez zonaya daxildir, deməli, sözügedən adət xalqımıza kənardan gəlməmiş, öz yaradıcılığı nəticəsində qazanılmışdır.

Qarşılıqlı yardım formaları əhalinin təsərrüfat, məişət, mədi və mənəvi mədəniyyətinin, demək olar ki, bütün sahələrində tətbiq olunmuşdur. Bu adət ayrı-ayrı insanların, ailələrin toplum daxilində bir-birinə göstərdiyi təmənnasız köməklikdən ibarətdir.

Qarşılıqlı yardım formalarının ilkin rüşeymləri ibtidai icma cəmiyyətində meydana gəlmişdir. Bu faktı insanların erkən təsərrüfat fəaliyyətində görmək mümkündür. İbtidai insanlar kollektiv şəkildə yaşayaraq maddi nemətlər əldə etmiş, şüurlu hərəkətlərə yiyələnmişlər. Onlar yığıcılıq və ovçuluq fəaliyyətinə elliklə qoşulmuş, ilkin əkinçilik və maldarlıq təsərrüfatında bərabər iştirakçı olmuşlar. Bildiyimiz kimi, əkinçilik yığıcılıq əsasında təşəkkül tapmışdır. Bu faktın məntiqi təsdiqinə əsaslanaraq əkinçilikdə qarşılıqlı yardımlaşmanın məhz yığıcılıqdan qaynaqlandığını demək olar. Digər baxımdan isə əkinçilik təsərrüfatının yarandığı gündən ta sonrakı inkişaf mərhələlərində də birgə əməyə daha çox meyilli

olması el köməyi adətlərinin bir daha icma dövrünün qalığı olduğunu xatırladır.

Sürü halında yaşayan ibtidai insanlar qida əldə etmək üçün birlikdə fəaliyyət göstərirdilər. Əks halda, təkbaşına hərəkət edənlər vəhşi heyvanların şikarına çevrilər və təbiətin gözlənilməz hadisələri ilə qarşılaşa bilərdilər. İlk əkinçiliklə məşğul olan qəbilə icmasını da eyni aqibət gözləyirdi. Qan qohumluğuna əsaslanan qəbilə üzvləri göstərilən səbəblərdən, eləcə də təsərrüfat çətinliyindən əkinçilikdə kollektiv fəaliyyəti və bu kollektiv daxilində yardımlaşmanı özlərinə təbii seçim bilmişlər.

İnsan yaranan gündən təbii ehtiyatlardan qidalanaraq təbiətin istismarına can atmışdır. İlk vaxtlar insanlar materiyanın digər varlıqlarının onlar üzərindəki fiziki üstünlüyünü görmüş və bu xüsusiyyətlərinin acizliyini dərk etmişlər. Göstərilən səbəblər hər bir fərdin dünyagörüşünü, inam və etiqadlarını formalaşdırmış, həyat uğrunda birgə mübarizə kommunalistik münasibətlərin qərarlaşmasına şərait yaratmışdır.

Cəmiyyətin inkişaf tarixinə nəzər saldıqda təbiətlə fərdi surətdə tək insan deyil, insan kollektivi və onun yaradıcılığı arasında sıx vəhdət müşahidə olunur. Yaşayış evləri, yollar, körpülər, suvarma sistemləri — bütün bunlar insanların, ailələrin birliyinin, bir-biri ilə əl-ələ verməsinin, qarşılıqlı köməkliyinin sayəsində mümkün olmuşdur. İcma üzvləri əldə etdikləri qidانی öz aralarında bərabər şəkildə bölüşdürmüş, yaratdığı maddi mədəniyyət nümunələrindən ümumi qaydada istifadə etmişlər. Qədim insanlar birgə əmək zamanı düşünmədən, qabaqcadan götür-qoy etmədən məcburiyyət qarşısında çətinlikləri birlikdə aradan qaldırmış, bir-birinə dayaq durmuşlar. Bu hal icmanın dağılaraq ayrı-ayrı ailələrə bölünməsi dövründə, hətta kiçik ailələrin mövcud olduğu zamanlarda da müşahidə edilmişdir.

Sınıflı cəmiyyətin təşəkkülü, sonrakı ictimai-iqtisadi quruluşlarda kənd icmasının mövcudluğuna iqtisadi səbəblərlə yanaşı, digər mühüm amillər də öz təsirini göstərirdi. Rəhbərliyi ağsaqqallar

şurasından ibarət olan kənd icması müxtəlif tarixi mərhələlərdə inzibati-idarəçilik, məhkəmə, polis, təsərrüfat və digər mühüm funksiyalar daşımışdır. Qarşılıqlı yardım formalarını ənənəvi şəkildə nəsil-lərin bir-birinə ötürməsində kənd icmasının rəhbərliyi böyük rola malik idi. Kənd icmasının birgəyaşayış qaydaları, qohum nəsil-lərdə ailələrarası yardımlaşmalar xarici təsirlərin insanlar üzərində ağalığını azaltmağa müvəffəq olmuşdur.

Baxmayaraq ki, ağsaqqallar şurasının hakim idarəçilik mövqeyi zaman-zaman zəifləmiş və müasir dövrdə bu qurum öz funksiyasını tamamilə itirmişdir, lakin yenə də ictimai həyatda ağsaqqalların təsiri müəyyən dərəcədə hiss edilməkdədir. Bu, ilk növbədə xalqın şüurunda ağsaqqalların simasında böyüyə, başçıya itaət göstərilməsi instiktinin saxlanılması ilə əlaqədardır.

İctimai şüurun təzahürü olan, birgəyaşayış qanunlarından irəli gələn qarşılıqlı yardım təsisatını xalq yaratdığı kimi onu daima qoruyaraq yaşatmışdır. Bu mühüm cəhət ondan irəli gəlirdi ki, haqqında bəhs etdiyimiz adi hüquq statusu qazanmış bu adətə ehtiyac var idi. Təsərrüfatın zəif inkişaf tempi, primitiv texniki vasitələr, insan əməyinin ekstensiv məhsuldarlığı ibtidai icma dövründən başlayaraq sonrakı tarixi mərhələlərdə, hətta müasir dövrdə də qarşılıqlı yardımların davam etməsinə rəvac vermişdir. Hər bir icmanın, sonralar isə ailələrin düşdüyü çətinliklər onların məhvinə apara bilərdi. Dara düşmüş ailənin həmyerlisi, həmkəndlisi köməyə gəlməklə həm qonşusuna yardım edir, həm də bu yolla özü gələcəkdə bu cür ağır sınaqlardan çıxmış olurdu. «Əl əli yuyar, əl də üzür», «Bu dəfənin bir kərəmi də olar», «Yıxılana balta vurmazlar» və s. atalar sözləri bu fikrə əyani sübutdur.

Xalq tərəfindən yaşadılan qarşılıqlı yardım institutu cəmiyyətin keçmiş təkamülünə çox güclü bağlandığından tarixdə baş verən bütün ictimai-iqtisadi və siyasi dəyişikliklərə baxmayaraq, müasir dövrdə yazılmamış qanunlar sırasında saxlanılmışdır. Xalqın yoxsulluq vəziyyəti, müharibələr və cəmiyyətin hakim təbəqə — tiranlar tərəfindən ədalətsiz idarəçiliyi qarşılıqlı yardım adətlərinə

tələbat yaratmışdır. Cəmiyyətin keçdiyi həyat yoluna nəzər salsaq, bəlli olur ki, hər dəfə ictimai-iqtisadi quruluşlar dəyişdikcə, xalq yaratdığı adətini təkmilləşdirmiş, ona yeni forma və məzmun əlavə etmişdir.

Xalq tərəfindən yaradılan bütün iqtisadi və sosial təsisatlar öz başlanğıc mənbəyini ibtidai dövrdən — dilin, yazının olmadığı, dinin zəif olduğu çağlardan götürmüşdür. Əsrlər əvəzləndikcə, feodalizm quruluşundakı feodal-asılı münasibətlər kəndlərdə qarşılıqlı yardım formaları adı altında kəndli birliklərinin, eləcə də şəhərlərdə sənətkar və tacir birliklərinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Şəhər sakinləri «əxi», «əsnaflar», «həmkar» təşkilatları, gildiyalar təsis etmiş, kəndlilər isə «ortaqlıq», «şəriklik» və s. əmək birliklərinə malik olmuşlar. Məlumdur ki, hakim təbəqə əksər mütərəqqi ideyaları, yenilikləri asanlıqla qəbul etmir, ona sərf edən qaydaların saxlanılmasının tərəfdarı olur. Məhsuldar qüvvələr məhz maddi gerilik və fiziki qüvvə kəsinin xarakterik olduğu zümrənin yaratdığı birlik formalarının və onların bir-birinə arxalanmasının nəticəsində inkişaf etmiş, yeni sosial cəmiyyətlər təşəkkül tapmışdır.

Dövlətin qanunvericilik aktları zaman keçdikcə ümumi icma mülkiyyətini tədricən dağıtsa da, kənd həyatındakı adət-ənənələr və vərdislər yeni qanunlardan təcrid olunmuşlar. Əkinçilər yeni forma və birliklər (iməcilik, hoy, əvrəz, ziyanlıq, umya və s.) təşkil edərək əkin-biçin işlərində, ev tikintisində, yanğın zamanı və s. işlərdə özlərini sığortalayaraq qoruya bilmişlər. Bu köməklik sayəsində kənd sakinləri quraqlıq, sel, daşqın, zəlzələ, epidemiya və digər fəvqəladə hallarda qıtlığa, itkilərə davam gətirmiş, öz torpağını satmamış, borca düşməmişdir. Əlavə mənbələr maddi durumu ən zəif olan kəndli təsərrüfatlarını mühafizə edə bilmişdir. Qarşılıqlı yardım formalarını saxlamaqla xalq sanki hakim təbəqənin mövcud olmadığı, mülki bərabərlik olan icma dövrünün qanunlarını davam etdirir, bununla da dövlətdən asılılıqlarını aradan qaldırmağa çalışırdı.

Yuxarıda deyilən fikirlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki,

qarşılıqlı yardım formaları və yaxud el köməyi adətləri təbii-coğrafi mühitin, iqtisadi, ictimai-siyasi amillərin təsiri altında yaranıb formalaşmışdır. Lakin bir məqama da diqqət yetirilməlidir ki, insanlar arasında münasibətləri şərtləndirən mənəvi-psixoloji və etik faktorlar da hər zaman həlledici rol oynamışdır.

Qarşılıqlı yardım institutunun ictimai hüquq statusu alması, xalqın düşüncə və psixikasında formalaşması orta əsrlərdə baş vermişdir. Bu, ərəb istilasının nəticəsində Azərbaycan ərazisində İslam mənəviyyatının yayılması ilə əlaqədar olmuşdur. Buna misal olaraq qarşılıqlı yardım institutunun müxtəlif formalarının əsasən ərəb mənşəli adlar daşmasını («əvrəz», «bədəl», «şəriklik», «mürvət», «amanat» və s.) göstərmək olar. Qarşılıqlı yardımların orta əsrlərdə möhkəmlənməsi bir tərəfdən onunla bağlı idi ki, ərəb ağalığı dövründə işğalla əlaqədar təsərrüfatın dağılması, insanların mənəvi cəhətdən əzilməsi və digər səbəblər üzündən xalq bir-birinə möhkəm söykənərək çətinliklərə sinə gəlməli idi. Digər tərəfdən isə əsas amillərdən biri olaraq İslam hüququnun təsiri danılmaz faktdır. Qarşılıqlı yardımları təqdir edən şəriət qanunları insana yüksək dəyər verir (56). İslam fəlsəfəsinə görə, kim Allah rızası üçün heç bir minnətdarlıq gözləmədən öz malından, qidasından yoxsula, yetimə verərsə, həmin şəxsin mükafatı behişt olar. Göründüyü kimi, müsəlmanların bir-birinə göstərdiyi yardımlar şəriət hüququnun əsas normalarında təsbit olunmuşdur.

Qarşılıqlı yardım institutunun iqtisadi roluna tədricən onun etik əhəmiyyəti üstün gəlmişdir. Bu cəhət kənd həyatında qarşılıqlı yardımları saxlamış, insanlar, ailələr arasında qapalılığa, tamahkarlıq və hərisliyə imkan verməmiş, müxtəlif səviyyəli təsərrüfatların nisbətən bərabərləşdirilməsinə səbəb olmuşdur. Şəriət düzgün olaraq tamamilə yoxsulluğa düşər olmamaqdan ötrü cəmiyyətin bütün fəaliyyət sahələrində insanları bir-birinə qarşı köməyə çağırmışdır (141, s.605).

Xalq arasında «Ev tikənlə evlənənə Allah yardım edər», «Ruzini Allah verir», «Şəriklikdə haram olmaz», «Əl tutmaq Əlidən

qalıb» və s. ibrətamiz kəlamlar qarşılıqlı yardım institutunun möhkəmlənməsində şəriət təsirinin göstəricilərindəndir. Məhəmməd Peyğəmbərin hədislərin birində buyurduğu «Özü tox, qonşusu ac olaraq yatan bizdən deyil» kəlamı xalqımız arasında zərbi-məsələ çevrilmişdir. «Allah hoyuna çatsın», «Allah köməyin olsun», «Allah dadına çatsın» deyimləri el-oba tərəfindən təşkil olunan yardım formalarının əslində xalqın gözündə «yaradan tərəfindən göndərilən köməklik» kimi qələmə verilməsi fikrini deməyə əsas verir. Bu səbəbdən də köməklikdən bəzən naməlum məqsədlər üçün boyun qaçıрмаq ictimaiyyətin mənfi rəyi ilə nəticələnir, böyük qəbahət hesab olunurdu. Bu, təkcə ev yiyəsinə, tədbiri təşkil edən qabaqcıl, hörmətli şəxslərə deyil, həm də din-imana hörmətsizlik idi, yaradanın haqqının tapdanması sayılırdı. İctimai qınaq, eyni zamanda, sinifsiz cəmiyyətlərdə kollektiv davranış qaydalarının pozulmasına görə nəzərdə tutulan, adət-ənənələrə əsaslanan ictimai cəzanın qalığı kimi qiymətləndirilə bilər. İbtidai cəmiyyətlərdə bu cəza çox zaman sərtləşərək hətta cismani məhvə də apara bilərdi.

Şəriətin fərz (vacib) və müstəhəb (məsləhətli) buyurduğu əməllər bəşəriyyətin həyati zərurətindən doğmuş və bu səbəbdən də zaman-zaman insanların fəaliyyətinə, davranışına istiqamət vermişdir. Məhəmməd Peyğəmbər digər bir hədisində buyurur: «Bir-birini sevməkdə, bir-birinə acımaqda və bir-birini qorumaqda möminlər bir vücut kimidir. Vücutun hər hansı bir əzası ağrıyarsa, digər əzalar da ağrıyır...». Beləliklə, şəriət ayrı-seçkilik etmədən bütün insanların bir-birinə yardım etmələrini əmr etmiş, hər bir şəxsin güzəştə getməsinə, müsəlmanların işlərində bir-birinə məsləhətçi olmalarını istəmişdir (32, s.181). İslam dininin insan mənəviyyətinə güclü təsiri nəticəsində xalqımızın gözəl əxlaqi dəyərləri daha da zənginləşmişdir.

Göstərilən iqtisadi, sosial, siyasi, eləcə də mənəvi əlamətlərin təsiri ilə formalaşan qarşılıqlı yardım təsisatı Azərbaycan xalqı üçün yeni dövrdə xüsusi məzmun kəsb etməyə başlamışdır. Bu,

göstərilən tarixi mərhələnin özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə bağlı idi. XIX əsrin I yarısında kənd təsərrüfatında feodal qanunları hakim olmuş, artıq 70-ci illərdən isə kapitalist münasibətləri təsərrüfatın əksər sahələrinə nüfuz etmişdir. Bəhs etdiyimiz dövrdə əhalinin iqtisadi vəziyyətini təsəvvür etməkdən ötrü dövrün siyasi mənzərəsinə də nəzər salmaq lazım gəlir. 1801-1828-ci illərdə Rusiya imperiyasının Azərbaycana yiyələnməsi onsuz da vahid milli dövlətçiliyin olmaması üzündən əziyyət çəkən xalqın güzəranını daha da pisləşdirmişdir. Natural təsərrüfatın mövcudluğu, xanlıqlar dövründən qalma müxtəlif çəki və ölçü sistemləri və yadelli basqınları xalqın birləşərək çətinliyə dözmək, geriliyi əl-ələ verərək aradan qaldırmaq zərurətini gücləndirmişdir.

XIX əsrin II yarısında neft sənayesinin sürətli inkişafı milli burjuaziyanı formalaşdırmış və kapitalizmin bərqərar olması ilə ölkənin inzibati bölgələri arasında iqtisadi birlik güclənmişdir. İqtisadi birlik tədricən mənəvi birliyə təbii zəmin yaratmışdır. Tarixən formalaşan qarşılıqlı yardım formaları artıq sosial normativə çevrilərək millətin ictimai rəyinin təzahürlərindən biri kimi çıxış etməyə başlamışdır. Əvvəllər qohumunun, qonşusunun, sonralar isə xalqının, millətinin qayğısına qalmaq, əsrlər boyu müştərək yaratdıqları mədəniyyət nümunələrini layiqincə qoruyub saxlamaq düşüncəsi getdikcə etnik psixologiyada, əxlaqi keyfiyyətlərdə özünə möhkəm yer qazana bilmişdir.

Qarşılıqlı yardımlar ilk əvvəllər ibtidai icma dövründə təkrarlanaraq təbii zərurət üzündən vərdişə çevrilmişdir. Orta əsrlərdə bəhs olunan təsisat adət olaraq formalaşmış, yeni dövrdə isə yuxarıda göstərilən kompleks şərtlər əsasında sosial institut səviyyəsinə yüksələ bilmişdir.

Qarşılıqlı yardımın sadə ortaqlıq forması və onun variantları

Ortaqlıq. Azərbaycan ərazisində hələ Daş dövründə, ümumi mülkiyyət zamanı əkinçilik mədəniyyəti formalaşmışdır. Xalqın əkinçilikdə zəngin təcrübəsi kənd təsərrüfatı alətlərini təkmilləşdirməyə, bu sahədə yeni axtarışlar və vərdişlər əldə etməyə, müxtəlif adət-ənənələr yaratmağa şərait yaratmışdır.

Qədim insanlar əkin-biçin işlərini qəbilə üzvlərinin birgə iş-tirakı ilə yerinə yetirirdilər. Bu hal nəinki toxa əkinçiliyi, hətta qonşuluq icmasında xış və kotan əkinçiliyi dövründə də mövcud olmuşdur. Kollektiv əmək fəaliyyəti ibtidai insanların əsas iş üsulu idi. Lakin zaman keçdikcə mülki bərabərsizliyin yaranması ilə əlaqədar icma dağılmış, kollektiv əmək və yaşayış tərzı tənəzzülə uğramışdır. Ayrı-ayrı ailələr öz şəxsi pay torpaqlarına, müxtəlif təsərrüfat sahələrinə malik olur, fərdiyyətçilik əmələ gəlirdi. Yeni yaranan toplumun əvvəlkindən üstünlüyü cəmiyyət üzvləri arasında sahiblik hissinin və rəqabətin güclü olmasında idi. Bununla yanaşı, insanlar keçmiş cəmiyyət bazisini — kollektiv təsərrüfatı unutmamış, «harada birlik, orada dirlik» prinsipini əsas tutmuşlar. İctimai-iqtisadi quruluşlar dəyişdikcə hər bir nəsıl təsərrüfatda yeni sosial-iqtisadi mahiyyət daşıyan müxtəlif birlik formaları — əmək birləşmələrini yaradaraq ibtidai dövrün zəruri və mütərəqqi ənənələrini yaşatmaqda davam etmişdir.

Kənd icmasının yaratdığı əmək birlikləri daxilində ailələr bir-birinə yardım etmiş, bu yolla özlərinin çatışmayan cəhətlərini tamamlamışlar. Əkinçilər torpağın şumlanması zamanı çətinliklərlə, o cümlədən əmək alətlərinin (xış, kotan və s.), qoşqu və minik vasitələrinin (kəl, öküz, at, dəvə və s.), işçi qüvvəsinin çatışmazlığı ilə rastlaşmışlar.

Qeyd olunan iqtisadi amillər insanları birgə əməyə vadar etmiş və onlar birgə təsərrüfatlara üz tutmuşlar. Cüt təsərrüfat adlandırılan «ortaqlıq»da iki və daha artıq tərəflər iştirak edirdi. Bu birlik

formasını başlıca olaraq, torpağın şumlanması ilə bağlı yaradılırdı. Bildiyimiz kimi, şumlama əkinçilikdə daha çox zəhmət tələb edən mərhələ olmuşdur. Şum prosesini hər bir kəndli təkbaşına yerinə yetirə bilmədiyi üçün onlar müəyyən birliklər halında birləşməyə məcbur qalırdılar. Azərbaycan ərazisində ümummilli xarakter daşıyan «ortaqlıq» qarşılıqlı yardım forması sadəcədən mürəkkəbə doğru təkamül yolu keçərək hər bir etnoqrafik bölgədə məhəlli adlarla tanınan müxtəlif variantlar şəklində formalaşmışdır.

Böyük ailələrin maddi və fiziki təchizatının kifayət qədər olmasını nəzərə alaraq ortaqlığın yaranmasının patriarxal ailələrin dağılması dövrünə təsadüf etdiyini söyləmək olar. Bu tipli sosial-iqtisadi birliklər böyük ailələrin bölünməsindən əmələ gələn qan qohumlarından ibarət patronimik nəsilərin, hətta kiçik fərdi ailələrin ilkin birliyi kimi izah oluna bilər. Qafqaz xalqları arasında el köməkliklərindən bəhs edən M.O.Kosven bu adətlərin patronimiyasının aradan çıxdığı dövrdə də əhəmiyyətini saxladığını yazır (121, s.198). Ortaqlıq ilk əvvəllər qan qohumluğuna əsaslanan birləşmə olaraq ailələr arasındakı münasibətlərin vacib forması idi. Çünki kiçik ailələr müəyyən təsərrüfat birlikləri yaratmasaydılar, onlar iqtisadi irəliləyişlərə nail ola bilməyəcəkdilər.

Qan qohumluğuna əsaslanan münasibətlər tədricən qonşuluq münasibətləri ilə əvəzləndikcə, «ortaqlıq» əmək birləşməsinin qarşılıqlı yardım mahiyyəti daha da güclənmişdir. Bu faktı «ortaqlıq»ın müxtəlif variantlarında görə bilərik. Qohumluq əlaqələrinin güclü olduğu «ortaqlıq»da birlik üzvlərinin bir-biri ilə yardımlaşması sanki qarşılıqsız xarakter daşıyırdı. Məsələn, adət-ənənələrin daha konservativ olduğu ucqar dağ kəndlərində ortaqlığın arxaik variantı mövcud olmuş, yəni əmək birləşməsində kimin hansı sərmayə ilə çıxış etməsinə baxmayaraq, hamının təsərrüfatındakı çatışmazlığı tam şəkildə ödənilirdi. Əksinə olaraq, digər aralıq bölgələrdə ortaqlığın maddi və fiziki baxımdan qəti müəyyənləşdirilmiş bərabər əsaslarla təsis edilən variantına da rast gəlmək mümkündür.

XIX əsrdə Azərbaycanda «ortaqlıq»ın müxtəlif növlərinin mövcud olmasının səbəbi patriarxal ailələrin fərdi ailələrə bölünməsi prosesinin uzanması və onların hər ikisinin paralel yaşaması ilə bağlı olmuşdur. Qeyd etməliyik ki, «ortaqlıq» əmək birləşməsinin sadə və mürəkkəb növlərinin birgə mövcudluğu həmçinin ölkəmizin iqlimi və relyef quruluşunun rəngarəngliyi ilə əlaqədar idi. Həm dağlıq, dağətəyi, həm də düzən zonanın əkinə cəlb olunması kənd daxilində sosial münasibətlərə, təsərrüfatın inkişafına öz təsirini göstərmiş, bununla da, xalq arasında hər iki ortaqlıq növünün birgə yaşamasına şərait yaratmışdır. Ortaqlığın sadə variantına misal olaraq cirə, əvəzçilik, növbələşmə, taybir olmaq, tayboyun olmaq, taylaşma, avaca, bədirgə, bədəl, yardarlıq, paydarlıq və s. göstərə bilərik.

Cirə (Əvəzçilik) ortaqlığın sadə variantlarından biri olaraq kənd təsərrüfatı avadanlığının çatışmazlığına görə yaradılırdı. Qoşqu heyvanının yoxluğu və ya kifayət qədər olmaması təsərrüfat sahiblərini müxtəlif vasitələrlə ehtiyaclarını ödəməyə vadar edirdi. Məlum olduğu kimi, xışa qoşmaq üçün bir cüt qoşqu heyvanının olması vacib şərt idi. Kəndli qoşqu heyvanı ətrafında təşkil edilən sadə ortaqlıqda şum etmək üçün kənd daxilində öz yaxın adamından qaytarmaq şərti ilə heyvan alır, onunla ortaqlıq olurdu. Aldığı heyvanı qidalandırır, bəsləyir, öz sahəsindən əlavə öküz sahibinin də tarlasının şumlanmasında iştirak edirdi. Sonuncu hərəkət bəzi hallarda könüllü idi. Bu faktı nəzərə alsaq, ortaqlığın bəhs etdiyimiz variantını daha qədim dövrə — patriarxal ailələrin kiçik ailələrə bölünmədiyi çağlara aid etmək olar. Ortaqlığın bu variantı hər iki tərəfi — torpağını təkbaşına şumlaya bilməyən, heyvanını saxlamaqda çətinlik çəkən öküz sahibini və qoşqu heyvanı çatışmayan əkinçini qane edirdi.

Kəndliyə bir baş öküz məxsus idisə, o, xışa qoşmaq üçün həmyerlisinin, qonşusunun heyvanını bir neçə günlüyə alırdı. Eyni zamanda, razılaşmış qaydada işi qurtardıqdan sonra öz öküzünü də qonşusuna verirdi (116, s.43). Bununla da, eyni qoşqu vasitələrin-

dən bir neçə ailə fiziki işlərdə bir-birinə köməklik etmədən istifadə edir, növbə ilə hər kəs öz əkin sahəsini şumlamaq imkanına malik olurdu.

Kəndlilərin öz yaxın adamından yuxarıdakı qaydada qoşqu heyvanı alması onun borc götürməsi kimi başa düşülməməlidir. Ortaqlığın ilkin variantı olaraq burada müəyyən qanunauyğunluqlar olmuşdur.

Cirə Kiçik Qafqaz regionunda qoşqu heyvanları ilə yanaşı xış ətrafında da yaradılırdı. Kəndlilər xış və ya digər kənd təsərrüfatı alətlərini mübadilə etməklə hər kəs üçün müvafiq vaxt üzrə şum günləri təyin edirdilər. Bu zaman hər kəs öz torpağını özü şumlayırdı.

Təsərrüfatda lazımi əmək alətlərinin, qoşqu vasitələrinin qohumlar və qonşular arasında növbə ilə əvəz olunması ölkəmizin bütün bölgələrində «növbələşmə», «əvəzçilik», «köməkləşmə», «dayaqdurma» və s. adlarla yayılmışdır. Bu adət ləzgilər arasında «çarqo» (ləzgiçə «qoşalaşmaq» deməkdir) adı ilə məlumdur. Beləliklə, aydın olur ki, «cirə» adlı qarşılıqlı yardım formasının məzmun və mahiyyəti kənd daxilində ailələrin bir-birinə qarşılıqlı güzəştə getməsi idi.

«**Növbələşmə**» adlı qarşılıqlı yardım forması Azərbaycan kəndlərində iqtisadi vəziyyəti eyni olan kəndlilər arasında mövcud olmuşdur. Bir neçə kəndli ailəsi birləşərək növbə ilə bir-birinin torpağını şumlayır, biçin, taxıl döyümü, sovrulması və digər təsərrüfat işlərini birgə görürdülər. Ortaqlığın sadə variantı olan növbələşmə məhsulun hasilə çıxarılmasının yalnız bir mərhələsi üçün təşkil edilirdi. Yuxarıda göstərilən proseslərin hər hansının icrasında təcili vəziyyət yaranardısı, o zaman bu birləşmə təsis olunurdu. Əsasən işçi qüvvəsinə tələbatla əlaqədar yaranan əmək birləşməsində ilk olaraq kimin sahəsindən işə başlanacağı təsərrüfatın vəziyyətindən asılı idi.

Növbələşmə Şəki-Zaqatala bölgəsində tütünçülük sahəsində tez-tez baş verirdi. Tütün əkilən sahə qonşular arasında su arxları

vasitəsilə «taxta» adlanan hissələrə bölünürdü. Hər əkilən tütün üçün dörd qırım tələb olunur. Tütünçülər arasında «taxta qonşuları» adlanan əkinçilər tütün qırımının hər mərhələsində növbələşmə üsuluna əl atırdılar. Bu hal daha çox sonuncu qırım — xora zamanı tətbiq olunurdu.

«**Taybir olmaq**» adlanan ortaqlıq əmək birləşməsi əsasən Azərbaycanın Böyük Qafqaz regionunda yayılaraq əkin yerinin şumlanması üçün təsis edilirdi. Göstərilən regionun ayrı-ayrı inzibati vahidlərində taybir olmanın müxtəlif şərtlərlə təsis edilən variantları mövcud olmuşdur.

İki qohum və ya qonşu kəndli xışa qoşmaq üçün hərəsi bir baş öküz verməklə birləşib taybir olurdular. Ortaq üzvləri şum aləti və qoşqu heyvanını şərikli işlətsələr də, hər kəs öz torpağını özü şumlayırdı. Onlar növbə ilə hər gün biri birləşməyə qoyulan maddi vəsaitdən istifadə edirdilər. Deməli, burada əkinçilər yalnız əmək aləti, qoşqu heyvanı ətrafında taybir olurdular. Haqqında bəhs etdiyimiz qaydalar əsasında təşkil olunan «taybir olmaq» adlı əmək birləşməsi Böyük Qafqazın şimal-şərq rayonları üçün səciyyəvi idi (22, s.84-87; 23, s.72).

Azərbaycanın Böyük Qafqaz regionunun qərb hissəsində iki və daha artıq kəndlinin yaratdığı taybir olmaq birləşməsi yuxarıda bəhs olunan ortaqlıq təsərrüfatdan bir qədər fərqli idi. Xış ətrafında yaranan taybir olmaq birləşməsində adı çəkilən alət ortaqlığın bir üzvünə məxsus olmuş, qalan tərəflər isə birləşmədə hərəyə bir öküz qoymaqla çıxış edirdilər. Onlar birlikdə hər gün birinin sahəsini şumlayırdılar. Ortaqlığın eyni adlı variantından fərqli olaraq burada ortaqlıq üzvləri fiziki zəhmətə də şərik olurdular.

Qoşqu qüvvəsinə və əkin yerinə malik olmayan kəndli ortaqlığın «taybir olmaq» adlı variantında iştirak edə bilməzdi. Tərəflərdən hər hansı biri öküzünü geri götürərdisə, yaxud heyvan tələf olardısı, ortaqlıq dağılırdı. Buna misal olaraq xalq arasında deyilir: «Öküz öldü, ortaqlıq ayrıldı» və ya «Öküz öldü, ortaqlıq bitdi».

Yuxarıda qeyd olunan əmək birləşməsi il ərzində bir şumu

əhatə edirdi. Kəndli növbəti dəfə eyni həmyerliləri ilə taybir olmaya da bilərdi. Bu, onlar arasında səmimi münasibətlərdən asılı olurdu. Nəzərə alsaq ki, əmək birləşməsi maddi ehtiyacla bağlı idi, yəni kəndli çatışmayan vəsaitlə təmin olunardısı, bu birləşməyə lüzum qalmırdı. Beləliklə, taybir olan ailələr ayrılarkən qoşqu heyvanının itirilməsi, əmək alətinin xarab olması, işin görülməsində bərabərliyin pozulması və digər amillər əsas səbəb kimi çıxış edirdi.

Ortaqlığın bu qəbildən olan variantı Şirvanda «taylaşma», digər zonalarda isə «bədirgə», «növbələşmə» adlanırdı (109, s.99).

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan əkinçiləri arasında sırf köməklik prinsipləri əsasında yaradılan və bu qəbildən olan əmək birləşmələri özbəklər və taciklərdə «alqou» və ya «alğov», türkmənlərdə «əkin şərik», «xovəntləşmək» istilahları ilə məlum olmuşdur (20, s.37).

«**Tayboyun olmaq**» qarşılıqlı yardım forması olaraq sadə ortaqlıq növünün bir qədər inkişaf etmiş variantı idi. «Tayboyun olmaq» adlanan əmək birləşməsi əsasən Muğan ərazisində geniş vüsət almışdır (109, s.99). Bəhs edilən sosial-iqtisadi birlik bir neçə variantda təşəkkül tapmışdır. Bu birləşmə xış ətrafında torpaqların şumlanması naminə ikidən beşədək ailənin iştirakı ilə təşkil edilirdi. Xış bir tərəfin olmaqla onlar hərəyə bir baş öküz qoyub ortaqlığın qoşqu qüvvəsini təmin edirdilər.

Xış ətrafında yaradılan ortaqlıqdan fərqli olaraq qoşqu heyvanının çatışmazlığına görə tayboyun olan kəndlilər iş görülərkən iqtisadi vəziyyətindən asılı olaraq ya öz şum alətlərindən istifadə edir, ya da eyni əmək vasitələrini ümumi işlədirdilər. Əmək aləti ortaqlıq üzvlərindən hansınısa şəxsi əmlakı olardısı, iş görülərkən bu fakt nəzərə alınaraq onun üçün başqalarına nisbətən daha çox sahə şumlanırdı. Bəzi hallarda tayboyun olan icma üzvləri yığılaraq birlikdə şum alətlərini sifariş edir, şərikli iki baş qoşqu heyvanını satın alırdılar. Beş nəfəri əhatə edən «ortaqlıq»da iki kəndli ailəsi birləşib bir öküz alır, bununla da dörd kəndli birləşmədə

bir cüt qoşqu heyvanı ilə çıxış edirdilər. Beş nəfəri əhatə edən «tayboyun olmaq» adlı ortaqlıqda daha çox yoxsul ailələr təmsil olunurdular.

Qeyd olunduğu kimi, ortaqlığın «tayboyun olmaq» adlanan variantı qoşqu heyvanı və əmək alətlərinə ehtiyacla əlaqədar yaradılırdı. Lakin bəzən göstərilən vasitələrə malik tavanalı kəndlilər də tayboyun olurdular. Buna səbəb işçi qüvvəsinin çatışmazlığı idi. Tavanalı kəndlilər müəyyən hallarda muzzdlu əməyə etibar etmədikləri üçün ortaqlığa üstünlük verirdilər.

Ortaq üzvlərinin hər birinin sahəsində görülmək işlər üçün bərabər vaxt təyin edilirdi. Əgər hər hansı tərəf üçün iş günü uzanardisa, sonrakı təsərrüfat işlərində bu fərq bərabərləşdirilirdi. Buna baxmayaraq, ortaqlar üçün şum gününün dəqiq limiti əksər vaxtlarda qəti müəyyənləşdirilmirdi. Göstərilən əmək birliyində şumlanacaq torpaq sahələrinin təqribi bərabərliyi əsas götürülür və bu amil iş gününün bölünməsi üçün kifayət edirdi. İşin hansı tərəf üçün görülməsindən asılı olaraq həmin gün nahar, o cümlədən heyvanların yemi də işi görülen şəxs tərəfindən verilirdi. Bu səbəbdən, eləcə də əkin yerlərinin ölçüsünün təqribi bərabərliyini nəzərə alaraq, tayboyun olan ailələrin iqtisadi vəziyyətinin eyni olmasını söyləmək olar.

Azərbaycan kəndlərində ortaqlığın digər sadə bir variantına da rast gəlinmişdir. Sırf yardım məqsədi daşıyan «ortaqlıq»da iki və daha artıq kəndli ailəsi birləşirdi. Ortaqlar növbə ilə bir-birinin sahəsini şumlayır, əkin üçün qaydaya salırdılar. Onlar üçün iş günləri, sərf etdikləri əmək və qoşqu heyvanlarının miqdarı qəti surətdə müəyyənləşdirilmirdi. Ortaqlığın hər bir üzvü qoşqu heyvanını özü bəsləyir və yaxud iş kimin sahəsində görüldüdsə, həmin şəxs heyvanları da otarmalı idi. Şum gününün dəqiqləşmiş növbəsi müşahidə olunmurdu. Bununla da, hər bir ortaqlıq üzvü lazımı yardımla təchiz olunurdu. Ortaqlığın göstərilən variantında islami dəyərlərin, müsəlman əqidəsinin təzahürləri daha aydın nəzərə çarpır. Haqqında bəhs etdiyimiz qarşılıqlı yardım forması əmək

birlişməsi olaraq ortaqlığın arxaik variantı da adlandırıla bilər.

Yardarlıq. XIX əsrdə çarizmin Qafqazda həyata keçirdiyi müstəmləkə siyasəti — aqrar islahatların ləngiməsi iqtisadi göstəricilərin artım tempinə xələl gətirir, əhalinin rifah halını pisləşdirir və torpaqsız kəndlilərin sayının artmasına səbəb olurdu. Torpaqsız, aztorpaqlı və yaxud torpağı olub, əmək aləti və qoşqu heyvanına malik olmayan kəndlilər məcbur olurdular ki, muzdurluq etmək üçün ya şəhərlərə kəsbkarlığa getsinlər, ya da lazımı vəsaitlə təmin olunan həmyerliləri ilə ortaqlıq yaratsınlar.

Sadə ortaqlığın «yardarlıq» adlanan variantında əmək aləti və qoşqu heyvanına malik torpaqsız kəndli torpağı olan həmyerlisi ilə birləşib təsərrüfat yaradırdı. Bəzən isə daha kiçik əkin sahəsinə sahib olan əkinçilər «yardarlıq» üsuluna əl atırdılar. Çünki bu kəndli ailələrinin heç biri ayrı-ayrılıqda öz cüzi torpağında istədiyi kimi məhsul yetişdirə bilmirdi. Bunun üçün onlar torpaqlarını birləşdirir, birlikdə hər iki tərəfə məxsus əmək vasitələri ilə əkin sahələrini şumlayır, ekib-becərir və məhsul bölgüsünü bərabər aparırdılar.

«**Paydarlıq**» adlı əmək birləşməsində varlı şəxs ona məxsus öküz, xış, bir sözlə, təsərrüfata lazımı vasitələrini imkansız kəndliyə verir, əvəzində kəndli onun əkin sahəsini, həmçinin özünün şəxsi torpaqlarını qaydaya salırdı. Burada torpaq sahibi fiziki iş görmürdü. Əkilən toxum isə hər ikisi tərəfindən qoyula bilərdi. Məhsul yetişərkən sərf olunan toxum götürülür və qalan məhsul tərəflər arasında bölünürdü. Məlumatçıların dediyinə görə, sadə ortaqlıq növü olan «paydarlıq» birliyinin qaydaları üzrə yoxsul kəndliyə düşən pay Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində razılaşma ilə məhsulun $\frac{1}{3}$ -dən $\frac{1}{5}$ hissəsinə qədər olmuşdur.

Qarşılıqlı yardımın mürəkkəb ortaqlıq forması və onun variantları

Qara kotan ətrafında yaradılmış əmək birləşməsi ortaqlığının mürəkkəb növü adlandırılıla bilər. Çünki qara kotan şum alətləri arasında mürəkkəb konstruksiyalı olması ilə seçilir. Zaqafqaziyada (Cənubi Qafqaz — İ.M) onun istifadə tarixi VIII-IX əsrlərə aid edilmişdir (53, s.81). Azərbaycanda qara kotanın müxtəlif istilahlarla — ata-baba kotanı, kəl kotanı, əyribazı kotan və s. adlarla adlandırılması (108, s.92) ölkəmizin ayrı-ayrı bölgələrində onun geniş yayılmasından xəbər verir. Bu alət texniki baxımdan səmərəli olmasına baxmayaraq, baha başa gələn əmək vasitəsi idi. Etnoqrafik ədəbiyyatdan məlum olur ki, qara kotanı hərəkətə gətirmək üçün ona 8-10 boyun heyvan qoşulurdu (15, s.15). Bəzi hallarda isə bu rəqəm daha da artaraq 12 cütədək ola bilərdi. Qara kotanı işlək vəziyyətə salmaq üçün 5-8 nəfər işçi tələb olunurdu. Bütün bunları nəzərə alaraq, belə qənaətə gəlmək olar ki, qara kotandan böyük maliyyə ehtiyatlarına malik imkanlı şəxslər istifadə edə bilərdilər. Orta səviyyəli və ya tavanasız kəndlilər bu alətdən yararlanmaq üçün birləşərək «ortaqlıq» yaradırdılar. Məhz bu yolla qara kotanın qoşqu qüvvəsini təşkil edir, aləti işlətmək imkanına malik olurdular. Kənd əhlinin dili ilə desək, qara kotanı ortaqlıqdan kənarda təsəvvür etmək mümkün deyildi. Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində səslənən «ortaqlıq», «şəriklik», «avaca» («avaja», «havaja»), «həmkəl» («həmgələ»), «mödgəm» («mödyəm») və s. adlı əmək birləşmələri mürəkkəb ortaqlıq növünün variantları olaraq kotan sahibi (dəstəçi, məjgəlçi), hodaxçı (çubuqçu, sürücü) və əmək vasitələrini (kotan, qoşqu heyvanları) əhatə edən istehsal prosesini ifadə edirdi.

Qara kotan ətrafında yaranan ortaqlıq zamanı bu birləşmənin digər sadə variantlarından fərqli olaraq, kotan sahibi birliyi təşkil edir və onun rəhbəri olurdu. O, ortaqlıq üzvlərinin görəcəyi işləri müəyyənləşdirir, onlar arasında əmək bölgüsü aparırdı.

Mövzunun əhatə etdiyi zaman çərçivəsində «ortaqlıq» əmək birləşməsi geniş yayılaraq təkcə qohumluq münasibətlərinə görə deyil, hətta yaxın kəndlərin sakinləri ilə də təşkil oluna bilirdi. Kotan sahibi çalışırdı ki, bacarıqlı işçiləri, güclü qoşqu heyvanına malik olanları ortaqlığa cəlb etsin. Kotanın qiymətli olmasına diqqət yetirsək, onun sahibinin maddi durumunun yüksək olmasını söyləyə bilərik. Kotan sahibi ortaqlıqda daha çox qoşqu heyvanı ilə çıxış etməli idi. Qara kotanı öz qüvvəsi ilə təşkil etmək kəndlinin tavanalılığını, torpağa olan tələbatını müəyyən edən ölçü meyarı hesab edilirdi. Kəndin bu qəbildən olan təbəqəsi «hampa» adı ilə tanınırdı.

Ortaqlığın sırayı üzvləri tavanasız kəndlilərdən ibarət olmuş və onlar ortaqlıqda kiçik sərmayə ilə iştirak edirdilər. Heç bir maddi imkana malik olmayan kəndlilər qara kotan ətrafında yaranan «ortaqlıq»da yabaçı, sovrucqu olur, ümumiyyətlə, lazım olan digər yardımçı işləri görürdülər.

Şuma başlamaq üçün qabaqcadan hazırlıq işləri görülürdü. Ortaqlıq əmək birləşməsinin normal nəticə göstərməsi üçün hazırlıq mərhələsi həlledici amil hesab olunurdu. Bu səbəbdən də ortaqlıq üzvlərinin uğurlu seçilməsi, kotanın və qoşqu heyvanlarının düzgün tədarükü vacib idi. Bundan əlavə, şumlanacaq torpaqların keyfiyyəti və yerləşdiyi yeri də nəzərə almaq lazım gəlirdi. Ortaqlıq üzvlərinin torpaqlarının münbitlik səviyyəsi, qoyacaqları ləvazimat, görəcəkləri işlər, hər biri üçün şum günü və s. məsələlər kotan sahibinin başçılığı ilə keçirilən məsləhət zamanı müəyyənləşdirilirdi.

Ortaqlıq əmək birləşməsində zaman-zaman formalaşmış qaydalara ortaqlıq üzvləri sözsüz əməl edirdilər. Şum gününün təyini son dərəcə dəqiq qaydalara əsaslanır, hər bir ortaqlıq üzvü üçün onun birləşmədə hansı vasitələrlə (əmək aləti, qoşqu heyvanı) iştirak etməsindən asılı olurdu. İlk şum günü kotan sahibinin tarlasından başlanırdı. Növbəti günlər isə birləşməyə daha çox maddi vəsait qoyan ortaqlıq üzvündən başlayaraq davam etdirilirdi. Nadir hallar-

da isə bu qaydalara hava şəraiti ilə əlaqədar riayət olunmurdu. Məlumatçıların dediyinə görə, daş-kəsəkli sahəni yağışdan sonra, rütubətli sahəni isə quru havada şumlamaq məsləhət görülürdü.

Qara kotan ətrafında yaranan «ortaqlıq»da məjgəlçidən (dəstəçi) əlavə dörd-beş nəfər hodaxçı da tələb olunurdu. Torpağın keyfiyyətli şumlanması kotanın və qoşqu heyvanlarının idarə olunmasından, dib kəllərinin hərəkətindən asılı idi. Məhz bu səbəbdən dib kəllərini idarə edən çubuqçudan böyük təcrübə və bacarıq tələb olunurdu. O, birinci boyunun boyunduruğu üzərində oturub kotanın düzgün hərəkətinə nəzarət etməli, diblərdən qabaqda duran çarqovları sürməli idi. Kotanın ikinci cütü «çarqov» və ya «qoltuq», üçüncü cütü «minik», dördüncü cütü isə «cilov» və ya «hörük» adlanırdı. Üçüncü cütü idarə edən çubuqçuya isə «minikçi» deyilirdi (20, s.66). Kiçik Qafqaz regionunda Ə.Ələkbərovun qeyd etdiyi kimi, birinci cütü sürənə «hodax ambulçu», ikincisinə «hodax torza», üçüncüsünə «hodax salxov», dördüncüsünə «hodax peşi» deyilirdi (83, s.145).

Beləliklə, xalq arasında yalnız dörd cütün və onları idarə edənlərin xüsusi adla adlandırılması ziraət əhlinin əksər vaxtlarda kotana səkkiz baş kəl qoşduğunu deməyə əsas verir. Öküz qoşulan qoşquda heyvanların sayı daha böyük rəqəmlərlə ifadə olunurdu. Ölkəmizin coğrafi quruluşunun müxtəlifliyi ayrı-ayrı bölgələrdə kotana qoşulan heyvanların sayını fərqli etmişdir. İqtisadi amillərlə bağlı olaraq ortaqlıq müddəti başa çatanadək qoşqu heyvanları dəyişdirilmirdi.

Ortaq üzvlərinin əməl etdiyi qaydaya görə şumlanacaq sahə kəndə yaxın yerdə yerləşirdisə, qoşqu ləvazimatları götürülür, hər kəs öz heyvanı ilə evinə dönürdü. Şumlanacaq sahə uzaq məsafədə olardısı, canlı və cansız avadanlıq bütünlüklə orada saxlanırdı. Odur ki, gecə hodaxçısı gecələr sahədə qalmalı idi. Bu işi əksər vaxtlarda kimin torpağında iş görülürdüsə, həmin şəxsə tapşırırdılar. Torpağı şumlanan ortaqlıq üzvü ailəsinin imkanından asılı olaraq həmkarları üçün nahar təşkil edirdi.

Ortaqlığın başçısı olan kotan rəhbəri qabaqcadan müəyyən olunan şərtlərə — ortaq üzvləri üçün görüləcək işlərə, vəd olunan müddətə, bir sözlə, ortaqların razı qalmasına cavabdeh idi. Məlumatçıların sözləri ilə desək, «yaxşı dəstəçi hodaxçıları peşman etməməli idi». Elə hallar da olurdu ki, ortaq üzvlərindən biri hansısa səbəbdən birləşmədən uzaqlaşdı. Bu zaman onun işini müvafiq üsullarla tamamlamaq, ortaqlar arasında yaranan mübahisələri ədalətlə həll etmək dəstəçinin öhdəsinə düşürdü. O, istənilən ipə-sapə yatmayan hodaxçını ortaqlıqdan kənarlaşdırı bilərdi. Hər hansı hodaxçı öz sahəsini şumladıqdan sonra qeyri-obyektiv səbəblərdən işləməkdən imtina edirdisə, dəstəçi ənənəvi qaydalara əsaslanaraq iş müddəti bitənədək onun əmək vasitələrini və qoşqu heyvanlarını verməyə də bilərdi. Hodaxçıların hamısı ona sözsüz tabe idilər. Hər bir işə, hətta yemək süfrəsinə də onun göstərişi ilə başlanırdı. Ümumiyyətlə, ortaqlığın rəhbəri olan dəstəçi birləşmənin canlı və cansız qüvvəsinə nəzarət edirdi. Bunun üçün o, səriştəli idarəçilik qabiliyyətinə malik olmalı idi. Dəstəçi haqqında el arasında belə bir deyim də var: «Yaxşı dəstəçi ilə rastlaşan hodaxçı heç nədən qorxmaz».

Tarixi-etnoqrafik mənbələr və çöl tədqiqatları onu deməyə əsas verir ki, qara kotan ətrafında yaranan əmək birləşməsi ictimai-iqtisadi səbəblərdən 10 gündən 40 günədək, nadir hallarda isə 50 günədək davam etmişdir. Cənubi Qafqazın təsərrüfat məişətini tədqiq edən P.V.Ququşvili haqqında bəhs etdiyimiz əmək birliklərinə aid əksər göstəriciləri bütün regiona xas olduğunu yazmışdır. O, Gürcüstanın Duşet və Siqnax qəzalarına dair XIX əsrə aid mənbədə verilmiş faktları Azərbaycanın İrəvan, Zəngəzur, Quba, Borçalı qəzalarına da şamil etmişdir (103, s.223). Göstərilən mənbədə 21 (21,5) günlük əmək birləşməsində iştirakçıların əməyi və sərmayəsi üçün aşağıdakı qaydada şum günləri müəyyən olunurdu:

kotan sahibi	— 2 gün
gecə hodaxçısı	— 2 gün (2 nəfər)

gündüz hodaxçısı	— 1 gün (2 nəfər)
gavahın	— 2 gün
qılnc	— 1 gün
kotanın ağac hissəsi	— 1 gün
öküz cütü	— 8 gün (87, s.271-272).

XIX əsrin 80-90-cı illərinə aid olan bu qaydalar sovet hakimiyyətinin qurulmasına qədər qüvvədə qalmışdır (102, s.149).

30 günlük birləşmə üçün şum günləri aşağıdakı qaydada tətbiq edilirdi:

kotan sahibi	— 2 gün
gecə hodaxçısı	— 2 gün
gündüz hodaxçısı	— 1 gün (4 nəfər)
8 öküz cütü	— 16 gün
gavahın	— 2 gün
qılnc	— 1 gün
kotanın ağac hissəsi	— 1 gün
qayış	— 1 gün
digər vəsaitlər	— 1 gün (93, s.237-238).

XIX əsr mənbələrindən aydın olur ki, Yelizavetpol quberniyasının Cavanşir qəzasında avaca (ortaqlıq — İ.M) 11 gün, Qazax qəzasında 37,5 gün təşkil etmişdi (93, s.244). Göstərilən mənbədə Bakı quberniyasının Göyçay qəzasında ortaqlıq günlərinin dəqiq vaxtı verilməsə də, bu birləşmənin qısa müddətdə baş tutduğunu söyləmək olar (93, s.244).

Cavanşir qəzasında 11 günlük ortaqlıq müddəti iştirakçılar arasında aşağıdakı kimi bölünürdü:

kəl cütü	— 1 gün
gecə hodaxçısı	— 1 gün
kotanın gavahın, qılnc,	

ağac və s. hissələri — 2 gün (93, s.244).

Qazax qəzasında «yığma kotan» ətrafında birləşən əkinçilər üçün 37,5 günlük ortaqlıq belə idi:

dəstəçi	— 3 gün
gecə hodaxçısı	— 3 gün
gündüz hodaxçısı	— 2 gün
orta hodaxçı	— 2 gün
kiçik hodaxçı	— 1 gün
kəl cütü	— 2 gün
öküz cütü	— 1 gün
kotanın ağac, dəmir və s. hissələri	— 7,5 gün
qoyun kəsən üçün	— 1 gün (93, s.244).

Göyçay qəzasında ortaqlıq beş nəfər işçidən və beş-altı kəl cütündən ibarət birləşmə idi:

dəstəçi	— 0,5 gün
gecə hodaxçısı	— 0,5 gün
orta hodaxçı	— 0,5 gün
kotanın gəvahir, qılnc, ağac və s. hissələri	— 1 gün (93, s.244).

Ortaq üzvləri əksər vaxtlarda iş günlərindən başqa icmanın vəzifəli şəxsləri, nəqliyyat vasitələrinin sahibləri, işçilər, eləcə də qoşqu heyvanları üçün qida gətirənlər, bayram günlərində heyvanları otaranlar, əmək alətlərini təmir edənlər və s. şəxslər üçün əlavə işlər də görürdülər. Bütün bunları nəzərə alaraq, ortaqlar işə başlamazdan əvvəl ehtiyat üçün bir gün artıq iş günü hesablayırdılar. Əgər qara kotan ətrafında birləşən icma üzvləri mülkədar torpaqlarından (meşə, irriqasiya sistemi) istifadə edirdilərsə, onun göstərişi ilə müvafiq sahəni də şumlamalı idilər. Ümumiyyətlə,

ortaq üzvləri hörmət əlaməti olaraq bir gün kəndin seyidi, mollası, həmçinin yardım məqsədilə yetimlər, dul qadınlar, əmək qabiliyyətini itirənlər üçün işləyirdilər. Bu adət Qafqaz regionunun əksər xalqlarında mövcud olmuşdur. Məsələn, qonşu Gürcüstanda ortaqlıq («alo», «taoba», «modqam») üzvləri bir neçə günlüyə monastır və onun sahibi üçün işləməli idilər (103, s.145).

Azərbaycanın müxtəlif yerlərində qara kotan ətrafında yaranan «ortaqlıq» əmək birləşməsinin xüsusi adlarla tanınan variantları da məlumdur.

Mödgəm (Mödyəm) Azərbaycanın Kiçik Qafqaz regionunda qara kotan ətrafında yaranan əmək birliyi olmuşdur (115, s.265).

Kiçik Qafqaz ərazisində yaşayan ayrımlar qonşuluq münasibətləri üzrə kiçik icmalar şəklində həyat sürürdülər. Torpaqlar ayırım kəndlərində hər üç ildən bir «tüstülər» (evlər) arasında qara kotanların sayına görə bölünürdü. Bu bölgüyə görə hər beş tüstüyə bir kotan düşürdü (116, s.48). Əgər əkin sahəsi kotanların sayına görə bölgü aparmaq üçün həddən artıq kiçik olardisa, hər hansı bir icma ümumi şəkildə torpaqları şumlayar, əkər və məhsulu isə kotan birliklərinin bütün üzvləri arasında bölərdülər (115, s.262).

Bu regionun kəndlərində hər bir kotan birliyi səkkiz-on kəndli ailəsini əhatə edirdi və onlar öz qoşqu heyvanlarını birləşdirərək mödgəm təşkil edirdilər. Hər bir kotan birliyində şumlama və səpin ailələrin ümumi iştirakı ilə həyata keçirilirdi. Məhsul bölgüsü isə mödgəm üzvlərinin sərf etdikləri əməyə müvafiq aparılırdı.

Mödgəm əmək birləşməsi bir şum mövsümü üçün 40 günədək uzana bilərdi. Bölgədə şum mövsümünə əsasən Novruz bayramından 9 gün keçmiş başlanırdı (115, s.266).

Əgər ayırım elində qara kotan birlik üzvlərinin ümumi mülkiyyəti, qoşqu heyvanları isə onların hər birinə ayrı-ayrılıqda məxsus idisə, bu zaman şum günləri hamı üçün bərabər hesablanırdı. Kotan mödgəm üzvlərinin hansınınşa şəxsi istifadəsində olardisa, o zaman aşağıdakı qaydalar tətbiq edilirdi:

öküz boyunduruğu	— 1 gün
hodaxçı	— 1 gün və ya 0,5 gün
məjgəlçi	— 1 və ya 2 gün
öküzçü	— 1 və ya 0,5 gün
kotan sahibi	— 4-5 gün (115, s.266).

Qarşılıqlı yardım forması olan mödgəm əmək birləşməsi Gürcüstanda «modqami» adı ilə geniş yayılmışdı (99, s.45). Ümumiyyətlə, qara kotan ətrafında yaranan əmək birləşmələri Azərbaycanın bir sıra bölgələrində müxtəlif adlarla səslənməklə yanaşı, Qafqaz xalqları arasında da mövcud olmuşdur (130, s.240; 97, s.63; 128, s.16).

Həmkəl (Həmgələ) Azərbaycanın Kiçik Qafqaz zonasında yaşayan əhali arasında qara kotan ətrafında yaranan birlik forması olmuşdur. Burada əmək alətləri, qoşqu heyvanları və həmçinin, həmkəl üzvləri öz fiziki imkanlarını birləşdirirdilər. Adından göründüyü kimi, «həmkəl» eyni kəldən istifadə edən kəndlilərin birliyi deməkdir və əsasən qoşqu vasitələrinin çatışmazlığına görə, şum məqsədilə yaradılırdı. Onlar birləşməyə sərf etdikləri əməyin və sərmayənin miqdarına uyğun olaraq əkin yerləri üçün şum günləri qazanırdılar. 40 günlüyə təşkil olunan «həmkəl» adlı yığma kotan birliyində şum günləri aşağıdakı qaydada idi:

bir baş öküz	— 1 gün
kotan	— 8 gün
qoşqu ləvazimatı	— 3 gün

Qeyd etmək lazımdır ki, həmkəl üzvlərindən 16 baş heyvan verən üçün 18 gün, bir cüt dib kəlinin hər biri üçün 1,5 şum günü hesablanırdı. İstehsal alətlərinə görə cəmi 29 gün təyin edilirdi:

öküzçü (4 nəfər)	— 4 gün
hodax ambulçu	— 1 gün

hodax torza	— 1 gün
hodax salxov	— 1 gün
hodax peşi	— 1 gün
məjgəl	— 1 gün
kənd qoruqçusu	— 1 gün

Səkkiz nəfərin əməyinə görə 10 şum günü müəyyən edilirdi. Beləliklə, şum günlərinin 39 günü həmkəl üzvləri, qalan 1 günü isə kəndin seyidi üçün sərf edilirdi (83, s.145).

Şəriklik XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda təsərrüfatla bağlı yaradılan qarşılıqlı yardım formalarından olmuşdur. «Şəriklik» istilahı mənşə etibarı ilə ərəb sözü olub, Azərbaycan dilində «iştirakçı», «yoldaşlıq» və «üzv olmaq» mənalarında işlənir (20, s.47).

Şəriklik əmək birləşməsi ortaqlığın inkişaf etmiş variantı olmuşdur. Bu birləşmə dəfələrlə ortaqlıq olmuş və bundan müsbət nəticə alan eyni kəndin sakinləri, əksər hallarda patronimik ailələr tərəfindən yaradılırdı. Patronimiyaya daxil olan ailələr bir-birinə yaxşı bələd olduğundan onlar şərikliyi asanlıqla təsis edir və tarixən əmək birliyinin əsaslı qaydaları formalaşdığından üzvlər qoyulan şərtlərə etiraz etmirdilər.

Şəriklik qara kotan ətrafında yaradılan əmək birləşmələrindən fərqli olaraq torpağın şumlanması ilə yanaşı, toxumun səpilməsi, biçin və döyüm, bir sözlə, bütün prosesləri əhatə edirdi. Şəriklik üzvləri istehsala satış məqsədilə yanaşırdılarsa, bu zaman məhsulun satışı və ondan gələn gəlirə də şərik olurdular. Əmək birləşmələri sırasında şəriklik uzunmüddətli olması ilə seçilirdi. Məhz bu səbəbdən iştirakçılar bir-birini yaxşı tanımalı, bacarıqlı, sözükeçən rəncbərin ətrafında birləşməli idilər. Eyni zamanda, onların əkin sahələri bir-birinə yaxın yerləşməli, məhsuldarlığı eyni olmalı, şəriklərin işgüzarlığı və s. məsələlər qabaqcadan məlum olmalı idi. Şərikliyin tərkibini təyin edən rəncbər bütün bunları işə başlamamışdan öncə nəzərə almalı idi. «Şərti şumda kəsək, xır-

manda yabalaşmayaq» zərbi-məsəli də məhz bu minvalla əlaqədar yaranmışdır.

İkidən beşədək ailəni birləşdirən şəriklik əmək birləşməsində ilk şum gününə rəncbərin sahəsindən başlanırdı. İqtisadi imkanları bərabər olmayan şəriklər bərabər pay almırdılar. Patronimik ailələrdən ibarət olan şəriklikdə bəzi hallarda qohumların birləşməyə qoyduqları sərmayənin miqdarı nəzərə alınmırdı. Onların məhsul bölgüsü bərabər aparılırdı. Azərbaycanın şimal-şərq rayonlarının etnoqrafik materiallarından məlum olur ki, bu formada şəriklərin əkdikləri sahə birlikdə biçilir, dərzləri xırmana daşınır və döyülürdü. Taxıl bölüşdürülərkən dərz kimə məxsus olardısı, ona iki, başqalarına isə bir pay verilirdi (23, s.79).

Azərbaycan kəndlərində «şəriklik» müxtəlif variantlarda təzahür etmişdir. Mürəkkəb ortaqlıq növünün başqa variantlarına xas olan xüsusiyyətlər şəriklikdə də mövcud olmuşdur: şərik üzvləri qoyduqları sərmayənin və sərf etdikləri əməyin miqdarına görə pay alırdılar. Bakı quberniyasının dövlət kəndlilərindən bəhs edən XIX əsr mənbəsində qeyd edilir ki, şəriklik üzvləri arasında məhsul bölgüsü birləşməyə sərf edilən qoşqu heyvanlarının miqdarı ilə mütənəsis olmuşdur; bir cütlə iştirak edəne $\frac{1}{4}$, iki cütlə iştirak edəne $\frac{1}{2}$ və nəhayət, bir baş heyvanla iştirak edəne $\frac{1}{8}$ pay verilirdi (123, s.352).

Azərbaycanın demək olar ki, əksər bölgələrində bostançı əkinçilər şəriklik yaratmışlar. (şəkil 3, 4) Bostançılıqda şumlama, toxumun əkilməsi, sahəyə su arxlarının çəkilməsi, artıq şaxələnmənin və əlaq otlarının təmizlənməsi və ən əsası isə əkinin mal-qara tapdağından, qurd-quşdan qorunması üçün şəriklər birgə fəaliyyət göstərmişlər. Maraqlıdır ki, məhsul yetişərkən nübarın tamına ilk olaraq sahiblər baxmalı idilər, əks hal uğursuzluq gətirə bilərdi. Gəlir bölgüsü bəzən yığım zamanı, bəzən isə satışdan sonra aparılırdı.

Şəriklik maddi və fiziki tələbatdan irəli gəlirdi. Kəndlilər bəhs edilən birləşmə daxilində bir-birinə dayaq dururdular. Lakin bəzən

iştirakçılar arasında qeyri-səmimi münasibətlər, məhsul bölgüsü zamanı düşən mübahisələr şərikliyin dağılmasına gətirib çıxarırdı. Hətta bununla bağlı el içində bir sıra kobud məsəllər də işlənməkdədir: «Şərikli darını donuz yeyər» və s.

Bəzi hallarda yoxsul kəndlilər bəy və ağalarla da şəriklik yaradırdılar. Bu cür birliklər daxilində yaranan narazılıqlar, kəndli təbəqəsinin etirazları folklor nümunələrində aşağıdakı kimi ifadə olunmuşdur: «Bəylə bostan əkənin tağı çiynində bitər», «Bəy dediyin nə, bəyənmədiyən nə?» və s.

İctimai həyatın güzgüsü olan şifahi xalq ədəbiyyatı xalqımızın çoxsaylı adət-ənənələri ilə əlaqəli zəngin məlumatları əhatə edir. «Ortaq qardaşlar» adlı bir rəvayətdə hər iki qardaş «haram halalı aparar» deyərək iş prosesinə ədalətli, məhsul bölgüsünə halallıqla yanaşdıqları üçün bol bərəkət əldə edirlər. Əksinə, «Tənbəl qardaşlar» adlı xalq dramında (58, s.11-12) ortaqlıqda müftə qazanc əldə etmək istəyənlər tənqid hədəfinə çevrilmişlər. Bu tip insanların tənqidi «Əkəndə yox, biçəndə yox, yeyəndə orta qardaş» (12, s.97) kimi atalar sözlərində əksini tapmışdır.

Ümumiyyətlə, qarşılıqlı yardım formalarının şifahi xalq ədəbiyyatında geniş yer alması haqqında bəhs etdiyimiz təsisatın kənd həyatında güclü mövqe tutmasından soraq verir.

Qarşılıqlı yardımın kütləvi və fərdi formaları

Əvrəz Azərbaycanda qarşılıqlı yardımın ən geniş yayılmış formalarından biri olmuşdur. «Əvrəz» ərəb sözü «əvariz»dən alınmış, Azərbaycan dilinə tərcümədə «təsadüfi əlaqələr», «fövqəladə hadisələr» mənasını verir. «Əvrəz» ölkəmizin müxtəlif bölgələrində oxşar adlarla — «əvərəz», «övraz», «öyraz», «avarib», «avarizat» və s. tanınmışdır.

Qarşılıqlı yardımın kütləvi formalarından olan əvrəzin mahiyyəti hər hansı bir şəxsin və yaxud ailənin təsərrüfatdakı çatışmazlığının onun qohum-qonşusu tərəfindən birlikdə həll edilməsindən ibarətdir. «Əvrəz» adının hərfi mənasından məlum olduğu kimi, bu tədbir əksərən fəvqəladə hallarda, təsadüfi zərurət olduqda həyata keçirilirdi. Bir sözlə, əvrəzi təşkil etməkdə məqsəd insan qüvvəsi, əmək alətləri və nəqliyyat vasitələrinə olan ehtiyacı təcili olaraq aradan qaldırmaq, bol məhsul əldə etmək idi (şəkil 2).

Hər bir kəndli ailəsinin el gücünə hər zaman böyük ehtiyacı olmuşdur. Bununla əlaqədar xalq arasında bir sıra dəyərli atalar sözləri də yaranmışdır: «El gücü, sel gücü», «El hara, sən ora», «El qalxdı, sən də qalx», «El atdığı daş uzağa gedər», «El atan daşa güc çatmaz», «Tək əldən səs çıxmaz», «Tək əllə düyün döyülməz», «El bir olsa, dağ oynadar yerindən, dil bir olsa, zərbi kərən sındırar», «El atan daşı qaldırmaq olmaz», «El ilə gələn vay toy-bayramdır», «El çalan zurnanın səsi uzaqdan gələr», «Elin ağzına baxan ac qalmaz» və s.

Tarixən formalaşmış ənənəyə görə yardıma ehtiyacı olan ev sahibi kənd camaatını köməyə səsləmək üçün ilk növbədə kəndin ağsaqqallarına müraciət etməli idi. Belə ki, Azərbaycanda ağsaqqala hörmət hələ çox-çox qədim zamanlardan mövcud olmuş və bütün mühüm məsələlər onun tərəfindən həll edilmişdir. Ulu babalarımız olan qədim albanlar təkcə öz valideynlərinə deyil, kənar şəxslərə də ehtiram göstərirdilər (127, s.143).

Ağsaqqalların məşvərətindən sonra əvrəzin vaxtı dəqiqləşdirilir və bu qərar bütün kənd camaatına elan edilirdi. Bu qərar əsasən əhalinin daha çox toplaşdığı məsciddə qəbul olunurdu. Əvrəzin təşkilində kənd mollasının da böyük rolu var idi. Əvrəzə dəvət haqqında xəbər ağsaqqalların qərarından sonra dildən-dilə eşidilərək baş tuturdu. Bəzən ev sahibi öz yaxın adamlarını, qonşu kənddə yaşayan dostlarını özü şəxsən əvrəzə çağırırdı. Lakin elə hallar da olurdu ki, əvrəz ev sahibinin çağırışı ilə deyil, camaatın təşəbbüsü ilə təşkil edilirdi. Belə köməkliklər adətən xəstələr, ailə başçısını itirənlər, dul qadınlar və digər şəxslər üçün edilirdi.

Humanist mahiyyət daşıyan, təsərrüfatın əksər sahələrini əhatə edən əvrəzin təşkili əkinçilikdə əsasən aşağıdakı işlərin təcili icrası üçün nəzərdə tutulurdu: şumlama, biçin, dərzlərin xırmana daşınması, süni suvarma sistemlərinin yaradılması, əkinçiliklə bağlı obyektlərin tikintisi, təmiri və s.

Şumlama adətən, yazda və payızda keçirilirdi. Öz sahəsini təkbaşına şumlaya bilməyən kəndli qohum-qonşusunu şum əvrəzinə dəvət edirdi. Çünki yoxsul kəndli mizdli işçi qüvvəsindən — rəncbərdən istifadə edə bilmirdi. Rəncbərin əməyi az məhsuldar olduğundan (11, s.90) hətta tavanalı kəndlilər də əvrəz çağırmağı lüzum bilirdilər. Bu, əvrəzin yüksək keyfiyyətli, işgüzar xarakterindən irəli gəlirdi.

Əvrəzdə iştirak edən yaşlılar, sözükeçən şəxslər qabaqcadan və ya həmin gün sahədə iştirakçılar arasında əmək bölgüsü tətbiq edirdilər. Sahə hissələrə bölünür, kimin hansı tərəfi şumlayacağı müəyyənləşdirilirdi. Şum əvrəzinə toplaşan qohum-qonşu özləri ilə şum alətlərini də (xış, kotan və s.) gətirirdilər. Çünki imkansız kəndli çoxsaylı əmək alətlərinə, o cümlədən kotana sahib olmayıb, torpağı əsasən xışla şumlayırdı.

Şum əvrəzinə toplaşanlar can-başla, var qüvvə ilə işləyirdilər. Kəndlilər bol məhsul almağın vacib şərti kimi cütcünün şəxsi keyfiyyətini, ürəklə işləməsini əsas bilərək əvrəzə könülsüz qatılmazdılar. Əvrəzin belə işgüzar xüsusiyyətini özündə əks etdirən

bir çox ifadələr xalq arasında indi də işlənməkdədir. Məsələn, biri tələsik yemək yeyərkən ona: «Nə olub? Əvrəzdir bəyəm?», yaxud biri tez-tez yol gedərkən: «Nə tələsirsən, əvrəzə getmirsən ki?» — deyirdilər (50, s.67; 51, s.191).

Əvrəz könüllü idi, burada heç bir məcburiyyət yox idi. Buna baxmayaraq, əvrəz günü kiminsə vacib işi çıxardısa, onu sonraya saxlayırdı. Naməlum səbəblər üzündən əvrəzdən qalmazdılar. Çünki ağsaqqalların təşkil etdiyi əvrəzə getməmək təkcə ev sahibinə deyil, bütün kənd icmasına hörmətsizlik sayılırdı. Ona görə ki, bu işi elin ağsaqqalları təşkil edirdilər. Hətta küsülü qohumlar, qonşular da bu mərasimə qatılır və böyüklər tərəfindən onlar arasında barış əldə edilirdi. Bu baxımdan xalq arasında deyilir: «Küsümüz küsüdür, gəl bu taya birlikdə çataq».

Şum əvrəzi zamanı ənənəvi olaraq maraqlı və əyləncəli yarışlar da keçirilirdi. «Kim işə tez başladı?», «kim daha çox sahəni şumladı?», bir sözlə, «kim bacarıqlı rəncbərdir?» — deyərək mərcələşirdilər. Bu mərcələşmə üzündən kəndlilər bir-birinə bəhsə-bəhs daha çox sahəni şumlayır və bu hal el gücünün nəyə qadir olduğunu sübut edirdi. Əvrəz zamanı kəndin ən yaxşı rəncbəri müəyyənləşdirilirdi. Şum əvrəsində kimin kotanı tez işə çıxıb «qarabas» (ilk şırım) açardısa, həmin kotanın rəncbərinə hörmət əlaməti olaraq nahar zamanı qoyunun döş ətindən bozbaş verilir, yaxud da ona əl dəsmalı bağışlanırdı (4, s.83).

Şum əvrəsində ən güclü kəl müəyyən edilirdi. Bunun üçün kəndlilər öz heyvanlarını xüsusi olaraq hazırlayır, müxtəlif bəzək vasitələrindən istifadə edirdilər. Kimin kəli iş qurtarmamış yerə yatardısa, məğlub kəl hesab edilirdi. Şumlamanı axıradək başa çatdıran qalib kəlin sahibinə müxtəlif hədiyyələr verilir, kəlin belinə isə nahar üçün kəsilmiş qoyunun dərisi atılırdı. Həmin dəridən kəl üçün boyun yastığı tikilirdi (4, s.88).

Şum əvrəzi kimi, biçin üçün çağırılmış əvrəz də xüsusi təntənə ilə keçirilirdi. Ehtimal etmək olar ki, təsərrüfatda qarşılıqlı yardımlar ilk əvvəllər biçin və tamamlanma prosesində tətbiq edil-

mişdir. Ona görə ki, biçinin yubadılması məhsul itkisinə gətirib çıxarar və bu iş daha çox işçi qüvvəsi tələb edirdi. El arasında deyilir: «Biçində gecikən uduzar».

Biçin əvrəzini maddi durumundan asılı olmayaraq hər bir kəndli təşkil edə bilərdi. Şumdakı kimi biçin əvrəzi də maddi və fiziki tələbatla əlaqədar idi. Lakin ehtiyacla bağlı üstünlük insan qüvvəsində idi. Əvrəzə gələnlər sübh tezdən öz minik vasitələri və biçin alətləri ilə birlikdə sahəyə toplaşırdılar. XIX əsrdə Azərbaycanda biçin alətləri oraq və çin olmuşdur (21, s.88). Primitiv, sadə alətlər vasitəsilə məhsul yığan əvrəzçilər yarışa girir, bunun nəticəsində daha çox iş görülürdü. İlk dərzi bağlamış biçinçi şirlik — hədiyyə ilə təltif olunur və «kəndin ən yaxşı biçinçisi» adlandırılırdı.

Biçin əvrəzi bir sıra magik təsəvvürlərlə müşayiət olunurdu. Etnoqrafik-çöl tədqiqatları zamanı əvrəzçilərin maraqlı vərdişlərini müşahidə etmək olar. Belə ki, əvrəzçilər biçin vaxtı sahəni tamamilə boş qoymur, taxılın cüzi hissəsini zəmidə saxlayırdılar. Bu, növbəti ildə torpağın bərəkətli olmasının arzulanması üçün edilirdi. İş qurtardıqdan sonra biçinçilər öz əmək alətlərini havada yelləderək sahəyə atırdılar. Bu da yuxarıda göstərilən səbəblə bağlı idi. Biçindən sonra isə ev sahibi məhsulu bol olsun, «torpağı gətirsin» deyə sağ əlini ehtiyacı olan əvrəzçinin başına qoyur, yaxud da biçinçilər özləri alətlərini onun başına çəkirdilər.

Əvrəz qurtardıqdan sonra ev yiyəsi köməyə gələnlər üçün süfrə açır, onları Allah verən təamlara dəvət edirdi. İmkanı olan kəndli hətta qoyun da kəsirdi. Qonaqlıq təmtəraqlı və şənliklə keçirdi. Yoxsul kəndlilər üçün əvrəzə gələnlər yeyəcəkləri qidanı özləri ilə gətirirdilər (4, s.83). Qonaqlığın təşkilindən asılı olmayaraq hamı bu işə can-başla qoşulurdu.

Biçin əvrəzi digər məsələlər üçün təşkil edilən əvrəzlə təşkilatı baxımdan eyni idi. Əvrəzə gələnlər gördükləri işin müqabilində pul almırdılar, yəni təmənnasız işləyirdilər. Lakin «təmənnasız» ifadəsi kəndlilərin fiziki yardımına şamil oluna bilməzdi. Yəni

əvrəz kimin üçün təşkil olunurdusa, həmin şəxs mütləq əvvəllər qohum-qonşunun işinə yaramalı, əvrəz və digər bu tipli köməkliklərdə ya özü, ya da ailə üzvləri ilə iştirak etməli idi. Əks halda, el-oba haqlı olaraq ona etimad göstərməz, harayına gəlməzdi. Bu səbəbdən də bəhs etdiyimiz adət qarşılıqlı yardım adlandırılmışdır.

Biçin başa çatdıqdan sonra ev sahibi əldə etdiyi məhsuldan əvrəz iştirakçılarna verdiyi paydan əlavə yetimlərə, kimsəsizlərə könüllü olaraq miqdarsız sədəqə verirdi. Sırf humanist məqsəd daşıyan sədəqə xalqın hələ icma dövründən yaratdığı qarşılıqlı yardım adəti ilə İslam qanunlarının paralel inkişafından, üst-üstə düşdüyündən soraq verir.

Azərbaycan kəndlərində cəmiyyətin patriarxal mərhələsi və ekzoqam nikahla bağlı olan «bəy əvrəzi» adlı qarşılıqlı yardım forması da mövcud olmuşdur. Bu adətə görə, qızın nişanlı olduğu müddətdə adaxlı oğlan dostları ilə birgə vaxtaşırı qız evi üçün lazımı tədarük görür, dəyirmanı dən daşıyır, arx çəkilməsində iştirak edir, yaxud əkin-biçin, ot çalınması və s. işlərə köməklik edirdi. Bu hal çox zaman qayınatanın müraciətindən sonra baş tuturdu. Əvrəz zamanı başqalarından fərqlənməkdən ötrü oğlanın — gələcək bəyin qoluna qırmızı dolaq bağlanır (4, s.83), bəzən isə o, qızın ona bağışladığı «patava» dolağını ayağına sarıyırdı. Əvrəz iştirakçılarna yemək oğlan evi tərəfindən verilirdi. Bəzi aran rayonlarında yaşayan məlumatçıların dediyinə görə, qayınata əvrəz vaxtı açdığı süfrəyə özü yaxın durmur, kürəkəni və dostları ilə eyni süfrədə əyləşməyi özünə məsləhət bilmirdi. Qohumluq münasibətinə görə oğlan evi tərəfindən göstərilən belə yardım camaat arasında «bəy əvrəzi» adı ilə tanınmışdır. Biçin münasibəti ilə keçirilən bu tipli əvrəz indiki Quba və Dəvəçi rayonlarının bəzi dağ və dağətəyi kəndlərində mövcud olmuşdur (50, s.68). Qubada bu köməkliyə «qız əvrəzi», Lənkəran-Astara bölgəsində isə «zamo-koya» deyilirdi (3, s.30).

Bəhs etdiyimiz adət qəbilə quruluşuna aid olmuş, gəlin köçəcək qızın timsalında işçi qüvvəsini itirən bir icmanın bunun müqə-

bilində qarşı tərəfdən aldığı əvəz hesab oluna bilər.

Əvrəz icma üzvünün təsərrüfatdakı geriliyinin el-obanın yardımını ilə aradan qaldırılması, yarımçıq işlərinin tamamlanması məqsədi daşıyırdı. Əvrəz, eyni zamanda icma üzvlərinin ehtiyac duyduğu bir tədbir idi. Burada iştirakçılar təsərrüfatda əldə etdiyi yenilikləri bir-birinə nəql edir, əvrəz bir növ təcrübə mübadiləsi rolunu oynayır. Bu, xalqın empirik biliklərinin dərinləşməsinə gətirib çıxarır, bu cür humanist tədbirlərin vacibliyini artırır. Təsədüfi deyil ki, xalq arasında əvrəz «Qədr gecəsinə bərabər» tutularaq «mələklərin yerə endiyi gün» hesab olunurdu.

Azərbaycan tarixşünaslığında «əvrəz» istilahı dövlətin rəsmiləşdirdiyi məcburi feodal mükəlləfiyyəti kimi verilmişdir. Rus tarixçisi İ.P.Petruşevski əvrəzi Səfəvilər dövründə fəvqəladə hallar zamanı yerli hakimlər tərəfindən rəiyyət üzərinə qoyulan vergi və mükəlləfiyyət hesab edir. O, həmçinin qeyd edir ki, XVIII əsr və XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın yarıməsili xanlıqlarında əvəriz (əvrəz) xüsusi əhəmiyyət daşıyaraq kəndlilərin torpaq sahibləri xeyrinə iki günlük tarla işlərini əhatə etmiş, bəzi torpaq sahibkarları isə bu mükəlləfiyyəti pul vergisi ilə əvəzləmişlər (133, s.278). Azərbaycan tarixçisi M.M.Əfəndiyev bu konsepsiyaya eyni mövqedən yanaşaraq, arxiv materialları əsasında dövlət (35, s.164) və sahibkar kəndlilərinin vergi və mükəlləfiyyətlərini izah etmişdir. O, əvrəz zamanı bəy və ağalar üçün şumlama, taxıl əkini, ot biçini və s. işlərin görüldüyünü vurğulamışdır (140, s.285-286).

Yuxarıda adları çəkilən müəlliflərlə yanaşı, İ.Həsənov da Azərbaycanın sahibkar kəndlilərindən bəhs edən əsərində əvrəzin feodal mükəlləfiyyəti formasını təhlil etmişdir (98, s.127). Bununla bağlı fikirlər yeddicilik «Azərbaycan tarixi»ndə də öz əksini tapmışdır. Məlum olur ki, qarşılıqlı yardım forması olan əvrəz zaman-zaman məzmunca müəyyən dəyişikliyə məruz qalmışdır. Əgər yaranarkən kəndlilərin bir-birinə təmənnasız yardımını mahiyyətini daşıyırdısa, artıq XV əsrdən başlayaraq, eləcə də Səfəvilərin hakimiyyəti dövründə əvrəz hakim təbəqə üçün rəiyyətin icra

etdiyi mükəlləfiyyət, daimi olmayan vergi rolunu oynamış və XIX əsrədək ikili xarakter daşımışdır:

1) icma daxilində kəndlilərin bir-birinə qarşılıqlı surətdə göstərdiyi yardım;

2) kəndlilərin məcburi olaraq elliklə yuxarı zümrə üçün icra etdiyi mükəlləfiyyət.

Etnoqrafik-çöl tədqiqatları zamanı əldə etdiyimiz «bəy əvrəzi», «yüzbaşı əvrəzi», «kəndxuda əvrəzi» və s. kimi ifadələr XIX əsr mənbələrində verilən məlumatlarla üst-üstə düşür: «Hər bir ev bəy üçün bir gün şumlamalı, bir gün biçməli, bir gün taxıl döyməli və həmçinin ona səyahət üçün at verməli idi» (95, s.156).

1847-ci il 20 aprel və 28 dekabr tarixli «Kəndli əsasnamələri» əvrəzin feodal mükəlləfiyyəti formasını hüquqi şəkə saldı və ümumiyyətlə, bu qanun kəndli-sahibkar münasibətlərini müəyyən-ləşdirdi. «Əsasnamə»də göstərilirdi ki, hər ailədən işçi verilməsi ilə yanaşı, kəndlilər ildə bir-iki gün bütün kənd cəmiyyəti ilə birlikdə, elliklə sahibkar üçün işləyərək (əvrəz), feodalın göstəri-şinə görə kənd təsərrüfatı və ya suvarma işlərini yerinə yetirməyə borclu idi. Əvrəz nəticəsində yığılmış məhsul büsbütün feodalın xeyrinə gedirdi (11, s.128).

Kənd icması ictimai işlərin görülməsi üçün kənd mollası və kəndxudanın təşkilatçılığı ilə arabilir əvrəz təşkil edirdi. Sahibkar torpağında yerləşən suvarma kanalları, körpülər, yollar çəkmək, onları təmir etmək və digər işləri əvrəz vasitəsilə və yaxud da elliklə həyata keçirirdilər (11, s.87).

Sonrakı qanunlarda məcburi mükəlləfiyyət olan əvrəz ləğv edilmişdir. 1861-ci il 13 dekabr qanunu kəndlilərin əvvəllər icra etdikləri mükəlləfiyyətləri eynən saxlayaraq, onları ancaq əvrəz-dən azad etdi (7, s.148). Əvrəzin feodal mükəlləfiyyəti forması ləğv olunsada, onun qarşılıqlı yardım mahiyyəti bu günümü-zə qədər qalmışdır. Buna səbəb sonuncunun xalqın özü tərəfindən yaradılması və humanist meyarlar daşması idi. Digər amil isə XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda kapitalist ukladının intişarı ilə

əlaqədar olaraq feodal-asılı münasibətlərin yavaş-yavaş sıradan çıxması idi. Qeyd etməliyik ki, eyni adla adlanmasına baxmayaraq, bəy, kəndxuda, bir sözlə, yuxarı zümrə üçün kəndlilərin məcburi həyata keçirdikləri əvrəz qarşılıqlı yardım forması hesab edilə bilməz. Lakin ictimai obyektlər — yollar, körpülərin salınması, bulaq, kəhriz, su arxlarının çəkilməsi, məscidlərin tikilməsi və bərpası, ümumiyyətlə, kəndin abadlığı naminə görülmək bütün işlər üçün bəyin çağırdığı əvrəzdə kəndlilər könüllü iştirak edirdilər. Sonuncu əslində kəndlilərin özlərinin xeyrinə idi.

Hoy (Hav, Hay) sosial institutu daha çox Azərbaycanın Naxçıvan və Qərb bölgəsində yayılmış qarşılıqlı yardım formalarından biri olmuşdur. Təsərrüfatın əksər sahələrini əhatə edən hoy əkinçilik təsərrüfatında daha tez-tez çağırılırdı. Çünki bu sahənin kollektiv əməyə böyük ehtiyacı var idi. Əkinçilikdə XX əsrin ikinci yarısındanək mövcud olan «hoy» qarşılıqlı yardım forması haqqında müşahidəçilər maraqlı məlumatlara malikdir.

Hoy ev sahibinin xahişindən sonra baş tuturdu. Hoyçular torpağın əkin üçün qaydaya salınması, məhsul biçini, taxıl döyümü, sovrulması və s. işlərdə kənd daxilindəki öz yaxın qohum-qonşusuna birlikdə köməklik göstərirdilər. Müstəsna hallarda, xüsusilə, biçin vaxtı qonşu kəndin sakinləri də hoya çağırılırdı. Biçinçilərə əsl qəhrəman kimi yanaşılar, onların xətrinə dəyməzdilər. Heç əbəs deyil ki, iş üstündə salamdan əvvəl «bərəkətli olsun, işiniz avand olsun» — deyər, sonra salam verərdilər (55, s.20).

Qarabağın taxılçılıq üzrə ixtisaslaşmış rayonlarında biçin vaxtı «hoy» qarşılıqlı yardım formasına tez-tez müraciət olunurdu. Çünki taxıl vaxtında yığılmazdısa, məhsul itkisi ilə nəticələnmə bilirdi. Hoy köməkliliyinə qoşulan el-obanın məqsədi ev sahibinə əl tutmaqla yanaşı, həm də «Qurandan üstün tutduqları çörəyin» — taxılın itkisinə yol verməmək idi. Bu səbəbdən də insanlar «hoyu böyük və müqəddəs iş» (116, s.46) hesab edərək tədbirə həvəslə qoşulurdular.

Sahədə iş qurtardıqdan sonra hoyçular ev sahibinin mənzili-

nə toplayırdılar. Onlar üçün burada süfrə açılır, qonaqlıq hazırlığı görülürdü. Məlumatçıların dediyinə görə, süfrədə müxtəlif yeməklərlə yanaşı, qovurğa (buğda qovurması) da olmalı idi. Taxıl mənşəli qidanın süfrəyə verilməsi çox güman ki, sözügedən bitkiyə genetik inanca bağlı idi. Bu hal dünyanın əksər xalqlarında müşahidə edilmişdir. Məsələn, slavyanlarda taxıl biçini üçün təşkil olunan əvrəz və hoy kimi qarşılıqlı yardım formalarına oxşar «do-jinki» zamanı süfrəyə mütləq yarma verilməli idi (107, s.36).

Hoya gələnlər iş prosesində, eləcə də süfrə arxasında müxtəlif mahnılar oxuyur, əyləncələr həyata keçirirdilər. Onlar əkin-biçin işlərinin uğurlu alınmasını işə şən əhval-ruhiyyə ilə başlamaqda görürdülər.

Qarşılıqlı yardım formalarından olan «hoy» bəhs etdiyimiz bölgələrdə qeydə alınmışdır. Lakin «hoy» («hav», «hov») ifadəsi ölkəmizin demək olar ki, hər yerində danışığ zamanı işlədilir. «Hoy» sözü Azərbaycan dilində «çağırmaq», «səsləmək» mənasını verir. Sözüün semantikasını izah edən etnoqraf Q.T.Qaraqaşlı onun mənasını «kiməsə kömək göstərmək» kimi açıqlayır (115, s.255). Əhali arasında «filankəsi hayla» (kimisə çağır), «hay vermək» (cavab vermək, yardım etmək), «adamın hoyuna çatmaq» (köməyinə yetişmək) və s. ifadələr «hoy» adlı qarşılıqlı yardım formasının vaxtilə ümumxalq miqyasında təşəkkül tapması fikrini deməyə əsas verir.

İməcilik təsərrüfat ehtiyacından, maddi və fiziki tələbatdan irəli gələn qarşılıqlı yardım formalarından biri olmuşdur. (şəkil 1) «İməcilik» yunan sözü «imece»dən götürülmüş, mənası «iştirak etmək», «köməkləşmək» deməkdir (20, s.73). Bu faktı nəzərə alaraq, «iməciliy»in ellinizm dövründə təşəkkül tapdığını söyləmək olar (6, s.86).

İməcilik ölkəmizin hər yerində keçirilsə də, Abşeron, Mil-Muğan, Şirvan, Şəki-Zaqatala, Naxçıvan və Lənkəran-Astara bölgələrində daha geniş yayılaraq bütün təsərrüfat vahidlərinə şamil olunmuşdur. Belə ki, əkinçilik, maldarlıq, sənətkarlıq, maddi mə-

dəniyyət, eləcə də ailə məişətinin müxtəlif mərasimlərində, bayramlar, yas və toylarda iməciliklər təşkil edilmişdir. Bəhs olunan təsisat adı çəkilən bölgələrdə kişilər tərəfindən görülən ağır işləri əhatə etmiş, digər etnoqrafik zonalarda isə məişət işlərində qadınlara aid edilən qarşılıqlı yardım forması olmuşdur. Əvrəz, hoy kimi qarşılıqlı yardım formalarına məzmun və mahiyyətcə ekvivalent olan iməciliyin icrasını el-oba özünün mənəvi borcu hesab edirdi. İməcilər ehtiyacı olan həmyerliləri üçün meşələrin əkin sahəsinə çevrilməsindən tutmuş torpağın şumlanması, məhsulun biçilməsi, dərzilərin bağlanması və xırmana daşınması, burada isə döyüm, sovrulma və s. işləri görməyi öhdəliklərinə götürürdülər. (şəkil 2) İməcilik kimin üçün təşkil olunurdusa, həmin şəxs etiket normalarına əsasən çalışırdı ki, öz işini qonşulardan sonraya saxlasın. Bu tədbir kəndin nüfuz sahibləri tərəfindən təyin edilən vaxtda təşkil edilir və burada bütün qohum-qonşu həmyerlisinin işinə yaramağı özünə şərəfli bir iş hesab edirdi. Lənkəran-Astara bölgəsində çəltikçiliklə məşğul olan kəndlilər hətta qonşu kəndlərdə təşkil olunan iməciliklərə də gedirdilər. Bildiyimiz kimi, çəltikçilik sahəsi daha çox birgə əmək tələb edir. Çəltikçilikdə şum işlərindən başlamış məhsulun yığılması və döyülməsinə qədərki bütün iş proseslərində iməciliklər keçirilirdi (52, s.101).

Çəltik ləklərinin kəsilməsi üçün çoxsaylı işçi qüvvəsinin eyni vaxtda çalışması lazım gəlirdi (şəkil 5). Bu məqsədlə də iməcilik keçirilirdi. Ağır zəhmətlə məşğul olan, dizə qədər palçıqın içində işləyən çəltikçi-iməcilər arasında iş bölgüsü aparılırdı. Usta, yəni daha təcrübəli çəltikçi «qaraatan» dəstəyə başçılıq edir, çəkiləcək tirələrin istiqamətini nişanlamaqla şumu qaralayırdı. Başqa işçilər isə çimçi, tirəçi və şirəçi adlandırılırdı (4, s.97).

Kəndlilər iməciliyə böyük həvəslə qoşularaq tədbir üçün xüsusi geyimlər geyir, baş örtükləri və əlcəklərdən istifadə edirdilər. Əgər hər hansı bir icma qabaqcadan rütubətli hava şəraitini hiss edib və qonşu kənddə biçin qurtarmadığını bilsəydi, əmək qabiliyyəti olan bütün camaat heç bir xahiş, çağırış gözləmədən

könüllü olaraq köməyə axışırdı. İməcilik çəltikçilər arasında ənənəvi xarakter alaraq, XX əsrin 30-cu illərinə qədər gəlib çatmışdır (105, s.186).

Çəltikçilər təkcə fiziki zəhməti deyil, əmək ləvazimatlarını da bir-birinə güzəştə gedirdilər. Azərbaycan kəndlərində çəltik təmizləmək üçün əsasən ayaq və su dınglərindən istifadə olunurdu. Bu ləvazimat yalnız varlı ailələrin şəxsi əmlakı ola bilərdi. Tavanasız kəndlilər isə qohum-əqrəbə ilə birlikdə yığışaraq bir ayaq dıngi hazırlatdırırdılar. Bununla çəltikçilər əksər əmək alətlərinin istifadəsində də bir-birinə güzəştə gedirdilər.

İməcilik göstərilən bölgələrdə təsərrüfatın müxtəlif sahələrində keçirilmiş, Şəki-Zaqatala bölgəsində isə daha geniş yayılmışdır. Bu bölgədə tütüncülük və baramaçılıq sahəsində, habelə torpaqların şumlanması, məhsul biçini, yeni bağların salınması və çəpərlənməsi, bağlarda budanma, meyvə yığılması və s. işlərin görülməsində tətbiq edilirdi.

Məşələri, kol-kos basmış sahələri təmizləyib yararlı vəziyyətə gətirərək yeni bağ salmaq, bağlarda cır ağaclara peyvənd etmək, calaq vurmaq üçün xeyli vaxt və xüsusi səriştə lazım gəlirdi. Belə olan təqdirdə yaxınlıqda və hətta ətraf kəndlərdə yaşayan ən təcürbəli bağbanlar iməciliyə çağırılırdılar. Öz əmək alətləri (bıçaq, qayçı, balta, mişar və s.) ilə köməyə toplaşan bağbanlar tərəddüd etmədən bir-iki gün ərzində yeni bağın salınmasında iştirakçı olurdular. Qeyd edək ki, meyvə yığımı üçün təşkil edilən iməciliyə qonşu uşaqlar da qoşulur və xüsusi fəallıq göstərirdilər (şəkil 7).

Bağlarda meyvə yığımında bugünlərə kimi qalmaqda olan digər bir qarşılıqlı yardım forması da mövcud olmuşdur. Bu zaman hər bir bağban yetişdirdiyi dadlı meyvələrdən dost-tanışa pay göndərirdi. Belə adət Ordubad bağbanları arasında «bostanpozma» adlanırdı. Meyvələrin və üzümün yığımından sonra kəndlilər qohum-əqrəbanı, qonum-qonşunu qonaq çağırır, yetişdirdikləri meyvə və növləri ilə onları tanış edir və yola salarkən onlara yeni növ qarpız və yemiş verirdilər (47, s.39).

Tütünçülük təsərrüfatında məhsulun hasilə çıxmasının demək olar ki, bütün mərhələləri iməcilik yolu ilə baş verirdi. Bu sahədə əsasən üç mərhələdə iməcilik çağırılırdı: tütünün əkilməsi, sahənin alaq otlarından təmizlənməsi və yığım vaxtında. Əsasən bir gün davam edən, 3-5 nəfərin iştirak etdiyi əkin iməciliyində ilk növbədə torpağa cız, yəni xətt çəkilir, torpağı yumşaltmaq üçün sahəyə su buraxılır və şitillər basdırılırdı. Təqribən on gün keçdikdən sonra əkin çüçərir və növbəti iməcilik təşkil edilirdi. Burada hər kəs özü ilə gətirdiyi kərki aləti vasitəsilə əvvəlcədən müəyyən olunmuş sahəni otlardan təmizləyirdi. Yığım iməciliyində tütün yarpaqları iməcilər tərəfindən əl ilə qırıldıqdan sonra gün düşməyən yerə daşınır və məhsulun qurudulması işinə başlanırdı. Bunun üçün tütün əvvəlcə şiş vasitəsilə ipə düzülərək çürüməməsi üçün seyrəldilir, taxta çərçivələrə bağlanır və xarab olmasın deyə daxala yığılırdı. Tütünçülərin sonuncu iməciliyi tütünün qırımı, ipə keçirilməsi və dərz bağlanması proseslərini əhatə edirdi.

İməcilik qarşılıqlı yardım forması Şəki-Zaqatala bölgəsində o qədər geniş əhatələnmişdir ki, hətta XIX əsrin tarixi mənbələri və rəsmi sənədlərində Zaqatala dairəsi kəndlilərinin icra etdiyi məcburi mükəlləfiyyətlər sırasında iməciliyin də adı qeyd edilmişdir (134, s.98).

İməcilik zamanı xalq oyun və mərasimləri həyata keçirilir, müxtəlif mahnılar və rəqslər ifa edilirdi. İməciliyin teatral görünüşü sonralar eldən-elə, dildən-dilə düşmüş, bununla da, birgə əmək incəsənətimizin inkişafına zəngin töhfəsini bəxş etmişdir.

Azərbaycan ərazisində yaşadılan adət-ənənələrə İslam dininin, eləcə də İslamdan öncəki dini inancların təsiri güclü olmuşdur. Bu faktla qarşılıqlı yardımın müxtəlif formalarının, həmçinin iməciliyin icrasında da rastlaşmaq mümkündür. İməcilik adətən cümə günləri keçirilirdi. Bildiyimiz kimi, cümə gününü müsəlmanlar ən gözəl gün hesab edir, səfərə çıxmaq, yeni bir işə başlamaq üçün münasib bilirlər. İməcilik çağırən ev sahibi işinin rəvan getməsi üçün qabaqcadan əlsiz-ayaqsızlara, şikəst və qazancı olmayanlara

nəzir verirdi. Məhsul toplanışı üçün təşkil olunan iməcilikdən sonra ev sahibi zəkat verməyi özünə borc bilirdi. İslam dininin təməl prinsiplərindən biri olan zəkat cəmiyyətdə ehtiyacı olan insanların yardım almaq hüququnu təmin etmiş və xalqımız da bu işdən kənarda qalmamışdır.

Ənənəvi şəkildə bizə çatmış «iməcilik» qarşılıqlı yardım forması qədim dövrdən başlayaraq keçdiyi bütün dövrlərin sosial-iqtisadi meyarlarını özündə cəmləşdirmiş, zaman keçdikcə yeni elementlərlə zənginləşmişdir. Bu adət ölkəmizin hər yerində həyata keçirilmiş və bəzi yerli xüsusiyyətlər nəzərə çarpmaqla eyni məqsəd və mahiyyət daşımışdır. Təsadüfi deyil ki, sovet dövründə ruslarda «subbotnik» adı ilə könüllü və təmənnasız görülən işlər Azərbaycan dilinə «iməcilik» kimi tərcümə olunmuşdur. Bununla da, qarşılıqlı yardımın eyni məzmunlu digər formalarının tədricən bu adla adlanmasına səbəb olmuşdur. Adətin qədimliyini nəzərə alsaq, Azərbaycan ərazisində tarixən eyni bir mədəniyyətin formalaşmasını demək olar.

Xatırladaq ki, qarşılıqlı yardımın əvrəz, iməcilik, hoy kimi formalarına oxşar adətlər dünyanın əksər xalqlarında da mövcud olmuşdur. Məsələn, bolqarlarda «tilki», özbəklərdə «xaşar», qırğızlarda «aşar», türkmənlərdə «yevar» (20, s.66) və başqa adlarla müxtəlif xalqlar arasında geniş yayılmışdır. Qarşılıqlı yardımlaşma həmçinin Avropa xalqlarının da təsərrüfat, mədəniyyət və məişətinin ayrılmaz hissəsi olmuşdur. Bu adəti isveçrəlilər «charroi», fransızlar «l'emprunt», almanlar «lesholztag» (124, s.247-251), ruslar «pomox» (107, s.32) adlandırmışlar. Buradan belə bir nəticə hasil etmək olar ki, istər mədəni-təsərrüfat, mənəvi-psixoloji, istərsə də ərazi baxımından müxtəlif təsnifatlara malik olan dünya xalqlarının hər biri qarşılıqlı yardım təsisatına sahib olmuşdur.

Azərbaycanlılar arasında qarşılıqlı yardımlaşmalar daxili məzmununa görə eyni mahiyyət daşısalar da, forma etibarı ilə onları üç qrupa bölmək olar:

- 1) insanların müəyyən müddətə yaratdığı müvəqqəti əmək

birlikləri daxilində bir-birinə göstərdiyi qarşılıqlı köməklik;

2) insanların təsadüfi hallarda çətinliyə düşmüş öz qohum-qonşusu üçün kollektiv surətdə göstərdiyi köməklik;

3) ayrı-ayrı şəxslərin ehtiyac duyan həmyerlisinə fərdi qayda-da göstərdiyi köməklik.

Birinci qrupa daxil olan «ortaqlıq» və onun müxtəlif variantlarında insanlar müvəqqəti olaraq birləşir və qarşılıqlı köməkliklər əmək birləşmələri daxilində baş tuturdu. Birlik üzvləri təyin olunmuş müddət çərçivəsində bir-birinin maddi və fiziki çatışmazlığını tamamlayır və bununla da, onların hər biri aldığı yardıma görə gələcəkdə öz həmyerlilərinə borclu qalmırdılar. Növbəti dəfə təşkil olunan ortaqlıqda iştirak etmək hər kəsin şəxsi istəyindən asılı olurdu.

Qarşılıqlı yardımların ikinci qrupuna daxil olan formalarında (əvrəz, iməcilik, hoy, dəstgəreftən, elcarı, xunça və s.) yardım alan şəxs onun qarşılığını gələcəkdə el-obaya qaytarmağı özünə borc bilirdi.

Cey. Azərbaycanın şimal-qərb rayonlarında geniş yayılan cey adətini qarşılıqlı yardım formalarının birinci və ikinci qrupuna aid etmək olar.

Şumlama və biçin prosesləri üçün təşkil olunan «cey» adlı əmək birliyində qoşqu heyvanları və əmək alətləri müvəqqəti olaraq birləşdirilirdi. Hər bir birlik üzvünün əkin yeri qoyduğu sərmayənin miqdarına müvafiq olaraq hamının iştirakı ilə şumlanır və yaxud biçilirdi.

Cey (icarə ceyi) həmçinin torpağın uzunmüddətli icarəyə götürülməsi üçün də yaradılırdı. Uzunmüddətli cey zamanı şum, malalama, səpin, biçin, döyüm işləri birgə görülür, məhsul işə iştirakçılar arasında əməyin və birləşməyə qoyulan əmək alət və vasitələrinin sayına görə bölünürdü (91, s.54).

Əvrəz, iməcilik, hoy və bu tipli köməkliklərə ekvivalent olan cey, eləcə də ehtiyacı olan şəxslərə qohum-qonşu tərəfindən göstərilən el yardımını ifadə edirdi. Cey təsərrüfat və məişətlə bağlı

bütün proseslərdə istər qadın, istərsə də kişi əməyini birləşdirirdi.

Qarşılıqlı yardımın üçüncü qrupuna daxil olan formaları əvvəlki yardım formaları zəminində təşəkkül tapmış və burada iqtisadi maraq tədricən mənəvi münasibətlərdə təzahür olunmuşdur. Göstərilən təsnifatın sonuncu qrupunda yardım alan şəxs qarşı tərəfə borcunu şəxsən qaytarmasa da o, el-obaya mənən borclu qalır və bu hal onun üzərinə cəmiyyət qarşısında nə vaxtsa borcunu qaytarmaq öhdəliyini qoyurdu. Bu tipli köməkliklərə misal olaraq səbəbkarlıq, pərəkar və s. göstərə bilərik.

Səbəbkarlıq eyni adla Naxçıvan ərazisində, köməklik, əltutma və digər ümumi adlarla Azərbaycanın bütün bölgələrində geniş yayılmış xeyirxah adətlərdən biri olmuşdur. Zəif təsərrüfatlara, imkansız ailələrə əl tutmaq, səbəbkar olmaq bu adətin başlıca qayəsi idi. Taxılçılıq təsərrüfatında öküzü olmayana öküz, xışı, kotanı olmayana bu iş alətləri, dənə olmayana toxumluk dən ya kəndin səxavətli hampaları, ya da elin ağsaqqallarının məsləhəti ilə verilər, bu zaman heç bir təmənna güdülməzdi (37, s.33). Bu adət xalqın mənəvi-əxlaqi tərbiyəsinin təcəssümü olaraq insanlar arasında səxavət, səmimiyyət və insani hisslərin aşılmasında müstəsna əhəmiyyət daşımışdır.

Pərəkar adəti sırf qarşılıqlı yardım mahiyyəti daşıyaraq xalqın daha çox yoxsul təbəqəsi tərəfindən böyük hörmət və rəhmlə xatırlanır. Bu adət Azərbaycanın əksər bölgələrində yayılsa da, «pərəkar» adı ilə Qarabağda adlandırılmışdır.

Pərəkarın mahiyyəti odur ki, mülkədarlar, varlı və ortabab kəndlilər öz əkin sahələrinin bir hissəsini müəyyən müddətə — maddi durumu düzəlcəyə qədər torpaqsız kəndliyə verirdilər. Yoxsul kəndli aldığı torpağı əkib-becərir, bunun müqabilində torpaq aldığı şəxsə heç bir əvəz qaytarmırdı. Hətta onun toxumu, istehsal ləvazimatı olmurdusa belə, tavanalı kəndli tərəfindən göstərilən ləvazimatla təmin olunurdu. Sonuncu çalışırdı ki, gördüyü işləri üzə vurmasın, əks halda, ona yoxsul kəndlinin qüruruna toxunduğu üçün el-obanın etimadsızlığı nəsib olardı.

«Pərəkər» istilahının yerli əhalinin leksikonuna daxil olması bu köməklik formasının bölgədə geniş yayılmasından xəbər verir. Maraqlıdır ki, kənddə bütün əhali pərəkər verilmiş ərazini pərəkər verənin adı ilə deyil, pərəkər alanın adı ilə adlandırırdı (20, s.72). Buradan bir daha aydın olur ki, pərəkəri verən varlı şəxslər gördükləri işi reklam xatirinə yox, insaniyyət baxımından edirdilər. Bu isə sovet dövrünün tarixi ədəbiyyatında formalaşdırılmış zalım mülkədar, qolçomaq obrazı haqqında fikirləri alt-üst edir. Göründüyü kimi, qarşılıqlı yardım adəti xalqın istənilən təbəqəsini əhatə etmiş, el-oba hər bir nümayəndəsinin fəvqündə duraraq hamıya eyni qaygını göstərməyə nail ola bilmişdir.

Qarşılıqlı yardımın üçüncü qrupuna daxil olan formaları zaman-zaman inkişaf etmiş və XIX əsrdə Azərbaycanda milli burjuazianın simasında geniş yayılmış xeyriyyəçilik hərəkatını formalaşdırmışdır. Xeyriyyəçilik hərəkatı ictimai həyatın bütün sahələrini — elm, təhsil, səhiyyə, incəsənət və s. əhatə etmiş, bir sözlə, göstərilən dövrdə maarifçilik cərəyanının yaranması və inkişafını şərtləndirmişdir.

Qarşılıqlı yardım formalarını məzmun baxımından digər bir təsnifatını da vermək olar. Belə ki, onlar məzmununa görə fiziki, mənəvi və maddi köməkliklərə ayrılırlar. Fiziki yardım formalarına iməcilik, əvrəz, hoy, dəstgəreftən, xunça, cey, elcarı və s.-ni göstərmək olar. Adı çəkilən el köməkliklərində maddi vəsaitin də əhatə olunmasına baxmayaraq, onlar başlıca olaraq işin təcili görülməsindən ötrü təşkil edilir, işçi qüvvəsinə tələbatla əlaqədar çağırılırdı.

Vacibliyinə görə qarşılıqlı yardımın digər formalarından geri qalmayan mənəvi yardımlar isə əsasən ailə məişətində ağsaqqallıq, ağbirçəklik institutunun simasında təcəssüm olunmuşdur. Qarşılıqlı yardımın maddi vəsaitlə əlaqələnen formalarına həm ayrı-ayrı fərdlərin messenant fəaliyyətini, həm də qohum-qonşunun kollektiv köməkliliyini aid etmək olar.

Qarşılıqlı yardımların forma və məzmununu əhatə edən hər

iki təsnifatı onların cəmiyyətdəki oynadığı rolu xarakterizə etməyə imkan verir. Əsasən iqtisadi maraqlar fonunda təsis edilən əmək birliklərindəki qarşılıqlı yardımlar, yəni maddi və fiziki köməkliklər sosial-iqtisadi institut mahiyyəti kəsb edirdi. Lakin sonuncunu mənəvi və bəzi fiziki yardımlara şamil etmək mümkün deyil. Bu tipli qarşılıqlı yardım formaları ailə məişəti və ictimai həyatda sosial institut səviyyəsində təzahür edirdi.

II FƏSİL

**MALDARLIQ VƏ KÖMƏKÇİ
TƏSƏRRÜFAT SAHƏLƏRİ İLƏ BAĞLI
QARŞILIQLI YARDIM FORMALARI**

Qarşılıqlı yardımın kollektiv və fərdi formaları

Azərbaycanın fiziki-coğrafi mövqeyi və təbii iqlim şəraiti bu ölkədə maldarlığın yaranıb inkişafına zəmin yaratmışdır. Yaranma tarixi Mezolit dövrünə aid edilən maldarlıq (8, s.80) tarixən əkinçiliklə paralel olaraq insan cəmiyyətinin mədəni inkişafını təmin etmişdir.

Bildiyimiz kimi, insanların ilkin peşəsi olan yığıcılıq, ovçuluq və balıqçılıq birgə əməyə əsaslanırdı. İbtidai insanların kollektiv ov prosesi zamanı əldə etdiyi və zərurətdən təkrarladığı vərdislər, o cümlədən qarşılıqlı yardımlaşma sonralar maldarlıq təsərrüfatına da şamil olunmuşdur. Erkən Tunc dövründə birinci ictimai əmək bölgüsü — əkinçilikdən maldarlığın ayrılması nəticəsində sonuncu müstəqil sahəyə çevrilmişdir. Təsərrüfatın bütün aparıcı sahələrində olduğu kimi maldarlıqda da müxtəlif adət-ənənələr, o cümlədən qarşılıqlı yardım təsisatları mövcud olmuşdur.

Əkinçilik və maldarlıq kimi təsərrüfat sahələri arasında olan sıx əlaqələr oradakı oxşar adətlərin inkişafını təmin etmiş, hətta qarşılıqlı yardımın bir çox formalarının hər iki sahə üzrə eyni adlarla adlanmasına və təşkilati baxımdan oxşarlığına səbəb olmuşdur. Xalqımız maldarlıq sahəsində qarşılıqlı yardımın damazlıq, umya, ziyanlıq, alışma, nobat, iməcilik, cey, əvəzçilik, şəriklik, amanat və s. formalarını yaratmış və onların bir qisminə bu günlərə kimi sahib olmaqdadır.

Maldarlıq təsərrüfatında qarşılıqlı yardım formaları bu sahənin çətinliyindən irəli gələrək çox geniş meydan almış, heyvanların bəslənilməsindən tutmuş ağartı məhsullarının hazırlanması və satışına kimi bütün prosesləri əhatə etmişdir.

Azərbaycanda tarixən maldarlığın oturaq, köçmə və yarımköçəri formaları təşəkkül tapmışdır (16, s.6-24). Qarşılıqlı yardım sosial-iqtisadi institutu maldarlığın göstərilən bütün formalarına si-rayət etmişdir.

Maldarlıq təsərrüfatına şamil olunan qarşılıqlı yardım forma-

larını əkinçilikdə olduğu kimi qruplaşdırmaq mümkündür. Qeyd etməliyik ki, əkinçilərdən fərqli olaraq, maldarlar əmək birliklərindən daha çox kollektiv və fərdi yardıma müraciət edirdilər.

Damazlıq (Damazdix, Tamazlıx) maldarlıq təsərrüfatında çox geniş yayılan qarşılıqlı yardım formalarından biri olaraq əsasən fərdi köməkliyi ifadə edirdi. Damazlıq, imkansız kəndli ailələrinə qohum-qonşu tərəfindən yardım məqsədilə verilən sağmal heyvanlardan ibarət paydır. Damazlıq olaraq əsasən inək, camış, qoyun, dəvə, at, nadir hallarda isə keçi və s. dişi heyvanlar verilir.

Damazlıq verməkdə məqsəd odur ki, icmanın tavanasız, mal-qaradan məhrum olan şəxsləri maddi vəsaitlə təmin oluna bilsinlər. Azərbaycan dilində «var-dövlət» sözünün sinonimi kimi «mal-mülk», «mal-dövlət» sözlərinin işlənməsi sübut edir ki, vaxtilə tavanalılıq əlaməti mal-qaranın miqdarı ilə ölçülürdü. İbtidai icma dövründə ümumi mülkiyyət olan mal-qaranın böyük bir hissəsi mülki bərabərsizlik şəraitində cəmiyyətin bir qrup azlıqda qalan kütləsinə mənsub olur. Bununla da, cəmiyyətin fəal istehsalçı qüvvəsi olan kəndlilər göstərilən canlı vəsaitlə zəif təmin olunurlar. Güman etmək olar ki, «damazlıq» qarşılıqlı yardım forması ilk əvvəllər əkinçi təsərrüfatlarda meydana gəlmiş, sonralar isə bu təsisat tədricən əkinçiliklə əlaqəli olan oturaq maldar təsərrüfatlara keçmişdir. Çünki maldarlıq təsərrüfatı ilə müqayisədə əkinçi icmanın mal-qarası az idi. Mal-qaradan tamamilə əli üzülən əkinçi təsərrüfatlar məhv olmaq təhlükəsi ilə üzləşə bilirdi. Məhz belə şəraitdə icmanın varlığı, ortabab, hətta yoxsul şəxsləri imkan daxilində öz nəslinin nümayəndəsinə və yaxud eyni icmada yaşayan qonşusuna damazlıq heyvanlar bağışlamağı özlərinə borc bilirdilər.

Yuxarıda qeyd olunan qarşılıqlı yardım formasından bəhs edən etnoqraf H.A.Həvilov «damazlıq» sözünün «dana azlıq» sözündən əmələ gəldiyini ehtimal etmişdir (96, s.70). Sözün leksik-semantik mənasına nəzər salsaq aydın olur ki, damazlıq, təsərrüfatını genişləndirməyə ehtiyac duyan şəxslərə bala verən, doğar heyvanın verilməsidir.

Damazlıq almağın müxtəlif formaları var idi. İcma üzvləri həmkəndlilərindən hansınısa mal-qarasının yoxluğunu və yaxud kifayət qədər olmadığını bilsəydilər, öz aralarında məsləhətləşib həmin şəxsi hansı heyvan növü ilə təmin edəcəkləri haqqında razılığa gəlirdilər.

Damazlıq, ona ehtiyac duyan və köməklik uman icma üzvünün el-obaya müraciəti ilə də verilə bilərdi. El-obanın təmənnasız təşəbbüsü xalq arasında o qədər möhkəm yer almışdır ki, hətta damazlıq istəyən ev sahibinin xahişi adət normalarına arxalanaraq öz hüququnu tələb etmək səviyyəsində başa düşülürdü. Çünki bundan öncə həmin şəxs eyni vəziyyətlə qarşılaşan həmyerlisinə yardımını əsirgəməmişdi.

XIX əsr rus mənbələrində damazlıq qarşılıqlı yardım formasını işıqlandıran S.Şaverdov bəhs olunan adət haqqında maraqlı məlumatlar təqdim etmişdir. Həmin məlumatlarda göstərilir ki, ev heyvanına malik olmayan kəndli damazlıq almaq üçün özünə yaxın bildiyi qohum və qonşularını qonaq dəvət edirdi. Bu qonaqlıqda yalnız yoxsul kəndliyə iqtisadi vəziyyətinə əsasən kömək etmək iqtidarında olan şəxslər iştirak edirdilər. Yemək süfrəsi qurtardıqdan sonra ev sahibinə yaxın ağsaqqallardan biri məsələnin üstünü açırdı. Bununla da, gələn qonaqlar damazlığa hansı heyvan verəcəklərini ucadan bildirir, elançı isə onların səxavətini tərifləyirdi. Məclisin təmtəraqlı keçməsi qonaqların əliaçıqlığından asılı idi. Beləliklə, qonaqlığın ertəsi günü vəd olunan damazlıq heyvanlar ev sahibinə çatdırılırdı (138, s.69-70).

Damazlıq əldə etməyin başqa bir yolu da mövcud olmuşdur. Hansısa təbii səbəb üzündən öz yeganə ev heyvanından — inək, camış, dəvə və s.-dən məhrum olan tərəkəmə bazardan kiçik həcmli baş yaylığı alır və bunu müəyyən bir tavanalı maldarın evinə göndərirdi. Evində baş yaylığını görən sahibkar işin nə yerdə olduğunu başa düşür, öz çobanı və ya naxırçısına tapşırıq verirdi ki, filan heyvanı filankəsin evinə aparsın. Bu yolla toplanan heyvan «damazlıq» adlanırdı (40, s.108-109).

Damazlıq həmçinin iqtisadi cəhətdən səmərəli heyvan növlərinin artırılması məqsədilə maddi vəziyyətindən asılı olmayaraq istənilən adama verilə bilərdi. Bu cür xeyirxah əməllər yaxın qohumlar və kirvələr arasında tez-tez baş verirdi. Kənd məskənlərində kirvələr arasında ən yaxşı bəxşiş damazlıq hesab olunurdu. Əgər kirvələrdən birinin heyvanı olmasaydı, digər heyvanı olan kirvə ona damazlıq üçün bir heyvan bağışlayırdı (27, s.95). Damazlıq bağışlamaq iki ailə arasında dostluğun təməlini qoymuş olurdu. Əlavə edək ki, mənbələrdə damazlıqla bağlı göstərilən faktlar müxtəlif bölgələrdə apardığımız etnoqrafik tədqiqatlarda da öz təsdiqini tapdı. Kəndlilərin heyvan cinslərini artırmaq üçün yaxın qohum və ya dost-tanışına damazlıq bağışlamaq ənənəsi müasir dövrdə də qalmaqdadır.

Damazlıq verilməsi xalqımızın təsərrüfatında, məişət həyatında xüsusi önəm daşıyırmışdır. Məsələn, yenicə ailə quran gənclərə kömək məqsədilə valideynlərindən başqa, yaxın adamları da damazlıq verirdi. Qafqaz xalqlarının qarşılıqlı yardım adətlərindən bəhs edən Q.F.Çursin bütün el-obanın imkan daxilində həmin şəxslərə köməyini açıqlayaraq kiminin onlara keçi, kiminin qoyun, daha imkanlıların isə at və s. verdiklərini yazmışdır (137, s.30). İrəvan quberniyasına aid edilən bu məlumatın etnoqrafik-çöl materiallarına əsasən Azərbaycanın digər bölgələrinə də xas olduğunu demək olar.

Xalq arasında belə bir inanc var idi ki, «damazlıq təmiz nəfs sevir», yəni o, mütləq qəlbi təmiz olan adamlar tərəfindən ürəklə bağışlanmalıdır. Damazlıq alan şəxslər isə onlardan ilk növbədə halallıq istəyirdilər. «Damazlıq» adı ilə alınan heyvanı ilk bala verənədək kəsmək olmazdı. Bu qayda ilə əldə olunan heyvanlar nə satıla, nə də bağışlana bilərdi. «Damazlıqdır, kəsmək olmaz», «Damazlığı kəsən balasının boğazını kəsər», «Damazlığa bıçaq çəkmək günahdır», «Damazlığı yeyən tamarzı qalar» və s. bu kimi deyimlər göstərilən təsisatın mahiyyətinin hərtərəfli açılmasına imkan verir.

Beləliklə, etnoqrafik ədəbiyyatdan, eləcə də çöl tədqiqatlarının nəticələrindən məlum olur ki, damazlıq, qarşılıqlı yardımın müxtəlif formalarından sonrakı inkişaf məzmununa görə fərqlənmiş, heç zaman hakim təbəqənin istəyinə cavab verməmişdir. Belə ki, damazlıq alan şəxslər həmişə icmanın ən yoxsul üzvləri olmuşlar.

«Umya» ifadəsini Azərbaycanın Zəngəzur və ona yaxın bölgələrində yaşayan maldar əhali qarşılıqlı yardım forması olaraq işlətməmiş və bu təsisat əksər hallarda «damazlıq» adəti ilə bağlı olmuşdur. «Umya» türk mənşəli «ummaq» sözündən götürülmüş, mənası nəyisə almaq, nəyəsə malik olmağın arzullanması deməkdir (115, s.257).

Mal-qaradan müxtəlif səbəblər üzündən məhrum olaraq çətinliyə düşən kəndli öz yaxın adamlarından kömək umurdu. Umya adətinə görə, müflis olan şəxs qapı-qapı gəzərək hər evə yaylıq, kibrit qutusu və digər kiçik bir əşya qoyurdu. Bu o demək idi ki, bu insan ona kömək edilməsini xahiş edir. Qoyduğu əşyanın əvəzi olaraq hər bir ailədən keçi, qoyun və yaxud düyü alırdı (115, s.257). Bu yolla mal-qaraya sahib olan kəndli öz təsərrüfatını genişləndirirdi. Xalq arasında haqqında danışılan el köməkliyinin mahiyyətini göstərməyə kömək edən belə bir məsəl də mövcuddur: «Umya kasıbın dirəyidir».

Ziyanlıq (Ziyanlıx) ümummilli xarakter daşıyaraq Azərbaycanın əksər bölgələrinə məxsus qarşılıqlı yardım formalarından biri olmuşdur. Ziyanlıq geniş mənə kəsb edərək əkinçilik, maldarlıq, bir sözlə, təsərrüfatın, o cümlədən maddi mədəniyyətin müxtəlif sahələrində özünü göstərmişdir. Xalq arasında əkin sahəsi məhsuldar olmadıqda, təbii fəlakət üzündən əkinçilik məhsulları məhv olduqda, yaşayış evi təsadüfən dağıldıqda və s. hallarda «ziyanlıq» adı altında ictimaiyyətin ayrı-ayrı ailələrə yardımını mütləq hesab olunurdu. Ziyanlığa maldar əhali arasında daha çox rast gəlinirdi. Belə ki, icma üzvlərindən hansınınsa heyvanı uçquna düşüb zədələndisə, canavar tərəfindən parçalanırdısa, zəhərlənmə və ya digər xəstəliklərə tutulurdusa bütün el-oba yığışaraq heyvan

sahibinə köməklik edirdi. Bu hal daha çox iri heyvanlara — inək, camış, qoyun, dəvə, at və s.-yə aid edilirdi. Çünki bu növdən olan heyvanların alınması yoxsul təsərrüfat sahibləri üçün çətinlik tərkidirdi.

Sahibi saxlanması mümkün olmayan heyvanını kəsərək doğrayır və pay-pay bölüşdürərək yaxın qohum-qonşusuna göndərirdi. Göndərilən payın üzərinə bir parça kəsilmiş heyvanın dərisindən də qoyurdu. Bu payı alanlar elə bu səbəbdən də məsələni anlayır və əti ziyanlıq kimi qəbul edirdilər. «Ziyanlıq» adı ilə kəsilən heyvandan heç kəs imtina edə bilməzdi. Əgər kimsə ziyanlığa kəsildiyini bilməyib əti geri qaytarırdısa, o, sonradan öz səhvini düzəldirdi. Ailə üzvlərindən və qonşudan eşitdikdə ki, ət «ziyanlığa» kəsilmişdir, öz dediyinə pəşman olur və tez ət gətirən adamı çağırır və ya heyvan kəsilən həyəətə gedir, üzrxahlıq edir və əti götürürdü (71, s.91).

Ətə ehtiyacı olmayan şəxslər də ziyanlığa kəsiləni almalı idilər. Bu qayda ilə verilən payı almayıb öz həmyerlisinə kömək etmək istəməyənlər bütün icma üzvləri arasında hörmətdən düşə bilərdilər.

Tələf olmuş heyvanın əti ələ gəlmədikdə, yaxud istifadəsi mümkün olmadıqda təbii olaraq, qohum-qonşuya pay göndərilə bilməzdi. Lakin el-oba hadisədən şifahi xəbər tutaraq bu halda da ziyanlıqda olduğu kimi itkiyə şərik olurdu.

Gəlirli bir heyvandan məhrum olaraq zərərə düşmək təkcə heyvan sahibinin deyil, icmanın ümumi məsələsi olaraq qalırdı. Bəzən elə vəziyyət yaranırdı ki, xəstə heyvanın kəsilməsinə onun sahibi özü deyil, elin ağsaqqalları qərar verirdilər. Camaat yığışaraq ziyanın əvəzini ödəyirdi.

Damazlıq adətinə görə, heyvanı məhv olduğu üçün zərərə düşən icma üzvünə el-oba hərə bir heyvan bağışlayırdı. Bundan fərqli olaraq ziyanlıqda isə yerli əhali tələf olmuş heyvana qiymət qoyurdu və bütün camaat elliklə zərərə düşən həmyerlilərinə eyni növ və cinsdən olan heyvan alıb verirdilər. Sonrakı dövrlərdə isə

bəzən onun əvəzinə dəymiş zərərin miqdarında ev sahibinə pul da təqdim edirdilər. Zıyanlıq üçün verilən heyvanın dişi və erkək olması fərq etməzdi. Damazlıq təsadüfən zərəərə düşənlərlə yanaşı öz təsərrüfatını genişləndirmək istəyən yoxsul maldar və əkinçilərə də verilirdi. Zıyanlıq isə yalnız o şəxslərə verilirdi ki, onlar yuxarıda qeyd edildiyi kimi, gözlənilmədən tələfatla, zıyanla rastlaşırlar. Sonuncu hadisə məhz bu səbəbdən «ziyanlıq» adını almışdır.

Əksər qarşılıqlı yardım formaları kimi zıyanlıq adətinin yaranması da ibtidai icma və onun dağılması dövrünə təsadüf edir. Zıyanlıq adətini tədqiq edən Q.Rəcəbli yazır: «Zıyanlıq qarşılıqlı yardım forması Şirvanın kənd icmalarında əsasən, əkinçiliklə məşğul olan əhali arasında meydana gəlmiş və yayılmışdır. Çünki əkinçiliklə məşğul olan əhali arasında çoxlu mal-qarası olan adam az tapılırdı» (71, s.90). Müəllif daha sonra haqlı olaraq göstərir ki, zıyanlıq qarşılıqlı yardım forması kənd icmaları şəraitində meydana çıxsada, yalnız həmin icmalar içərisində qalmamış, sonralar öz sərhədlərini genişləndirərək maldar əhali arasında yayılmışdır (71, s.91).

Bildiyimiz kimi, yoxsul əkinçi təsərrüfatları çox cüzi miqdarda mal-qaraya sahib idilər. Onlar öz torpaq sahələrinin şumlanması üçün öküz və kəldən, nəqliyyat vasitəsi olaraq at, ulaq və dəvədən istifadə edirdilər. Bunlardan hansınısa tələf olması əkin-biçin işlərinin yarımçıq qalması ilə nəticələnə bilərdi. Digər tərəfdən, əkinçilər hərə bir qoşqu heyvanı qoymaqla şumlama prosesində ortaqlıq yaradırdılar. Qoşqu heyvanlarından birinin məhv olması ortaqlığın dağılmasına gətirib çıxara bilərdi. Ona görə də icma üzvləri dəyən ziyana sahib çıxırdılar.

Nəqliyyat vasitəsi kimi istifadə olunan heyvanlar qəflətən məhv olduqda da zıyanlıq adətinə müraciət olunurdu. Mükəddəs heyvan sayılan dəvənin itirilməsi xalq arasında böyük zərəər kimi qəbul olunurdu. Ehtiyacından asılı olmayaraq kimin dəvəsi ölsəydi, camaat yığışib ona başsağlığı verir və ölmüş dəvəyə qiymət

qoyurdular. Qiymət elə qoyulurdu ki, bu məbləğdə kiçik də olsa, bir dəvə almaq mümkün olsun (42, s.24). Təsadüfi deyil ki, el arasında deyilir: «El yaxşı olsa, dəvəsi ölən heç olmasa köşək ala bilər», «Dəvəsi ölən köşək dərdi çəkməz».

El-oba nəqliyyat vasitəsi kimi istifadə olunan digər heyvanların tələf olmasına da eyni cür yanaşırdı. Çünki bu heyvanlar da təsərrüfatda az önəm daşıyırdılar.

Əkinçilər arasında yaranan ziyanlıq adəti zaman keçdikcə, yoxsul maldarlara, daha sonralar isə hətta heyvanata ehtiyacı olmayan maldar təsərrüfatlara da şamil edilmişdir. Bu onunla əlaqədar idi ki, ziyanlıq qarşılıqlı yardım forması xalqın təfəkküründə möhkəm həkk olunmuş, hüquqlaşmış və sabit qalan adətə çevrilmişdir. Ümumiyyətlə qeyd etməliyik ki, ziyanlıq adəti yarandığı gündə olduğu kimi indiyədək öz mahiyyətini eynən saxlamış və heç vaxt məcburi mahiyyət daşımamışdır.

Alışma qarşılıqlı yardım formalarından biri olmaqla Azərbaycanın bütün bölgələrində maldar və əkinçi təsərrüfatlarında önəmli təsisat olaraq formalaşmışdır. Bu adətə görə, heyvan müəyyən səbəblər üzündən zədələndikdə, xəstəliyə tutulduğundan saxlanması mümkün olmadıqda sahibi onu kəsir və insan orqanizminə zərər gətirməyəcəyi təqdirdə qohum və qonşularına göndərirdi. Bərabər hissələrə bölünən alışma payının üzərinə çarıq tikmək üçün həmin heyvanın dərisindən də bir parça qoyulurdu (116, s.44). Alışma payı hər bir müsəlmanın qidasına daxil olan inək, camış, dəvə, qoyun, keçi və digər heyvanların ətindən ola bilərdi. Alışma payını alan hər kəs onun sahibinə müəyyən köməklik edir, yığılaraq elliklə zərərçəkənə heyvan bağışlayır, ya da sonrakı dövrlərdə əvəzinə pulla yardım edirdilər. Alışma adətinin bu variantı daha çox maldarlıqla qismən məşğul olan oturaq əkinçi təsərrüfatlarına şamil oluna bilərdi.

Azərbaycanda alışma sosial institutunun kəndlilər, eləcə də sənətkar və tacirlər tərəfindən tez-tez müraciət olunan variantı da mövcud olmuşdur. Qarşılıqlı yardımın ziyanlıq formasına ekviva-

lent olan alışma getdikcə heyvan kəsilməsi zamanı ortaqlıq xüsusiyyəti kəsb etmişdir. Məsələn, natural təsərrüfatın mövcud olduğu zamanlarda hər bir maldar kəndli malını bazara satmaq üçün çıxara bilmədiyi hallarda öz heyvanını kəsərək ətini alışma qaydası ilə yaxın qohum-qonşuları arasında bölüşdürürdü. Alışma payına sahib olanlar isə onun əvəzinə özünün istehsal etdiyi müxtəlif məhsullarla qarşılığını verirdilər. Göründüyü kimi, alışma bir növ mübadilə rolunu oynamışdır.

Alışmanın digər bir variantında isə pay alanlar özləri də heyvan kəsərkən eyni qayda ilə borclarını qaytarırdılar. Əhali Novruz, Qurban və Ramazan bayramlarında, habelə digər mövsüm və məişət mərasimlərində alışma qarşılıqlı yardım formasının yuxarıda göstərilən variantına daha çox üz tuturdu. Əksər vaxtlarda qohum, qonşu ailələr bayrama hazırlıq üçün iri bir heyvanı alışma payına bölürdülər. Xüsusilə, Qurban bayramında qabaqcadan razılaşmış qayda üzrə ət məmulatı tərəzidə çəkilmədən təqribi paylanırdı. Alışma kənd məskənlərində hətta əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafı dövründə də öz əhəmiyyətini qoruyub saxlamışdır.

Alışma adətinin sonuncu variantı ilkin simasını dəyişsə də, qarşılıqlı yardım forması olaraq əvvəlki məzmununda qalmışdır. Çünki ailələr fərdi surətdə hər hansı bir iri heyvanı qida məqsədilə kəsərdisə, onlar ət artıqlığı ilə üzleşər və məhsul xarab ola bilərdi. Odur ki, qohum-qonşu bu payı qəbul etməklə həmyerlisini bu arzuolunmaz hadisədən qoruya bilir və əvəzini isə qaytarırdılar.

Alışmanın yuxarıda göstərilən variant əsasında başqa bir qaydası da əkinçilər, sənətkarlar və digər qeyri-maldarlar arasında təşəkkül tapmışdır. Bu qaydaya görə, bir neçə nəfər birləşərək ümumi büdcə hesabına bir heyvan alıb kəsir və onun ətini öz aralarında bərabər miqdarda bölüşdürürdülər. Bundan sonra püşkatma yolu ilə hərə öz payını götürürdü. Alışma əti bölüşdürülərkən kəsilmiş heyvanın başı və dərisi alışmada payçı kimi iştirak etməyən qəssaba verilirdi (40, s.108). Beləliklə, həmyerlilər əl-ələ verib təklikdə əldə edə bilməyəcəkləri məqsədə bu yolla nail olurdular.

İməcilik (İməci) təsərrüfatın müxtəlif sahələrində olduğu kimi, maldarlıqda da tez-tez müraciət olunan qarşılıqlı yardım formalarından biri olmuşdur. Maldarlar yun qırxımı və emalı, ağartı məhsullarının hazırlanması zamanı bəhs edilən sosial təsisata ehtiyac duyurdular. Bu qəbildən olan işlərin yerinə yetirilməsi təkbəşinə mümkün deyildi. Adətən, yazda və payızda keçirilən yun qırxımı üçün bu işi bacaran kişilər iməciliyə çağırılırdılar (şəkil 11).

Yun istehsalı prosesində maldar ailələrin qadınları da iştirak edirdi. Yunun daranmasını tezləşdirmək, növbəti istehsala keçmək üçün qohum və qonşu qadınlar iməciliyə toplaşırdılar. Onlar əvvəlcə yunu keyfiyyətinə görə növlərə ayırır, çay kənarında yuyur və isti havada qurudurdular. Qurudulan yunun daranması və didilməsi üçün növbəti dəfə iməcilik çağırılırdı. Belə iməciliyə dəvət alan qadınlar özləri ilə yun darağını da gətirirdilər.

Yorğan-döşəyin salınması, xalça-palazın toxunması, eləcə də yun istehsalı ilə əlaqəli digər işlərin görülməsinə də bir kənddə yaşayan qadınlar eyni qayda ilə yanaşırdılar. Qadınlar arasında keçirilən müxtəlif yarışlar, səmimi münasibətlər, ev sahibinin açdığı süfrə, şən ovqat iməciliyə həvəs və marağı artırırdı. Xalq el köməkliyinin məramından irəli gələrək demişdir: «Bir əl heç, iki əl güc, üç əl iməci».

Cey əkinçilikdə qarşılıqlı yardımın iməcilik, əvrəz, hoy kimi formaları ilə məzmun və görünüş baxımından eyniyyət təşkil etmişdir. Eyni adla adlanmasına baxmayaraq, «cey» adəti maldarlar arasında başqa bir formada təzahür etmişdir. Onu da qeyd etmək ki, qarşılıqlı yardım formalarının icrası zamanı qadınlar və kişilər arasında müəyyən əmək bölgüsünə riayət edilmişdir.

Azərbaycanın Qərb bölgəsində «cey», Gürcüstanın azərbaycanlılar yaşayan rayonlarında «**xap**» adlanan adətə görə, eyni kəndin sakinləri bir günlük sağdıqları südü bir-birinə borca verirdilər (şəkil 6). Bildiyimiz kimi, əhalinin qida rasionunda qoyun pendiri xüsusi yer tutur. Məlumdur ki, bir-iki sağmal heyvanı olan kəndliyə pendir tutmaq, yağ hasil etmək və digər ağartı məhsul-

ları hazırlamaq üçün əldə etdiyi süd kifayət etmirdi. Gündə bir dəfə günorta saatlarında qoyun sürüsü arxaca gətirilir, çobanlar və onların ailə üzvləri tərəfindən köməkləşərək sağılırdı. Növbə ilə hər gün kəndlilərdən biri öz qonşusundan sağılan südü qəbul edirdi. Bununla da, kəndlilər razılaşma yolu ilə müəyyən bir ağırtı məhsulu hazırlamaq üçün süd yığmaq işindən azad olurdular. Sonuncu proses həm də praktik cəhətdən mümkün deyildi, çünki süd uzun müddət saxlanıla bilməzdi. Beləliklə, bir neçə günlüyə əlbir olan maldar, eləcə də əkinçi kəndlilər «cey», «xap», «bazarına», «öynə» yolu ilə özləri üçün qış tədarükü görməyə müvəffəq olurdular. Adətən, cümə günləri icra olunan bu adət müasir dövrimüzə kimi öz əhəmiyyətini itirməmişdir.

Azərbaycan kəndlərində cey sosial institutuna oxşar digər bir qarşılıqlı yardım təsisatı da mövcud olmuşdur. Ağartısı olmayan şəxslərə həmyerliləri tərəfindən sağılan süd təmənnasız olaraq verilir. Süd məhsullarından maya verərkən onu qəbul edənlər əvəzində mütləq duz verməli idilər. Xalq inancına görə, əks hal süd məmulatını verən ailəyə uğursuzluq gətirə bilərdi. Ceydən fərqli olaraq, hər həftənin cümə günləri təkrarlanan bu adətin əvəzi ödənilmir, borc sayılmırdı.

Bədəl (Əvəzçilik) qarşılıqlı yardım formalarından biri olaraq təsərrüfat və məişətimizdə tez-tez rast gəlinən adətlərdəndir. Ərəb mənşəli söz olan «bədəl» ifadəsinin hərfi mənası «qarşılıq», «əvəz» deməkdir. Bu ifadə ana dilimizdə də qarşılıqlı yardım olaraq eyni mənanı daşımışdır.

«Bədəl» adətinə görə, əkin-biçin vaxtı, köç edərkən və s. hallarda kəndlilər öz heyvanlarını — öküz, at, dəvə və s. ehtiyacı olan qohum-qonşularına verirdilər. Qarşı tərəf isə müvəqqəti olaraq həmin heyvandan istifadə edir və lazım gəldikdə özünə məxsus iş heyvanını, həmçinin əmək alətlərini də həmyerlisinə həvalə edirdi.

Maldarlar heyvanların otu, yemi qurtardıqda «bədəl» adlı qarşılıqlı yardım formasından istifadə edirdilər. Azərbaycanın qər-

bində «bədəl», digər bölgələrdə isə «əvəzçilik» adlanan bu adətə görə, maldar və əkinçilər öz fiziki imkanları ilə də bir-birinə əl tuturdular.

Əmək birlikləri daxilində qarşılıqlı yardımlaşma

Nobat (Növbələşmə) ölkəmizin bütün bölgələrində maldarlıq, eləcə də əkinçiliklə məşğul olan əhali tərəfindən yaradılan əmək birləşməsi — qarşılıqlı yardım formalarından biri olmuşdur (şəkil 8). Adətə görə, kəndin mal-qarasını otarmaq hər gün bir və ya iki ailənin üzərinə düşürdü. Onların hər biri üçün sahib olduqları heyvanatın sayı qədər nobata getmək, yəni kənddə qohum-qonşuya məxsus bütün mal-qaranı otarmağa görə gün müəyyən-ləşdirilirdi. Kimin hansı gündə nobata gedəcəyi barədə mal-qara sahibləri qabaqcadan şifahi şəkildə razılığa gəldirilər. Nobata yalnız kişilər gedirdi. Bəzi ailələr var idi ki, tənha qadınlardan ibarət idi və ya ailənin kişi başçısı fiziki cəhətdən qüsurlu olurdu. Belə hallarda kənd camaatı ümumi razılıq əsasında onların da heyvanatını təmənnəsiz otarırdı. Bəzi hallarda nobata getməyənlər bunun əvəzini natura və ya pulla ödəyirdilər.

«Nobat» adlı əmək birliyini yaradan kəndlilər əsasən fiziki qüvvə ilə, bəzi hallarda isə maddi vəsaitlə bir-birinə yardımçı olurdular. Onlar növbələşərək bir-birini əvəz edir və bu qayda ilə öz heyvanlarını gündəlik otarmaq işindən azad olurdular. Nobata gedən adam öz malını qoruduğu kimi qohum-qonşuların da mal-qarasına baxır, onlara hər hansı zərərin gəlməməsinə cəhd göstərirdi. Çünki nobat qarşılıqlı idi. Lakin bəzi hallarda mal-qara nobat vaxtı müəyyən səbəblərdən tələf olur və ya itirdi. El-oba belə şəraitdə digər bir qarşılıqlı yardım formasına — ziyanlığa müraciət edirdi. Nobat üzvləri itmiş heyvanın əvəzində onun sahibini eyni cins heyvanla təmin edirdilər.

Nobat adlanan qarşılıqlı yardım forması ehtiyac üzündən Azərbaycan kəndlərində bu günlərə kimi qalmaqdadır.

Şəriklik əkinçilikdə olduğu kimi maldarlıq sahəsində də kəndlilərin təşkil etdiyi əmək birləşməsi idi. Təkbəşinə mal-qaraya sahib ola bilməyən iki və daha artıq kəndli ailəsi birləşərək iribuy-

nuzlu sağmal heyvanlar əldə edirlər. Onlardan növbə ilə hər gün bir nəfər heyvanların otarılması ilə məşğul olurdu. Bu zaman əldə olunan süd məhsulları heyvanları otaran şəxsə çatırdı. Bu yolla gündə bir tərəf ağartı məhsulu ilə təmin edilirdi. Həmin heyvanların balaları isə növbə ilə hər dəfə bir tərəfə məxsus olurdu. Maldarlar arasında «bala şerik» adlanan bu birliyin asanlıqla dağılmaq ehtimalı zəif idi. Çünki heyvanların sayı şeriklik üzvlərinin sayından az idi və heyvanların satılıb bölünməsi onlar üçün əlverişli deyildi. Maldarların yaratdığı şeriklik əmək birliyində tərəflərin bir-birindən iqtisadi asılılığı açıq-aşkar görünürdü.

Lənkəran-Astara bölgəsində maldarlıqda rast gəlinən şeriklik el köməkliyi qaydasına görə, yoxsul adama təsərrüfatının bərpası üçün ona köməklik edərkən qarşısına müəyyən şərtlər qoyulurdu. Bu adətin icra tərzı belə idi ki, hər hansı tavanasız kəndli «şeriklik» və ya «ortaqlıq» adı ilə öz varlı qohumundan bir və ya bir neçə baş sağmal heyvan alır və bir müddət ərzində onun süd məhsullarından istifadə edirdi. Həmin heyvanlardan alınan döl növbə ilə gah bu, gah da o biri tərəfə çatırdı (40, s.111).

Azərbaycan kəndlərində şerikliyin maldarlar arasında bərabər sərmayə və bərabər əmək sərfiyyatı əsasında yaradılan variantı da mövcud olmuşdur. Burada hər bir şerik üzvü eyni sayda mal-qaranı birləşdirirdi. Heyvanların bəslənilməsi, ağartı məhsullarının hazırlanması və satışını şerik üzvləri birlikdə icra edirdilər. Şerikliyin bu növü maldarlığın hər üç formasına aid olmuş və tavanasız maldarlar tərəfindən yaradılmışdır. Maldarların bu tipli şeriklik yaratmasının səbəbi ondan ibarət idi ki, onlar ayrı-ayrılıqda azsaylı mal-qara ilə öz təsərrüfatlarını inkişaf etdirə bilmirdilər. Xüsusilə də, ağartı məhsullarının hazırlanması və satışı, döl kampaniyası zamanı daha böyük çətinliklə üzləşirdilər. Heyvanların dağ və arana köçü zamanı şeriklik düzgün seçilmiş əmək birliyi idi. Lakin bu birlik istənilən vaxt dağıla və hərə öz heyvanını geri götürə bilərdi. Bəzən şerik olan tərəflərin maddi durumunun yüksəlməsi bu birləşməyə ehtiyac qoymurdu.

Sərkər. Heyvanların otarılması və yem tədarükü xeyli fiziki işçi qüvvəsi tələb edirdi. Əkinçi-maldar, qeyri-maldarlıq sahəsi ilə məşğul olan və ya təsərrüfatı zəif olan maldar əhali az miqdarda olan heyvanatını öyrüşə aparmaq məqsədilə kiçik və çox zaman daimi olmayan əmək birlikləri təsis edirdilər. Sərkər tərəfindən idarə edilən maldar birliyi (çoban birliyi) qohum-qonşulardan ibarət tərkibə malik idi. Maldar birliyinə çoban, naxırçı, güdükçü, ilxıçı, həmçinin ağartı məmulatını hasil etmək və məişət işlərinin görülməsi üçün qadınlar da daxil olurdu.

Sərkər əmək birliyində kəndlilər iki formada çıxış edirdilər. Birinci halda hər bir ailə heyvanların sayına görə sərkərə haqq ödəyir, o isə digər işçiləri məvaciblə təmin edirdi. Bəzi hallarda isə kəndlilər heç bir haqq ödəmədən əmək birləşməsində fiziki qüvvələri ilə çıxış edirdilər. Bəhs etdiyimiz maldar əmək birliyinin təşkili qarşılıqlı yardım üzərində bərqərar olmuşdur. İlk baxışdan muzzdlu əmək xüsusiyyətlərini əks etdirsə də, nəzərə almalıyıq ki, bu birlik əsasən patronimik ailələr tərəfindən təşkil edilir və iqtisadi ehtiyaclardan törəyən təsisat idi. Hər bir tavanasız ailənin təkliddə öz mal-qarasını yemlə təmin etməyə maddi və fiziki imkanları yetmirdi. Beləliklə, bəhs edilən maldar birliyini yaradan kəndlilər qarşılıqlı yardım sayəsində heyvanların yaylaq və qışlaqlarda öyrüş üsullarına nail olurdular.

Amanət. (Əmanət) Azərbaycan ərazisində erkən Tunc dövründən yaranan köçmə maldarlıq təsərrüfatın xüsusi çəkiyə malik qarşılıqlı yardım forması olmuşdur. Köçmə maldarlıqda heyvan sürüləri iqlim şəraitinə uyğun olaraq düzənlik rayonlardan yayda bir neçə ay müddətinə dağa, qışda isə əsas yaşayış yerinə qayıdır. Dağlıq yerlərdə isə əksinə, yəni yayda əsas yerdə, qışda isə bir neçə vaxt mal-qaranı aran yerinə sürürlər (16, s.10). Bu məqsədlə köç ərəfəsində maldar əhali «oba» adlanan müvəqqəti təşkilat yaradırdılar.

İqtisadi birlik rolunu oynayan oba, rəhbəri obabaşı olmaqla maddi imkanları qeyri-bərabər olan maldar təsərrüfatlardan ibarət

idi. Adətən, bir obada 8-dən 20-dək ailə birləşirdi (112, s.83). Obanın üzvləri bir qayda olaraq, daha yaxın qohumluq münasibətlərində olan vahid bir nəslin, tirənin, tayfanın üzvlərindən ibarət olurdu (38, s.51). Deməli, köç zamanı maldar icmanın bir-birinə göstərdiyi qarşılıqlı yardımını və onlar arasında sosial-iqtisadi münasibətləri də yaratdıqları oba daxilində baş verirdi.

Oba, bütün varlı və yoxsul üzvləri tam bərabərhüquqlu olan demokratik icma mahiyyəti daşıyırdı. Obabaşının böyük hörmət və şəxsi nüfuzu ona bərabərhüquqlu adamlar içərisində birincilik qazandırır (112, s.83). Məhz onun təşəbbüsü nəticəsində oba daxilində zəif təsərrüfatlar öz mövqeyini qoruyub saxlaya bilirdi. Məlumdur ki, heyvanların yaylağa və ya qışlağa aparılması, saxlanması, otlaq sahələrindən istifadə haqqı, çobanlara verilən muzd haqqı və s. böyük xərc tələb edirdi. Bunun üçün o, tavanalı olmaqla yanaşı, həm də icmada sözükeçən şəxs olmalı idi. Obaya daxil olan ailələr yuxarıda göstərilən xərclərə görə obabaşıya müəyyən haqq verməli idilər. Obabaşı heyvanların otlaq sahəsi — yurddan istifadə etdikləri üçün dövlətə vergi verirdi. Yaşlı məlumatçıların dediyinə görə, qohumluq və qonşuluq münasibətlərinə əsaslanan obada üzvlər arasında qarşılıqlı anlaşma var idi. Onlar çəkilən xərcləri bölüşdürərkən tavanasız kəndliləri də nəzərə alır, həmçinin yaylaqda heyvanların otarılması işində kəndlilər əvəzçilik üsuluna əl atırdılar. Beləliklə, oba daxilində maldarlar maddi və fiziki baxımdan bir-birinə güzəştə gedirdilər.

Obaya daxil olan ailələr öz əsas yaşayış yerində ailə üzvlərindən kimisə saxlayırdılar. Kənddə nümayəndəsi qalmayan ailə evini və təsərrüfatını yaxın qonşu və qohumuna tapşıırırdı. Onlar da öz növbəsində yaylaq və qışlağa köçən qonşu və yaxud qohumunun evinə baxır, biçəndə həmin ailə üçün ayrılmış ot sahəsini biçir və qış ehtiyatı hazırlayırdı (59, s.93). Beləliklə, yaylağa köçə bilməyənlər orada olan həmyerliləri üçün əlindən gələni əsirgəməyirdilər. Eyni zamanda, bunun qarşılığı olaraq öz mal-qarasını da yaylağa köçənlərə tapşıırırdılar. Bu köməklik xalq arasında «ama-

nat» («əmanət») adı ilə tanınmışdır.

Amanat adətən heyvanatı az olan tavanasız maldarlar, əkinçilik təsərrüfatı ilə bağlı olan, öz ev-eşiyini qoyub gedə bilməyənlər və yaxud fiziki imkanları məhdud olan kəndlilər tərəfindən verilirdi. «Amanat» haqqında bəhs edən etnoqraf T.Ə.Bünyadov yazır: «Adından göründüyü kimi, əmanət nəyisə kiməsə vermək, etibar etmək deməkdir. Görünür, əmanətin ilkin tarixi izləri ibtidai icma quruluşunun inkişaf etmiş mərhələsi ilə sıx əlaqədar olmuşdur. Lakin onun feodalizm dövründə daha geniş intişar tapdığı qanuna uyğun haldır» (4, s.279).

Qədim tarixə malik olan amanatın mahiyyəti bir icma üzvünün oba daxilində başqa birisi ilə əvəz olunmasıdır. Amanat qarşılıqlı yardım formasına xalq arasında böyük rəğbət var idi. «Qabusnamə»də amanat barədə aşağıdakı fikirlərə rast gəlinir: «Ey oğul, bir adam sənə əmanət versə, qətiyyənlə götürmə, elə ki, götürdün, möhkəm saxla... Əgər bu əmanəti ona geri qaytarmalı olsan, Allah-Təalanın nazil etdiyi «Əmanətləri yiyələrinə qaytarın» hökmünü yerinə yetirmiş olarsan» (31, s.99).

Məlumatçıların dediyinə görə, «amanat» adı ilə verilən heyvanata daha çox diqqət yetirilir, onların sağ-salamat sahiblərinə qaytarılması üçün ciddi çalışırdılar. Bu cür saxlanılan həm iribuyuzlu, həm də xırdabuynuzlu heyvanların ağırtı məhsulları, yunu və yeni doğulmuş balaları amanatı verənə, yəni onun sahibinə çatırdı. Bunun müqabilində başda ağsaqqal — obabaşı olmaqla bütün oba üzvləri heç bir haqq almırdılar. Hətta imkansız ailələr öz övladlarını da yaylağa köçənlərə əmanət verirdilər.

Amanat hər kəsə verilməzdi. Əmanət verilməyə məsləhət bilən şəxs etibar qazanmalı, dəfələrlə sınaqdan keçməli, dürüstlüyü ilə tanınmalı idi. Həmin kəs ona verilən istənilən amanatdan vacib səbəb olmadan imtina edə bilməzdi, ona görə ki, el içində hörmətdən düşərdi. Düzlüyə, təmizliyə əsaslanan «əmanətə xəyanət olmaz»dı.

Amanatın maldarlar arasında yayılan digər bir forması «yandan

tutma» adlanmışdır. Burada el-oba elliklə yığışb qoyununu, malını otarmaq, yaylağa və ya qışlağa aparmaq üçün bir və ya bir neçə nəfəri çoban, naxırçı tuturdu (20, s.82-83). Bu yolla işini təkbaşına yerinə yetirə bilməyən maldar əhali köməkləşərək təsərrüfatını idarə edirdi.

Amanat təkcə maldarlıqda deyil, xalq arasında istənilən zaman inam əlaməti sayılaraq yaxın adamlara övlad, zinət əşyası, torpaq və digər varidatın etibar edilməsi idi. Lakin xalqın düşüncəsində şərəf və ləyaqət simvolu hesab edilən arvad, at və papaq amanat verilməzdi (139, s.269). Bu barədə el arasında deyilir: «Atla arvadı amanat vermə», «Papaxdı, atdı, arvaddı kişiyyə urvatdı».

Azərbaycanlılar arasında amanat tipli sosial-iqtisadi institutlar maldarlar arasında «pörmək», «taraz», «döngə», «yoldaşlıq», «coma» və s. adlarla adlandırılmışdır.

Əksər qarşılıqlı yardım formaları zaman-zaman inkişaf edərək forma və mahiyyətə öz əvvəlki variantından fərqlənmiş, ya da ilkin məzmununu olduğu kimi saxlamaqla bərabər, hüquqi cəhətdən yeni bir şəkil alaraq eyniadlı adətlə paralel yaşamışdır. Amanat institutunu sonuncuya şamil etmək olar. Tarixi məxəzlər, eləcə də etnoqrafik materiallar amanat institutunun ikili xarakterini izah etməyə imkan verir.

XIX əsrin əvvəllərində Rusiya Cənubi Qafqazı siyasi baxımdan işğal etsə də, diyarın iqtisadi fəthini həmin əsrin sonrakı onilliklərində həyata keçirmişdir. Bu səbəbdən və həmçinin göstərilən dövrdə kapitalizm ukladının bərqərar olması ilə əlaqədar ictimai-iqtisadi münasibətlərdə ciddi dönüş baş vermiş və bu hal Azərbaycan kəndinə də sirayət etmişdir. Beləliklə, amanat institutu tədricən öz hüquqi görkəmini dəyişmiş və mahiyyətə təmənnalı formaya malik olmuşdur. XIX əsr mənbələrində amanatın sonuncu variantı haqqında məlumatlara rast gəlmək mümkündür.

Nuxa qəzasında müddəti bir ildən altı ilədək olan amanatın şərtinə görə, heyvanların yununu və südünü mal-qara sahibi özü mənimsəyir, amanat əvəzinə obabaşıya yalnız otarılan hər baş

qoyun üçün ildə 40-50 qəpik pul verirdi (86, s.78-79).

Nuxa qəzasında daha çox tətbiq olunan amanatın digər variantı da mövcud olmuşdur. Obabaşı amanat kimi qəbul etdiyi heyvanların hər biri üçün onun sahibinə 40 qəpik pul verir və bunun əvəzində yeni doğulmuş erkək quzuları özünə götürürdü. Dişi quzular, qırılmış yun və süd məhsulları qoyun sahibinə çatırdı (86, s.78-79).

Quba qəzasında amanat götürən şəxs otardığı hər 20 qoyun üçün onun sahibindən bir toğlu, iki cüt çarıq və yaxud hər baş qoyun üçün 5 qəpik pul alırdı (123, s.362).

Amanatın bütün Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda mövcud olan pul və mal-qara naturası ilə ödəncindən əlavə, süd məhsulları hesabına ödənc şərtləri də vardı (39, s.30).

Qeyd edək ki, «amanat» institutunun məzmunu ilə bağlı mənbələrdə rast gəldiyimiz məlumatların əksəriyyəti çöl tədqiqatlarında öz təsdiqini tamamilə tapa bilmədi.

Balıqçılıq və ovçuluqla bağlı şəriklik. Azərbaycanın təbii-coğrafi şəraiti bu ölkədə istənilən təsərrüfat sahəsinin mövcudluğunu labüd edir və onun inkişafına təkan verir. Ölkəmiz yeraltı və yerüstü sərvətlərlə yanaşı, zəngin hidro resurslara malikdir. Belə ki, şərqdən dəniz sərhədlərinin uzunluğu, Kür, Araz və digər bolsulu çaylarla əhatələnməsi burada balıqçılığın təsərrüfat sahələrindən biri kimi formalaşmasına şərait yaratmışdır. İbtidai insan məskənlərindən olan bu diyarda balıq ovçuluğu hələ Daş dövründən ilkin peşələrdən biri olmuşdur. Qobustan qayaüstü təsvirləri arasında balıq rəsmlərinin, qazıntılardan balıq sümüyü, balıq toru, sümükdən dayaz suda balıq vurmaq və tor toxumaq üçün alətlərin tapılması burada mahir balıqçıların olduğunu göstərir (76, s.18).

Qarşılıqlı yardım formaları təsərrüfatın aparıcı sahələri ilə yanaşı, köməkçi sahələrini də əhatə etmişdir. Çay balıqçılığından fərqli olaraq əksər Xəzərsahili ərazilərdə balıqçılıq əhalinin önəmli məşğuliyyət növü olmuşdur. Balıqçılıq təşəkkül tapdığı vaxtdan

müasir dövrdək qarşılıqlı yardım sayəsində baş tutmuşdur. Qədim insanlar vəhşi heyvanlardan qorunmaq üçün ilkin əmək vərdişlərini, o cümlədən balıq ovunu kollektiv şəkildə icra edirdilər. İbtidai dövrdə insanların malik olduğu birlik vərdişlərinə balıqçılar sonralar da sadıq qalmışlar. Onları bu işə peşə fəaliyyətləri vadar edirdi.

Balıqçılar üçün əksər vaxtlarda gecə çıxdıqları və günlərlə, aylarla davam edən dəniz balıqçılığı qorxulu idi. Bu səbəbdən də həmyerli balıqçılar birləşərək «şəriklik» və ya «ortaqlıq» adlanan iş birliyi yaradırdılar. Müşahidələr, toplanan çöl-etnoqrafik məlumatları göstərir ki, ilin bütün fəsillərində balıq ovlanırdı. Peşəkar balıqçılar adətən ilin soyuq vaxtlarında balıq ovlayırdılar (34, s.84). Balıqçılar üçün müəyyən hallarda şikanın uğurlu alınmaması, balıq ovuna lazımi alətlərin hazırlanması, balıq məhsullarının istehsalı, satışı və digər proseslərin təkliddə görülmə bilməməsi şərikliyin yaranma səbəblərini təsbit edirdi. Göründüyü kimi, əkinçi və maldarlardan fərqli olaraq, balıqçılar şəriklik yaradarkən onlar üçün maddi sərmayəyə mütləq sahib olmaq vacib şərt deyildi. Balıqçılar daha çox fiziki işlərə şərik olurdular.

Etnoqrafik müşahidələr göstərir ki, şəriklik yaradan balıqçılar ov prosesində müxtəlif üsullara əl atırdılar. Onlardan kollektiv şəkildə icra edilən, əsasən çay balıqçılığı üçün xarakterik olan «arakəsmə», «atma», «əlləmə», «asma» və digər üsulları göstərmək olar. Bu üsulların həyata keçirilməsi yalnız qarşılıqlı yardım sayəsində mümkün idi.

Şərik olan balıqçıların çay balıqçılığında istifadə etdiyi ən qədim üsullardan biri «arakəsmə» adı ilə tanınmışdır (şəkil 9). Şəriklərdən bir neçəsi çayların qollara ayrılan yerindən, bir qismi isə eyni vaxtda çay qollarının mərkəz hissəsində çimpuz qurur, yəni çayın axarını kəsir. Suyun axarı ağac, çör-çöp, ot, qarğı, qamış vasitəsilə elə kəsilir ki, buradan su az da olsa axa bilsin, lakin balıqların yolu kəsilsin. Şəriklər bu yolla tutduqları balıqlardan hərə öz payına sahib olurdu.

«Şəriklik» adlı qarşılıqlı yardım formasını təşkil edən balıqçı-

ların əmək prosesində müraciət etdikləri digər bir üsul isə «atma» adı ilə məlumdur. Balıqçılıqda «atma» üsulu daha çox bolsulu çaylarda geniş yayılmışdı. Bu üsul balıq ovunda istifadə olunan eyni adlı alətin adından götürülmüşdü. Atma 4-6 m uzunluğunda olan və üzərində üç-dörd yerdən qarmaqlar bağlanmış möhkəm ipdən ibarət əmək alətinə deyilirdi. Balıq ovu zamanı şeriklər atmanın hər qarmağına bir həşərat keçirərək onun bir tərəfini iri sal daşa bağlayır, digər ucunu isə çaya atırdılar. Qarmaqlara düşən balıqlar atmanı silkələyir, beləliklə də, ovun varlığı balıqçılara məlum olurdu. Hər bir şerik ova öz atması vasitəsilə gedirdi. Onlar bəzi hallarda bəhs olunan qurğunu birlikdə hazırlayırdı və bu yolla əmək vasitələri də ümumi istifadədə olurdu.

Çay balıqçılığı ilə bağlı «asma» adlanan üsula bəhs olunan peşənin sahibləri tez-tez üz tuturdular. Bu, asma üsulunun kollektiv üçün nisbətən asan olmasından irəli gəlirdi. Bir neçə nəfər öz asmalarını iri çayların lal yerində asırdılar. Asma təqribən 2 m uzunluğunda, ucuna tilov bərkidilmiş möhkəm çubuqdan ibarət idi. Tilova (qarmağa) kiçik balıqlar və ya qurbağa bağlayırdılar. Çaydakı iri balıqlar onları hərəkətdə görüb kiçik varlıqları udmaq məqsədilə tilova yaxınlaşırdı və beləliklə də, asanlıqla qurğuya düşürdülər. Axşam çağı hazırlanan qurğuya şeriklər sübh tezdən baxış keçirirdilər. Çırpınan balıqlar diri şəkildə asmadan açılır və pay bölgüsünə çevrilirdi.

Balıqçıların təsis etdiyi əmək birliklərində işlədilən «əlləmə» üsulunu ibtidai balıqçılardan dövrümüzədək çatan ən arxaik üsul adlandırmaq olar. «Əlləmə» üsulu dayaz çayların müxtəlif yerlərində dayanan bir neçə nəfərin iştirakı ilə yerinə yetirilirdi. Onların hərəkətlərini hiss edən iri balıqlar sal daşların diblərinə istiqamətlənirdilər. Bu üsulun özəlliyi ondan ibarət idi ki, burada heç bir əmək vasitəsindən istifadə olunmur, balıqlar əllə tutulurdu.

Balıqçılar arasında ən geniş yayılan üsullar qarmaq və tor atmaqla balıq tutmaq olmuşdur. Bu üsullara istənilən su hövzələrində — dəniz, çay və göllərdə icra edilirdi.

Balıqçılar əldə etdiyi balıq məhsullarını ehtiyacı olanlara — kimsəsizlərə, əmək qabiliyyətini itirənlərə, habelə imkansız həmkarlarına yavanlıq verirdilər. Xüsusilə də, Novruz bayramında bu iş daha geniş şəkil alırdı. Çünki xalq inancına görə, Novruz süfrəsində pullu balıqlardan hazırlanan yeməklərin qoyulması ilin uğurlu başlanacağına işarə sayılırdı.

Balıqçıların uzun illər birgəyaşayış forması kimi xarakterizə edilən iqtisadi əmək birliyi şəriklik müasir dövrümüzdə də öz əhəmiyyətini saxlamaqdadır (şəkil 10).

İnsanların ilkin əmək vərdislərindən olan ovçuluq orta əsrlərdən bəri köməkçi təsərrüfat sahələrindən biri olmaqla həm də əyləncəvi xüsusiyyət daşıyırmışdır. Ovçuların istifadə etdikləri üsul və vasitələr bu sahədə qarşılıqlı yardım adətinin uzaq keçmişdə təşəkkül tapdığını bildirir. Ov üsul və vasitələri uzun müddət dəyişikliyə uğramadan xalq məişətində qorunub saxlanmış, hətta XIX — XX əsrin əvvəllərində mövcud olmuş bu üsul və vasitələr orta əsrlərin ov üsul və vasitələri ilə demək olar ki, eynilik təşkil etmişdir (19, s.127).

Əksər vaxtlarda kollektiv icra edilən ov prosesi qarşılıqlı yardıma əsaslanan vərdislərlə müşahidə olunurdu. Ovçular «yergə» adlanan ov üsulunu böyük dəstələr halında həyata keçirirdilər. «Yergə» üsulunun əsas cəhəti ondan ibarət idi ki, burada ovçular arasında qabaqcadan əmək bölgüsü aparılırdı. Bir neçə mahir ovçu meşənin kənarında (həndəvərində) ov heyvanının keçəcəyi bərələrdə, cığırılarda pusquda durur, on–on-beş nəfər isə tüfəng və ov itləri ilə meşənin yuxarısından girib, onun ayağına doğru bir-birindən 15-20 m aralı gedərək hay-haray salmaqla itlərin dalınca meşəni «daraqlayı»dılar. Beləliklə də, meşədə olan heyvanlar səs-küydən qorxaraq qaçmaq məcburiyyətində qalır və meşədən çıxıb qaçırdılar (4, s.287). Bu yolla digər bir dəstə səsdən qaçan heyvanları hədəfə alırdı.

Kollektiv icra edilən ov prosesində ovçular çəpər, xəndək, quyu, çala, tələ, tor, ox, yay, qırmaq və digər vasitələrdən geniş is-

tifadə edirdilər. Bu qəbilli ov vasitələrini həyata keçirərkən əmək alətlərinin əldə edilməsi və daha vacibi isə təkbaşına meşədə ov etməyin təhlükəli olması ovçuları şeriklik yaratmağa vadar edirdi.

Ovçuluqda mövcud olan, qarşılıqlı yardımla müşayiət olunan ən qədim ov üsullarından biri də «sürək» adlanır. Hələ ibtidai icma quruluşunun ilkin çağlarından etibarən tətbiq olunan bu üsul insanların yaşamı və güzəranında əvəzsiz rol oynamışdır. Minillərlə yaşı olan Qobustan qayaüstü rəsmlərində ovçuluğun «sürək» üsulunun izləri açıq-aşkar qalmaqdadır. Hətta XIX əsrdə bəhs olunan ovçuluq üsulunun tətbiqinə olan zərurət hələ də qalmaqda idi. Bu da onunla əlaqədar idi ki, tədqiq olunan dövrdə ovçuların odlu silahlarla təchizatı istənilən səviyyədə deyildi.

Şeriklər «sürək» üsulunu icra etmək üçün öz aralarında qabaqcadan bölgü aparırdılar. Meşədə, sıldırım qayalarda ovçuların bir qismi səy-küy salaraq heyvanları münasib bildikləri eyni istiqamətə, yəni «ağzıbir»ə qovur, daha təcrübəli ovçular isə onlara atəş açır və ya heyvanla əlbəyaxa olurdular. Bu üsulun «yergə» üsulundan fərqi onda idi ki, burada heyvanlar meşənin hər tərəfindən «ağzıbir»ə yönəldilirdi. Beləliklə, vurulan şikar şeriklər arasında paylaşırdırlardı.

Şerik üzvlərinin qəbul olunmuş qaydaları mövcud idi. Ovlanan şikar hansı ovçu tərəfindən vurulmasından asılı olmayaraq, şeriklər arasında bərabər bölüşdürülürdü. Qazanılan ovun bölgüsü şerik üzvlərindən heç birinin evində baş tuta bilməz, elə yerindəcə aparılmalı idi. Əmək alətləri şeriklərdən birinə məxsus olurdusa, ov payında bu fakt nəzərə alınırdı. Şeriklik üzvlərindən biri xəstəlik və digər səbəblər üzündən ovda iştirak etmədikdə də ov payı ilə təmin olunurdu. Ovçular vurduqları heyvanın ətindən qohum-qonşularına da pay göndərirdilər. Lakin Xəzərsahili ərazilərin bəzi yerlərində quş ovçuları arasında çiy ət verməyin yaxşı olmayacağı düşüncəsi mövcud idi. Bu səbəbdən də onlar ov quşlarının tükünü yandıraraq ürtür və sonra verirdilər. Maraqlıdır ki, bu ənənə qonşu Türkiyədə indiyədək saxlanılmaqdadır (142, s.154).

Köməkçi təsərrüfat sahələrindən olan ovçuluq və balıqçılıq əsasən kənd əhalisinin qida ehtiyaclarının ödənilməsinə təmin edən mənbələrdən olmuşdur. Azərbaycanlılar tarixən məşğul olduqları əkinçilik, maldarlıqla yanaşı istənilən təsərrüfat sahəsində qarşılıqlı yardım təsisatını yaşatmışdır.

Təsərrüfatın müxtəlif sahələrində maddi və fiziki tələbatdan, eləcə də texniki gerilikdən irəli gələn qarşılıqlı yardım formaları uzaq keçmişdə yaranaraq əsrlər boyu yaşamış və bu günlərə kimi gəlib çatmışdır. Haqqında bəhs etdiyimiz sosial-iqtisadi institut tarixən çətinliklərə baxmayaraq, xalqın mədəni inkişafını təmin etmiş, əmək məhsuldarlığını yüksəltmişdir. Maldarlıq təsərrüfatında yuxarıda adları çəkilən mövcud el köməklikləri Azərbaycanın hər hansı bir bölgəsinə və yaxud ümumölkə miqyasına şamil olunmuşdur. Lakin qeyd etməliyik ki, konkret hər hansı bir bölgəyə aid edilən, müəyyən adla tanınan qarşılıqlı yardım formasına eyni və ya oxşar olan təsisatlar ölkəmizin hər yerində «köməkləşmə», «dayaqdurma», «əltutma» və s. bu kimi ümumi adlarla adlandırılmışdır. Müxtəlif etnik birliklərin, subetnosların yaşadığı Azərbaycan ərazisində vahid adət-ənənələrin formalaşması onlar arasında sıx mədəni-təsərrüfat əlaqələrinin varlığına və zaman-zaman idetmə iqtisadi proseslərin mövcudluğuna dəlalət edir.

III FƏSİL

MADDİ MƏDƏNİYYƏT VƏ SƏNƏTKARLIQLA BAĞLI QARŞILIQLI YARDIM FORMALARI

Maddi mədəniyyət

İnsan zəkasının və zəhmətinin məhsulu olan maddi mədəniyyət bəşər cəmiyyəti yaranan gündən təşəkkül tapmışdır. Maddi mədəniyyət insan əməyi ilə yaradılmış və bir-biri ilə əlaqədə olan bütün maddi əşyaların cəmini əhatə edir. Maddi mədəniyyət anlayışına yaşayış məskənləri, evlər, dini-memorial tikililər, təsərrüfat binaları, yeməklər, içkilər, məişət qabları, geyim və bəzəklər daxildir. Maddi mədəniyyət həyat təminatı yaradan istehsal sahələri ilə sıx surətdə bağlı olduğundan o, əmək alətləri, istehsal avadanlığı, nəqliyyat, rabitə vasitələrini də əhatə edir. Maddi mədəniyyət nümunələrinin ərsəyə gəlməsi insan toplumunun birgə fəaliyyəti, qarşılıqlı yardımı nəticəsində həyata keçmişdir.

Maddi mədəniyyətin ən ümdə elementlərindən biri olan yaşayış məskənləri və evlər ictimai təsisat forması olaraq tarixən təşəkkül tapmışdır. Azərbaycanın relyef şəraitinin müxtəlifliyi, təsərrüfat sahələrinin çoxşaxəli olması ayrı-ayrı bölgələrdə yaşayış məskənlərinin memarlıq-plan və sosial strukturunun bir-birindən fərqlənməsini şərtləndirmişdir. Oturaq yaşayış məskənləri müxtəlif funksiyalar yerinə yetirən kənd və şəhər olmaqla iki yerə ayrılır.

Xalqın hər bir təbəqəsini əhatə edən qarşılıqlı yardım adətinin uzunömürlü vətəndaşlıq hüququnu saxlamasında yaşayış məskənlərinin relyef və sosial strukturu, habelə idarəçilik sistemi mühüm rol oynamışdır. Kənd və şəhər məskənlərində mövcud qarşılıqlı yardım formalarını müqayisə etdikdə məlum olur ki, bu sosial təsisat kənd yerlərində daha geniş vüsət almışdır. Bildiyimiz kimi, qarşılıqlı yardım institutunun yaranma səbəblərindən biri də təsərrüfatın zəif inkişaf tempidir. Doğrudur, şəhərlərdə iqtisadi inkişaf göstəriciləri kəndlərə nəzərən yüksək əmsallarla ifadə olunur. Lakin vacib bir məqama da diqqət yetirmək lazımdır ki, kənd məskənlərində qohumluq mülahizələri daha güclüdür. Nəzərə almalıyıq ki, ilk əvvəllər qarşılıqlı yardımların özəyini əsasən qohumluq əlaqələri təşkil edirdi. Şəhərlərdə isə əhalinin tərkibi

əksər hallarda qeyri-qohumlardan, hətta müxtəlif mədəniyyətlərin daşıyıcısı olan ayrı-ayrı etnik qruplardan ibarət olmuşdur. Şəhər məskənlərində mövcud qarşılıqlı yardım formaları əsasən qonşuluq münasibətlərinə əsaslanmışdır.

Özünün sosial topoqrafiyasına, plan quruluşuna görə kənd məskənləri sənət, ticarət və sənaye strukturuna malik şəhərlərdən fərqlənmişlər. Etnoqrafik ədəbiyyatda kənd yaşayış məskənlərinin qruplaşma xüsusiyyətlərinə görə üç formaya — nizamsız (pərkəndə), koma-koma və yığcam formalara bölündüyü göstərilmişdir (41, s.114-115). Kənd yaşayış məskənləri üçün başlıca olaraq poligen (yəni qonşuluq münasibətlərinə əsaslanan, müxtəlif qan qohumlarından ibarət) xarakter səciyyəvi idi. Lakin bəhs etdiyimiz dövrdə qan qohumluğu prinsipi əsasında təşkil olunan, monogen mahiyyət kəsb edən yaşayış məskənləri də mövcud olmuşdur.

Tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, qarışıq tərkibli kəndlərin yaranması ilk olaraq dağlıq rayonlarda baş vermişdir. Bu fikir əsrlər boyu Azərbaycana basqın etmiş yadelli istilacıları daha çox əlverişli aran torpaqlarındakı otlaq sahələri maraqlandırması və göstərilən zonanın təqib olunan əhalisinin dağlara çəkilməsi ilə izah olunur (62, s.19; 5, s.20).

Qohumluq münasibətlərinin dağlıq bölgələrdə erkən pozulmasına baxmayaraq, qarşılıqlı yardım təsisatı burada formalaşan qonşuluq və qohum-qonşuluq prinsipləri əsasında baş tutmuşdur. Bu faktı dağlıq bölgələrin təsərrüfatına xas olan, sırf qarşılıqlı yardım mahiyyəti daşıyan ortaqlığın arxaik variantında görmək olar. Aran zonada salınan yaşayış məskənlərinin sakinlərindən fərqli olaraq burada ortaqların hansı sərmayə ilə əmək birləşməsində iştirakı vacib şərt deyildi, əməyin nəticəsi onlar arasında bərabər bölünürdü. Görünür, sonuncu məsələyə qohumluq mülahizələrindən daha çox təsərrüfat ehtiyacları ciddi təsir göstərmişdir. Ümumiyyətlə, dağlıq bölgələrin yaşayış məskənlərində əhalinin adət-ənənələrə qarşı konservativliyi aşkar faktdır. Bu isə əmtəə-pul münasibətlərinin bərqərar olduğu dövrdə söhbət gedən ərazilərin yaşayış üçün əl-

veriqli olmaması, texniki gerilik və bununla əlaqədar oraya əhali miqrasiyasının zəif olması ilə bağlı idi.

Şirvanın maddi mədəniyyətini tədqiq edən etnoqraf A.N.Mustafayev aran kəndlərindəki məskənlərin çoxunun qohumluq prinsipi əsasında təşkil olunduğunu yazmışdır. Müəllif bu kəndlərin əksəriyyətinin XIX əsrin ortalarından etibarən maldar elatların oturaqlaşması nəticəsində yarandığını vurğulamışdır (62, s.19). Göstərilən bölgədə məskun olan tayfalar icmalar halında yaşamışlar, sonralar isə ailə seqmentasiyası baş verdiyindən onlar patronimik qruplar şəklində qərarlaşmışlar. Sonuncu faktı Azərbaycanın yaşayış məskənlərinin timsalında izləmək mümkündür. Yaşayış məskənləri tarixən patronim məhəllələrə bölünmüşdür ki, bu bölgünün göstəricisi olaraq onların hər birinə verilən adlar orada yaşayan nəslə mənsub olmuşdur. Qohum ailələrin tez-tez yardımlaşmasının bir səbəbi də onların yaxın yaşaması, daha sıx əlaqələr fonunda bir-birilərinə həyan olmasıdır. Patronimik qruplar arasında qarşılıqlı yardım təsisatı qohumluq ənənələrinə dayanırdı və daima təkrarlanan bu adət hər bir nəsil üçün adət şəklini almış borc sayılırdı.

Yaşayış məskənləri müəyyən qaydada təşkil olunmuş insan toplusunu əhatə etdiyindən onların hər birinin tarixən özünəməxsus idarəçilik sistemi olmuşdur. XIX əsr — XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ərazisində əsasən kənd məskənləri üstünlük təşkil edirdi. Göstərilən məskənlərdə dövlətin qanunvericiliyi ilə yanaşı, xalqın əsrlər boyu formalaşan, yerli adət-ənənələrə əsaslanan bəsit və demokratik idarəçilik sistemi olmuşdur. Kənd məskənlərində idarəçilik icma başçısının və yaxud onun ətrafında toplanmış ağsaqqallar şurasının məsləhət, məşvərət, göstəriş və sərəncamları əsasında həyata keçirdi. Ağsaqqallar şurasının rəhbəri icmanın ən nüfuzlu şəxsi olmalı idi. Onun rəhbərliyinə malik olduğu həyat təcrübəsi, ağıllı, tədbirli olması stimül verirdi. Ağsaqqallar şurası təyinat yolu ilə deyil, qurum üzvlərinin ictimai həyatdakı nüfuzuna görə öz-özünə təsis olunurdu. Onlar mübahisəli və ya təcili du-

rumda olan məsələləri ümumi qərarla həll edirdilər.

Kənd əhlinin köməyinə ehtiyacı olanlar — ziyanə düşən, yaşayış evi müəyyən səbəbdən dağılan, sahəsində əkin-biçini təkbaşına bacarmayan, xeyir iş görmək istəyən, yaxud hüüzürü düşən və s. ailələr öz başçıları vasitəsilə elin ağsaqqallarına müraciət edirdilər. Bəzən isə ağsaqqalların yığıncağında müraciət olmadan belə hansı ailənin köməyə tələbatı olduğu müəyyənləşdirilirdi. Onlar götür-qoy etdikdən sonra həmin ailəyə göstəriləcək yardımın məzmununu incələyirdilər. Yeni yaranan gənc ailə başçıları yığıncaqlarda dinləyici kimi iştirak edir, çünki böyüklərin qarşısında onların fikir söyləməsi düzgün hal hesab edilmirdi. Bu yığıncaqlar əslində kənd icmasının ibtidai dövrədən qalma azad idarəçiliyinin instikti idi.

Kəndlərin mərkəzində «gingə yeri» adlanan camaat meydanı olurdu. Qocaların verdiyi məlumata görə, kəndin ictimai və məişət həyatına aid bütün məsələlər burada müzakirə edilirdi. Bu mənada «gingə yeri» qədim qəbilə məskənlərinin zəmanəmizədək gəlib çatmış ən arxaik elementidir (62, s.22).

Ağsaqqallar şurasının rudimenti kimi müasir dövrdə də kəndlərdə yaşlı sakinlərin toplandığı obyektlərə — məscid, «dinhah», «dingə», «cimgə» adlanan meydanlar, çayxana, «bazaryolu», «dükanayağı», «bulaqbaşı», «çinardibi» və s.-yə rast gəlmək mümkündür. Fərq ondan ibarətdir ki, haqqında bəhs olunan dövrdə qərar vermək hüququ yalnız yaşlı sakinlərin ixtiyarında idisə, əmlak bərabərsizliyinin dərinləşməsi, ictimai münasibətlərin dəyişməsi ilə əlaqədar yaş senzi aradan qalxmışdır. Gənc sakinlər də yardım uman hər bir ailə üçün kənd camaatını köməyə səsləyə bilirlər.

Beləliklə, məlum olur ki, yaşayış məskənlərinin relyef strukturu və daxili quruluşu, əhalinin sosial tərkibi, habelə idarəçilik sistemi qarşılıqlı yardım formalarının saxlanmasına şərait yaratmışdır.

Sosial topoqrafiyasına görə şəhər məskənlərindən seçilən kəndlərin daxili planlaşdırılmasında başlıca olaraq, yaşayış evləri,

həyətlər, təsərrüfat və ictimai obyektlər, əkin sahələri və s. yer almışdır. Belə ki, göstərilən tikililərin — maddi mədəniyyət nümunələrinin ərəşəyə gəlməsi insanların əl-ələ verməsi, fiziki və zehni əməyini cəmləməsi və bunun nəticəsini davamlı şəkildə nəsillərin bir-birinə ötürməsi sayəsində baş vermişdir.

Maddi mədəniyyətin mühüm sahələrindən sayılan xalq yaşayış evləri insanın şüurlu fəaliyyətinin ilkin məhsullarından olmuş və böyük bir təkamül yolu keçmişdir. Zəmanəmizə çatmış evlərin tip və formaları kimi onların yaradılması ilə bağlı bir sıra adət-ənənələr də xalq arasında müasir dövrdə yaşamaqdadır. Tikinti prosesi ilə bağlı adət-ənənələr içərisində qarşılıqlı yardım formaları xüsusi olaraq əhəmiyyət daşıyır. El köməyi inşaat işlərində məkanın seçilməsindən tutmuş tikintinin başa çatdırılmasına, mənzilin daxili səliqə-sahmana salınmasına kimi bütün işləri əhatə etmişdir.

Ev, insanın zəruri ehtiyaclarını ödəməyə xidmət edən yaşayış təminatı, eyni zamanda tavanalılıq əlamətidir. Maddi mülahizələrlə yanaşı ev, həm də inanclara görə, «düşərli» və yaxud «uğursuz» anlayışlarla qiymətləndirilən, insanların həyat fəaliyyətinə ruhən təsir göstərən vasitədir. Məhz bu səbəblər üzündən təkcə ev sahibi deyil, onun bütün qohum-əqrəbası evin tikintisini öz üzərinə götürür, qonşular, hətta yaxın kəndlərdə yaşayan kəndlilər də təmənnasız köməklikdən boyun qaçırmırdılar. Xalqın təfəkküründə qarşılıqlı anlam daşıyan bu adət hər bir kəs üçün gələcəyə qazanc sayılırdı. Çünki hər kəsin ev tikdirmək zərurəti ola bilərdi. Yaşayış evi və ya təsərrüfat tikililərinin uçulması, yanğını və s. kimi bədbəxt hallara qarşı ibtidai dövrdən başlayaraq xalq sanki öz bəsit sığorta sistemini yaratmışdı.

Ev tikintisində el-obanın yaşından asılı olmayaraq bütün sakinləri iştirak edirdilər. Ağsaqqallar həyat təcrübəsinə əsaslanaraq öz vacib bilgiləri ilə ev sahibinə mənəvi yardım göstərir, gənclər, əli işə yatan hər kəs maddi və fiziki köməkliliyini əsirgəməirdi.

Ev tikdirmək istəyən ailə ilk növbədə öz ağsaqqalı vasitəsilə el-obanın təcrübəli, cəmiyyət görmüş nümayəndələri ilə məsləhət-

ləşirdi. Onlar binanın səmtini, istifadə olunacaq maddi vəsaiti, canlı qüvvəni nəzərdən keçirirdi. Evin yerinin seçilməsi işinə böyük diqqət yetirilirdi. Yaşayış evi tikilən yerin torpağı kövrək, şorakət, çürük, qəbir yeri və bivarislərin yurdu olmamalı idi. Bundan başqa həmin sahə çöl siçanlarının yuva yeri, vaxtilə təsərrüfat məqsədi ilə qazılmış quyu yeri, xaraba ev yeri, xata baş vermiş və ya adam öldürülmüş və pir yeri olmamalıdır. Ev yeri quru, gündəyən və zərərli küləklər tutmayan yerdə seçilirdi (66, s.166-167). Evin yeri dəqiqləşdirildikdən sonra din xadimlərinə müraciət olunur, «Quran ağzı açıdırılaraq» istixarə edilirdi. Adətən, bu işə uğurlu cümə günlərində başlanırdı.

Tikinti sahəsi seçildikdən sonra orada hazırlıq işləri görülürdü. Qeyd etməliyik ki, təsərrüfatın müxtəlif sahələrində işin təcili görülməsindən ötrü çağırılan el köməklikləri — iməcilik, əvrəz, hoy, cey və s. yalnız bir və ya iki gün çəkirdi. Evtikmədə isə adları çəkilən yardım formaları günlərlə davam edirdi. Çünki hazırlanan inşaat materiallarının fiziki xassələri müəyyən vaxt aparır, həmçinin tikinti daha çox zəhmət tələb edirdi.

İlk iməcilik ev tikiləcək sahənin kol-kosdan təmizlənməsi, qaydaya salınması üçün keçirilirdi. Bundan sonra iməcilər tikinti materiallarının hazırlanması və sahəyə daşınması işinə başlayırdılar. Əvvəldə vurğulandığı kimi, el köməkliyi kasıb ailələr üçün daha geniş keçirilirdi. Xatırladaq ki, varlı evləri çaylaq daşı, bişmiş kərpic (qızıl kərpic), kirəc və s.-dən hazırlandığı halda, kasıb evləri daha ucuz və asan başa gələn inşaat materiallarından — torpaq, qarğı, qamış, çiy kərpic (ayı balası) və s.-dən inşa edilirdi.

Bəhs etdiyimiz dövrdə əhalinin istifadə etdiyi ənənəvi inşaat materialları daş, ağac, gil, kərpic, gəc, əhəng, kirəmit, qır, qarğı, qamış, çubuq, keçə və s.-dən ibarət olmuşdur (5, s.39). Bunların bəzisi təbiətdən hazır şəkildə mənimsənilir, bəzisi isə süni surətdə emal olunurdu.

XIX əsrdə Azərbaycanın aran və dağətəyi bölgələrində xalq yaşayış evlərinin inşasında ən çox istifadə olunan materiallardan

biri çiy və bişmiş kərpic olmuşdur. Kərpickəsmə el köməkliyinə bağlanan bir proses idi. Kənd camaatı hansı sahədə palçıq hazırlanması haqqında ümumi razılığa gəldikdən sonra həmin yer dərinədən bellənir və oraya su əlavə edilirdi. Palçığın qarışdırılmasında mal-qaranın qüvvəsindən də istifadə olunurdu ki, bunun üçün qonşular öz iş heyvanlarını iməcilik iştirakçılarna həvalə edirdilər (66, s.168). Hazır palçıq qəliblərə doldurulur və günəşli bir sahəyə aparılaraq qəlibdən çıxarılırdı. İməcilər təmənnəsiz işləyirdilər, lakin bu işdə ənənəvi olaraq onlara ev sahibi tərəfindən şirinlik verilirdi. Kərpickəsənlər bəzən ev sahibinə: «Kərpic qəlibdən çıxmır, ay qonşu, bu nə işdir, köməyə gəlsənizə» — deyərək zarafatlı şəkildə müraciət edirdilər. Bunu eşidən ev sahibi iməcilərə xələt verirdi. «Kərpickəsmə iməciliyi» şən ovqatla davam edirdi.

İməcilik ağac materiallarının emalı, çay və axmazlarda olan qamışlıqlardan qarğı və qamışın qırılması, çay daşlarının toplanıb tikinti sahəsinə gətirilməsi, bir sözlə, inşaat üçün gərəkli olan maddə vəsaitin əldə olunmasına görə tətbiq edilirdi. İnşaata lazımı əsas materialların hazırlanmasına ev tikintisindən xeyli əvvəl başlanmalı idi. Məlumatçıların bildirdiyinə görə, onlar taxta toplanması üçün istifadəsindən ən azı bir il əvvəl, ağacların nisbətən quruyub möhkəm olduğu qış və yay fəslinin sonunda, qamış yığmaq üçün payızda iməcilik keçirməli idilər.

İməcilər əmək qabiliyyətləri ilə yanaşı, istehsal və nəqliyyat vasitələrini də ev sahibi üçün səfərbər edirdilər. Bəna və onun köməkçiləri uzaq yerdən dəvət olunardısı, yaxın adamlar onları tikinti başa çatanaqədək öz evlərində saxlayırdılar. Beləliklə, hazırlıq işləri qohum-qonşuların köməkliyi ilə tamamlanır və mənzilin tikintisinə başlanırdı.

Evin bünövrəsinin qoyulması adətən sübh çağı, xoş havada münasib bilinirdi. Həmin gün kənd əhlinin yüksək fəallığı və xüsusi təntənəsi ilə keçirdi. Qadınlar şirniyyat və hədiyyələrdən ibarət xonçalar gətirirdilər. Adət tələb edirdi ki, ustalar şirniyyatı özlərinə götürsünlər, qalan şeylər isə ev sahibi üçün qoyulurdu

(100, s.79). Kişilər müxtəlif ərzaq məhsulları, pul və s. ilə maddi köməklik göstərirdilər.

Ev tikintisinə başlanan gün maraqlı ənənələr müşahidə olunurdu. Şəki-Zaqatala bölgəsində həmin gün səhər tezdən, bünövrə qoyulması işinə başlamazdan qabaq qohum-qonşulardan biri xələt almaq və özünün xoş məramını göstərmək niyyətilə bir araba və ya bir ulaq yükü daş gətirir və onu səs-küylə bünövrə xəndəyinin yanına boşaldır. Bu zaman səsə gəlmiş ev tikdirən şəxs daş gətirən adamı qarşılayır, salamlayır, bəxşiş verir və səhər yeməyinə dəvət edir. Daş gətirən şəxs bəxşişi alır, çox zaman səhər yeməyinə qal-mayıb, xeyir-dua verərək gedirdi (66, s.177).

Köməyə gələn camaat, xüsusilə ağsaqqallar ev sahibinə xeyir-dua verdikdən sonra «bismillah» deyərək tikintiyə başlayırdılar. Xalq sınaqlarına görə, evin təməlini əli bərəkətli, xoşbəxt ailə sahibi qoyardısı həmin evin sakinlərinin taleyi də ona çəkmiş olardı.

Azərbaycanın əksər bölgələrində yaşayış evinin bünövrəsi qoyulan gün qurban kəsilirdi. Bu iş iqtisadi imkanından asılı olaraq ev sahibi ya özü, ya da qohum-əqrəbası tərəfindən görülürdü. Kəsilən heyvanın əti qohum-qonşulara paylanır, bir hissəsi isə ev sahibi üçün saxlanırdı. Bu tədbir bir qədər magik xarakter daşıyaraq yerin ruhuna qurban kəsilməsi kimi izah oluna bilər. Şimal-şərq bölgəsində «tikinti qurbanı»nın qanı evin bünövrəsinə tökülürdü (100, s.79). Ümumiyyətlə, gələcəkdə evə ruzi-bərəkət arzulanması, bəd nəzərlərdən qorunmaq naminə bünövrəyə metal pul, çörək-otu, taxıl, üzərlik və s. səpilirdi. Evin fasadı əsasən üzü cənuba — Kəbəyə doğru baxmalı idi.

Kənd camaatının təmənnasız yardımı günlərlə davam edir, ardıcılıqla icra edilən hər bir proses — özülün qazılması, divar hör-güsü, dam tirlərinin, qapı-pəncərənin qoyulması və s. kimi işlər təntənəli mərasim şəklində həyata keçirdi. Bu işlərin hər biri maraqlı ayləncələrlə müşahidə olunurdu. Ev tikintisi üçün çağırılmış iməcilikdə müəyyən ənənələr də saxlanırdı. Məsələn, pulsuz işləyən iməcilər ev sahibinə məzəli şəkildə küncün düzəlməməsin-

dən şikayət edirdilər. Ev sahibi kiçik hədiyyələr — dəsmal, corab, çarıq, köynək və s. verdikdən sonra onlar işlərinə davam edirdilər.

Etnoqrafik müşahidələr göstərir ki, evtəkmədə «tiratdı» (bəzi bölgələrdə «pərdiatdı» adlanır) mərasimi qarşılıqlı yardımların xüsusi forması olmuşdur. (şəkil 13) Burada ev sahibinə həm fiziki, həm də maddi köməkliklər göstərilirdi. Tiratdı evin divarları hazır olduqdan sonra onun damının örtüldüyü gün baş verirdi. Bakılılar arasında «zəvərdərtaxt» adlanan mərasimə yaxın qohumlar xüsusi olaraq hazırlanmış xonçalar gətirib evin küncələrinə qoyurdular. Axşam ev sahibi həmin xonçaları evinə gətirirdi (43, s.142).

Tir ağır material olduğundan onun qaldırılıb dama qoyulması üçün el-obanın fiziki köməkliyinə də ehtiyac duyulurdu. Dam tərini iməcilərin köməkliyi ilə qaldıran usta: «Tir qalxmır, köməyə gəlin» — deyə camaata bildirirdi. Qohum-qonşu, ev sahibi bu işdən qabaqcadan hali olduqlarından ustanın bəxşişini həmin anda verirdilər.

Ənənəvi olaraq davam edən, «künc düzəlmir», «kərpic qəlibdən çıxmır», «tir qalxmır» və s. kimi ifadələrlə ustaların öz dili ilə xələt istəməsi ev tikintisində qarşılıqlı yardım adətinin qədimliyindən xəbər verir. Puldan istifadə olunmadığı, əmək haqqının dəqiqləşdirilmədiyi çağlarda ustalar zəhmətinin müqabilini ev sahibi və onun yaxın qohum-əqrəbasından natura şəklində alacaqları ilə kifayətlənirdilər. Qohum-qonşu hərə kiçik bir hədiyyə (131, s.78) bəzən də damazlıq verməklə nəticədə usta üçün müəyyən məbləğ toplanırdı. Zaman keçdikcə ustaların əmək haqqı hər iki tərəflə qabaqcadan razılaşdırılırdı. Lakin yenə də işin gedişində maraq yaratmaq, ənənəni davam etdirmək naminə bəhs olunan qaydalara riayət olunurdu.

Tiratdı günü ev sahibi qonaqlıq verir, kənd əhli böyükdən kiçiyədək hamı bu tədbirdə həvəslə iştirak edirdi. Məhz həmin gün qohum-əqrəba, yaxın qonşular ev sahibinə gözyadınlığı üçün xələt gətirməyi özlərinə borc bilirdilər. Etnoqrafik müşahidələrə əsaslanaraq söyləmək olar ki, tiratdı mərasimi Lənkəran-Astara böl-

gəsində daha qabarıq şəkildə icra olunurdu: bütün el-oba axışaraq şadyanalıqla gözdəndirilişinə gəlirdilər. Damın taxtaları vurulduqdan sonra onun üzərinə müxtəlif çeşidli məişət əşyaları bağlayırdılar. Bu rəngarəng səhnə bir gün davam edirdi.

Quba şəhərinin məişət və mədəniyyətini tədqiq edən etnoqraf Ş.Ş.Nağıyeva bu bölgədə müşahidə etdiyi maraqlı bir adət haqqında məlumat verir: ev tikilib qurtarıdıqdan sonra divarların suvaqlanması prosesində məhz qadınlar arasında ərəvəz təşkil olunurdu. Qadınların bu qayda ilə köməkləşməsi xüsusilə köhnə evlərin bərpasında daha çox tətbiq edilirdi. Ərəvəzcilər sarı torpaq, döyülmüş saman və su qarışığından ibarət palçıq tutur, əvvəlcə ucuq yerləri suvaqlayır, sonra divarları şirələyirdilər. Baxmayaraq ki, qadınlar bu işə ağır fiziki zəhmət həsr edirdilər, ərəvəz onlar üçün həm də əyləncəvi idi.

Evin qapı-pəncərəsi qoyulan zaman da qohum-qonşu xarrat üçün «düşərlik» adı ilə hədiyyə və ya pul gətirirdi.

Yaşayış evinin inşası tamamlandıqdan sonra el-oba yenə də maddi dəstəyini davam etdirirdi. Ailə yeni mənzildə məskunlaşdıqdan sonra qohum-qonşular, eləcə də həmkəndlilər müəyyən bir hədiyyə alıb «ev görməsi»nə («görelgəyə») gəlirdilər. Bu adətin başlıca qayəsini yeni qurulan ocağa (evə) əl tutmaq, kömək göstərmək təşkil edirdi (80, s.255).

Azərbaycan ailələrində ev tikdirmək istəyərkən adətən müqəddəslərə, dini ocaqlara nəzir deyilir, bəzi bölgələrdə isə Məhəmməd Peyğəmbər (S) və onun əshabələrinin şərəfinə «Mövlud» oxutdurulurdu. Mövlud mərasimi yaşayış evi hazır olduqdan sonra keçirilirdi. Dəvət alanlar mənzildə ilk olaraq niyyət edib namaz qılır, ev sahibinə xeyir-dua verirdilər. Mərasim iki və ya dörd nəfər mollaının idarəçiliyi ilə baş tuturdu və təqribən iki saat davam edirdi. Burada məclis iştirakçıları mənsumə, qəsidə və şərqilər oxuyur, Peyğəmbərin doğumunu hekayət edirdilər. Qohum-qonşu ev sahibinə köməklik məqsədilə hədiyyə — mənzilin daxili interyerini təmin edəcək, ümumiyyətlə ailəyə lazımı əşyalar və

şirniyyat gətirirdilər. Xatırladaq ki, bu mərasim Şəki-Zaqatala bölgəsində indiyədək qalmaqdadır və təkcə evtikmədə deyil, adqoyma, gənclərin ordu sıralarından tərxis olunması və s. mərasimlər zamanı keçirilir. (şəkil 14)

Beləliklə, təkbaşına, fərdi qaydada yaşayış evini tikdirməyə qadir olmayan ailələr qohum və qonşuların mənəvi, maddi və fiziki köməkliyi ilə istəyini həyata keçirirdi. Maraqlıdır ki, ingiloylar evtikmədən əlavə hasar çəkilişi zamanı da el köməliyindən istifadə edirdilər. İməciyə gələnlər, əsasən hər bir tabunun özündən olurdu. Onların hər biri öz arabasını qoşub barı çəkdirənin həyətinə gəlir, daş daşımaqda, yaxud pəlçiq qatmaq və ya hörgü işində yaxından iştirak edirdilər (63, s.73).

Yaşayış evini hər hansı bir təbii fəlakətdən itirən ailələr üçün el köməkliyi daha geniş vüsət alırdı. Özünə yeni mənzil inşa etdirmək istəyən şəxslər bunun üçün qabaqcadan tədarük görürdülər. Lakin onlardan fərqli olaraq təsadüf nəticəsində evsiz qalanlar heç bir maddi vəsaitə malik olmurdular. Yanğın və digər fəvqəladə hallarda hətta onların gündəlik istifadədə olan məişət avadanlığı da yararsız vəziyyətə düşürdü. Belə arzuolunmaz hallarda zərərçəkənlərin maddi təminatını el-oba tamamilə öz üzərinə götürür və bu işə müqəddəs bir vəzifə kimi baxırdılar.

Kiçik Qafqaz bölgəsində qarşılıqlı yardım formalarını qələmə alan etnoqraf Q.T.Qaraqaşlı çöl materiallarına istinadən evtikmədə el yardımına dair təsirli bir əhvalatdan bəhs edir: «Xanlar rayonunda quldurluqla məşğul olan Murad adlı bir nəfər var imiş. Mahalda hamı onun hərəkətlərindən əziyyət çəkir, ondan qorxur və ona ölüm arzulayırdı. Günlərin birində həmyerlilərindən birinin evi ildırım çaxması nəticəsində yanır, uşaqları yuvasız qalır. El-oba yığışib «hoy» təşkil edərək zərərçəkənin evini bərpa edirlər. Murad da onlara qoşulur, bütün gücü ilə işləyir. Lakin sonuncu tiri qaldıran zaman dünyasını dəyişir. Bu insan «hoy»da öldüyü üçün camaat onu quldur deyil, müqəddəs hesab edir» (116, s.46).

Xalq bu yolla özünün hər bir nümayəndəsinin qayğısına qalır,

yoxsulunu, zərər çəkənini düşünür, hətta el köməkliyində iştirak edən mənfi tiplərini də bağışlayırdı. El köməkliyi xalqın müdrikliyinin, səxavətinin və gücünün nümayişi demək idi. Atalar sözləri və el məsəllərində deyildiyi kimi: «El tikən evi yel yıxa bilməz», «Xalq tikən evi top dağıtmaz».

Olduqca müsbət haldır ki, qarşılıqlı yardım formaları müasir zamanda da xalq arasında saxlanılmaqdadır. Bölgələrə etnoqrafik səfərlər zamanı dəfələrlə bu adətlərin şahidi olmuşuq. Məsələn, 2004-cü ildə Lahıc qəsəbəsində Güliyev Türbət Qurban oğlunun evi yanıbmışdı. Camaat toplaşaraq zərərçəkənin xəbəri olmadan dəstgəreftən (iməcilik) çağırmış, onun üçün ümumi vəsait hesabına yeni mənzil inşa etmişlər.

Maddi mədəniyyətin mühüm elementlərindən biri də yollardır. Azərbaycanın Transqafqazda yerləşməsi beynəlxalq ticarət yollarının tarixən bu ölkənin ərazisində yer almasını şərtləndirmişdir. Bununla yanaşı, daxili yollar — əhali arasında kəndlərarası əlaqə vasitəsi olan «araba yolu», «qara yol», «el yolu» və s. adlanan torpaq yollar (5, s.282), şəhərlə kəndləri birləşdirən daimi işlək yollar, yaylaq və qışlaq məskənlərinin əlaqəsini təmin edən köç yolları və s. istifadədə idi. Bu yollar ticarətin inkişafına, iqtisadiyyatın yüksəlişinə, ayrı-ayrı bölgələr arasında mübadilənin artmasına və bunun nəticəsində xalqın milli birliyinin möhkəmlənməsinə səbəb olmuşdur.

Yolların əhəmiyyətini vacib bilən el-oba onların inşası və yaxud təmirini təşkil edir, bu məqsədlə maddi vəsaitlə bərabər fiziki imkanlarını da səfərbər edirdilər. «Yol mədəniyyətdir» — deyən xalq iməcilik, əvrəz, hoy və s. kimi köməkliklər vasitəsilə dövlətin diqqətindən kənar qalan yolların abadlığını öz üzərinə götürürdü. Evtikmə, əkinçilik və təsərrüfatın digər sahələrində, ailə məişətindəki mövcud olan qarşılıqlı yardım formaları hər hansı bir fərdə, ailəyə el köməkliyini ifadə edirdi. Lakin məscidlərin, yolların, irriqasiya sistemlərinin və digər ümumi istifadədə olan obyektlərin təminatı üçün çağırılan el köməkliklərinin nəticəsin-

dən bütün camaat bəhrələnirdi.

Torpaqla eyni dərəcədə əhəmiyyət daşıyan su, bəşəriyyət xəlf olduğu gündən həyat mənbələrindən olmuşdur. İnsanlar hələ qədim zamanlardan suyun həyati mühümlüyünü, məişət keyfiyyətini dərk etmiş, təbii su mənbələrindən qidalanaraq süni suvarma obyektləri yaratmışlar. Bütün bunlar insan toplusunun birgə əməyi, qarşılıqlı köməkləşməsi ilə baş vermiş, tək əlin deyil, ümumiliyin nəticəsi olmuşdur.

Ana arxların çəkilməsi işində, həmçinin bənd və dəhnələrin tikilməsində sudan istifadə edəcək kəndin bütün əhalisi, bəzən də qonşu kəndlər iştirak edirdi. Arxın qazılması, dəhnə basılması və bununla da, suyun səviyyəsini qaldıraraq onu ana arxa yönəltmək kimi çox ağır bir iş həmişə kollektivin birgə əməyi ilə görülmüşdür (72, s.11).

Bəhs etdiyimiz dövrdə əhalinin içməli suya olan tələbatını ödəmək üçün müxtəlif təbii və süni su mənbələrindən istifadə olunurdu. İməcilər içməli su əldə etmək məqsədilə yaşıllıq olan sahələrdə xəndək qazır, içinə və üstünə iri sal daşlar qoyurdular. Qurunt suları və şəh oraya yığılaraq durulmuş saf su əmələ gətirirdi. Etnoqrafik-çöl tədqiqatları nəticəsində bəlli oldu ki, Şəki şəhərinin Yuxarı Baş məhəlləsini bugünkü gündə içməli su ilə təmin edən Taclıq su mənbəyi vaxtilə iməcilik yolu ilə hasil edilmişdir.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, ümumi istifadədə olan maddi mədəniyyət obyektlərinin inşası, orada təmir-bərpa və təmizlik işlərinin görülməsi el köməkliyinə əsaslanırdı. Bu baxımdan məscidlər və dini ibadətqahlar xüsusi olaraq diqqət mərkəzində olurdu. Tarixən yeni məscidlər imkanlı şəxslərin və ya yerli sakinlərin ümumi vəsaiti əsasında tikilmiş, ara-sıra baş vermiş təbii fəlakətlər, yanğın və digər fəvqəladə hallar zamanı zərər görmüş dini-memorial tikililər elliklə bərpa edilmişdir. Yaşlı sakinlərin sözlərinə görə, həmin gün məscidin həyətində imkanlı adamlar qurban kəsib ehsan paylayırdılar. Həyətdə ehsan vermək üçün qazanlar asılar, kasıblara səxavətlə ərzaq paylanardı. Məscid tikmək

müsəlmanlar üçün savab sayıldığından burada təmənnəsiz işləmək istəyənlər arasında həтта varlı adamları da görmək olardı.

Azərbaycanın əksər kəndlərində müsəlmanların vacib bildikləri cümə namazına toplaşması üçün hər cümə axşamı günü məscidlər hazır vəziyyətə gətirilirdi. Bunun üçün hər bir kənddə axund və mollanın çağırışına əsasən öz məhəlli adı ilə adlandırılan el köməklikləri təşkil edilirdi. Tədbirdə ənənəvi əmək bölgüsünə müvafiq olaraq kişi və qadınların hər birinə öz öhdəlikləri (təmir-bərpa və təmizlik işləri) bəlli idi.

Yollar, körpülər, arxların çəkilməsi və təmiri adətən Novruz bayramından sonra baş verirdi. Bu işlər kəndxuda, yüzbaşı, eləcə də suvarma obyektlərinə və sudan istifadə qaydalarına nəzarət edən mirab və cuvarların nəzarəti altında həyata keçirdi. Bunun üçün mirab və ya cuvarlar kəndin ağsaqqallarına, kənd camaatına xəbər verərdi ki, «filan gün ana arxları və ya qol arxları təmizləmək və ya təmir etmək lazımdır» (4, s.123). Bu məqsədlə hər bir ailə müəyyən edilmiş vaxtda öz nümayəndəsini iməcilik, hoy və ya əvrəzə göndərirdi. Hər bir kəs öz əmək vasitələrini — bel, yaba, külüng və s., həmçinin iş heyvanlarını da sahəyə gətirirdilər. Qaydaya görə, əgər ana arx bir neçə kəndin istifadəsində idisə, hər bir kəndin camaatı öz ərazisini təmir etməli idi.

Suvarma obyektlərinin işlək vəziyyətə salınması — arx çəkmək, bənd tikmək, «dəhnə basmaq» işlərinə baxmaq üçün Naxçıvan ərazisində hər on ailəyə bir «gərgəbaşı» seçilirdi. Lazım gəldikdə gərgəbaşı (arx təmizləmək, bənd təmir etmək və s.) hər evdən bir bel (nəfər) işə çıxarmalı idi (49, s.27-28). Suvarma obyektlərinin inşası ilə bağlı işlər Naxçıvanda «elcarı» adlanan adət vasitəsilə həyata keçirdi. Bu tədbirin baş verəcəyi vaxtı qabaqcadan hamıya bildirmək carçının üzərinə düşürdü. Ona görə də, adətə «elcarı» adı verilmişdir. Elcarı işindən kənar qalmaq, gizlənmək, cara hay verməmək rüsvayçılıq hesab olunurdu (37, s.43). Beləliklə, dəhnədən tutmuş bütün ana arx boyu hər bir kənd öz payını təmir edir və ya təmizləyərək qaydaya salırdı (4, s.123).

Qarşılıqlı yardım formalarından olan «elcarı» ümumi istifadə-də olan obyektlərin quruculuğu ilə yanaşı köməyə ehtiyacı olan ailələr üçün də eyni qayda ilə təşkil edilirdi. Yaz aylarında hə-yət-bacada təmir-bərpa zamanı, təsərrüfat tikililərinin inşası, təndir qurmaq, keçə salmaq və s. işləri görmək üçün ailələr «elcarı» adlı el köməkliyini çağırırdılar.

Yuxarıda göstərildiyi kimi, bütün bunlar kənd rəhbərliyinin çağırışı və başçılığı altında görülürdü. Göstərilən səbəbdən də bu tipli qarşılıqlı yardım formaları sovet dövrü tarixşünaslığında feodal istismar qaydaları kimi təənnüm olunmuşdur. Doğrudur, bu tədbirlərin nəticəsindən hakim təbəqə öz xeyrinə istifadə et-miş, kəndliləri öz şəxsi təsərrüfatlarında bədava işlətmişlər. Lakin bütövlükdə bəhs etdiyimiz ictimai fəaliyyət ümumi mənafeyə xid-mət etmiş, əhalinin özü üçün vacib olmuşdur.

Qarşılıqlı yardım institutu əvvəlcə insanlar, ailələr, nəsillər, sonralar isə ölkənin bölgələri arasında sosial əlaqəni möhkəmlət-miş və azərbaycanlıların bir millət kimi formalaşmasına zəmin ya-radan faktorlardan olmuşdur. El köməkliyi, xalqın bir-birinə həyan olmaq arzusu ayrı-ayrı şəxslərin xeyirxah məqsədli davranışları-na zaman-zaman mənbə olmuş, Azərbaycanda xeyriyyəçilik hə-rəkətinə təkan vermişdir. Xeyriyyəçilik hərəkəti qarşılıqlı yardım adətlərindən qaynaqlanaraq milli mənlilik şüurunu, özünəqaydış hisslərini təcəssüm etdirirdi. Belə ki, göstərilən dövrdə bir çox maddi mədəniyyət abidələrinin yaradılmasında azərbaycanlı xey-riyyəçilər tarix qarşısında müstəsna xidmətləri ilə yadda qalmışlar. Tarixşünaslıqda Azərbaycan xeyriyyəçilərinin fəaliyyəti haqqında geniş tədqiqat əsərləri mövcuddur (26; 78).

Bəhs edilən dövrdə xalqın mütərəqqi fikirli nümayəndələri öz vətəninin, soydaşlarının dərdinə acıyır, onlara şərik çıxırdılar. Bildiyimiz kimi, Bakı şəhərində hələ orta əsrlərdən bəri su proble-mi mövcud idi. İçərişəhər, eləcə də Abşeron yarımadası sakinləri içməli su sarıdan əziyyət çəkirdilər. 1859-cu ildən Bakı quber-niya mərkəzinə çevrilir və təqribən bu illərdə Xəzər dənizinin

mərkəzi limanı Həştərxandan Bakıya köçürülür. Beləliklə, şəhərin böyüməsi, hündürmərtəbəli imarətlərin tikilməsi və əhalinin qala divarlarından kənarda məskunlaşması su təchizatını daha da çətinləşdirirdi. Problemin kəskin şəkil aldığını görən milli neftxudaları — H.Z.Tağıyev, Murtuza Muxtarov, Aşurbəyovlar və digərləri keçmiş ənənələrə — yardımlaşma prinsiplərinə əsaslanaraq bu işdə öz köməkliklərini əsirgəmədilər.

H.Z.Tağıyev Bakının su probleminin həllini öz üzərinə götürmüş, Quba yaxınlığında yerləşən Şollar su mənbəyindən şəhərə kəmərlər çəkdirmişdir. 1916-cı ildə Bakı-Şollar su kəmərinin istifadəyə verilməsi yaşlı şəhər sakinlərinin xatirində maraqlı hadisələrlə yadda qalmışdır. Həmin gün xeyriyyəçilik məqsədilə imkanlı şəxslər öz evlərində, məhəllələrdə və dini obyektlərdə ehsan süfrəsi açaraq məqsədlərini nümayiş etdirmişlər. Bu hadisə bir daha onu göstərir ki, xalq fəvqəladə vəziyyətlərdə yaratdığı və əsrlər boyu inkişaf etdirdiyi öz bəsit sığorta sisteminin istifadəsini hələ də davam etdirirdi.

Azərbaycanlı messenətlərin xeyriyyəçilik addımları get-gedə genişlənir, onlar maarif, səhiyyə və ümumiyyətlə, ölkənin mədəni inkişafı naminə əvəzolunmaz xidmətlər göstərirdi. Belə ki, Bakıda ilk teatr binası, tibb məntəqələri, xəstəxanalar, məscidlərin inşası, yeni nəqliyyat kommunikasiyalarının istifadəyə verilməsi, məktəblərin açılması və s. xeyirli hərəkətlər xalq arasında bu insanlara yaşından asılı olmayaraq ağsaqqallıq titulu qazandırır.

H.Zərdəbinin təşkilatçılığı ilə yaranan Bakı Xeyriyyə Cəmiyyətinin üzvləri olan azərbaycanlı milyonçular — H.Z.Tağıyev, Murtuza Muxtarov, Ağa Musa Nağıyev, Şəmsi Əsədullayev, Hacı Hacıağa və digərləri xeyriyyəçilik hərəkətinin fəal iştirakçıları idilər.

Azərbaycanda xeyriyyəçilik hərəkətində Bakı neftxudaları ilə yanaşı, qadınlar da yaxından iştirak edirdilər. Aşur xan nəslinin adlı-sanlı xanımlarından olan Nəbat xanım Xoca bəy qızı xeyriyyəçiliyi ilə şəhərdə böyük şöhrət qazanmışdır. 1905-ci ildə Bakı

şəhərində quraqlıq və aclıq zamanı Zabrat kəndinin sakinləri Nabat xanıma müraciət edərək onlara taxılla köməklik edilməsini xahiş etmiş, xanım isə taxıl anbarlarının açarlarını kənd sakinlərinə göndərərək ehtiyacı olduqları qədər taxıl götürmələrini bildirmişdir. Nabat xanım Sabunçudakı «Seyyidlər xəstəxanası»nın tikilməsində də külli miqdarda vəsait xərcləmişdir (114, s.15). Bu xəstəxanada xəstələrin müalicəsi uzun müddət xanımın hesabına aparılmışdır.

Nabat xanımın Bakıda keçmiş Tatarski (indiki Ə.Topçubaşov) küçəsində tikdirdiyi hamam həftədə bir gün kasıblar üçün pulsuz işləyirdi. O, qulluqçularına tapşırırmışdı ki, qapısına gələn kasıbları ümitsiz qaytarmasınlar. Qapısına gələnlərə bir cüt yaylıq, bir girdənkə qənd, çay və üç manat pul verməyi adət halını almışdı (114, s.15). Nabat xanım Bakı Xeyriyyə Cəmiyyətinin bütün yığıncaqlarında iştirak edir və burada özünün səxavəti və xeyriyyəçiliyi ilə hamıya nümunə olurdu.

110-dan artıq yaşı olan Nabat xanım Təzəpir məscidinin tikintisinə qədər H.Z.Tağıyevin təşəbbüsünə qoşularaq Bakıya Şollar su kəmərinin çəkilməsində başqa milyonçularla birgə ən böyük məbləğdə vəsait sərf edənlərdən biri olmuşdur. Xeyriyyəçi qadın tikintisinə 1905-ci ildə Məbəs bayramı günü başlanan Təzəpir məscidini Mehriyyə, yəni ona bağışlanan kəbin pulu hesabına inşa etdirmişdi (114, s.13). Nabat xanımın göstərişi ilə varlılar istisna olmaqla tikintidə çalışan hər kəsin haqqı ödənilir, onlardan halallıq alınır.

Göstərilən dövrdə Azərbaycanın əksər bölgələrində xeyriyyəçilər məscidlər tikdirirdilər. Bu yolla istifadəyə verilən məscidlərə misal olaraq Bakı milyonçusu M.Muxtarovun Vladıqafqazda və Əmircan kəndində, Hacı İbrahim Əjdər bəyin Bakıda inşa etdirdiyi məscidləri söyləmək olar. Əjdər bəy İslam dinində mövcud olan məzhəb fərqlərini aradan qaldırılması, şiə və sünnilərin eyni məsciddə ibadət etməsi, müsəlmanlar arasında birliyin yaradılması üçün xalq arasında «Göy məscid» kimi tanınan məscidin tikintisinə

təşəbbüs göstərmişdir.

Xeyriyyəçilik hərəkatı Azərbaycanın müstəqillik qazanmasından sonra da davam etmiş, bu gün də xalqın düşünən beyinləri öz el-obasına imkanı çərçivəsində əl tutmaqdadırlar. Bölgələrə etnoqrafik səfərlər zamanı bu halların dəfələrlə şahidi olmuşuq (şəkil 24, 25).

Beləliklə aydın olur ki, qarşılıqlı yardım formaları tarixən insanların həyat və əmək təcrübəsinin nəticəsindən irəli gəlmiş, xalqın düşüncə tərzinin, etnik psixologiyasının, milli-mənəvi dəyərlərinin tərkib hissəsi kimi çıxış etmişdir. XIX əsrin II yarısında genişlənən xeyriyyəçilik hərəkatı qarşılıqlı yardım adətindən qaynaqlanaraq milli mənlilik şüurunu, özünəqaydış hisslərini təcəssüm etdirirdi. Bu problem xalqın ruhundan, onun təxəyyül imkanlarından, birliyə yönəli meyllərindən süzülüb gələn adət-ənənələrdən bəhrələnərək sosial institut mahiyyəti kəsb etmişdir.

Sənətkarlıq

Azərbaycanın təbii sərvətlərinin zənginliyi burada tarixən çoxsaylı sənət növlərinin yaranması və inkişafına səbəb olmuşdur. Azərbaycan ərazisində hələ Neolit dövründən bəzi sənət növləri təşəkkül tapmışdır (8, s.85-87). Əmlak bərabərsizliyinin yarandığı Tunc dövründə baş vermiş ikinci ictimai əmək bölgüsü sənətkarlığı ön plana çəkmişdir. Ehtimal etmək olar ki, bu sahədə qarşılıqlı yardım təsisatı da məhz həmin dövrdə — orta Tunc dövründə formalaşmışdır.

İnsanlar əvvəlcə köməkləşərək həyatda yaşamaq uğrunda sərt təbiətə qarşı mübarizə aparmış, yollar, irriqasiya sistemləri, təsərrüfat obyektləri, bir sözlə, maddi mədəniyyət nümunələri yaratmış, digər canlıları ram edə bilmişdir. Sonrakı tarixi mərhələlərdə isə qarşılıqlı yardım institutu xalqın aşağı kütlələri arasında möhkəmlənərək özündə iqtisadi tərəqqi və azad cəmiyyət uğrunda mübarizəni əks etdirmişdir. Feodalizm quruluşunda dövlətin ədalətsiz qanunlarına qarşı inad göstərmək və siyasi irəliləyişlərə nail olmaq ümidləri məhz qarşılıqlı yardım təsisatında axtarıldı.

Azərbaycan sənətkarları arasında mövcud olan qarşılıqlı yardım formalarına başlıca olaraq, bu zümrənin təsis etdiyi əmək birləşmələrində rast gəlmək olar. XIX əsrdə sənətkar əmək birliklərinin yaranma və mövcudolma səbəblərini araşdırarkən orta əsrlərə aid materiallara müraciət etmək lazım gəlir, ona görə ki, onların ilkin rüşeymləri və formalaşması əvvəlki dövrlərdə baş vermişdir.

Bildiyimiz kimi, orta əsrlərdə şəhərlər sənətin kənd təsərrüfatından ayrılması nəticəsində təşəkkül tapmışdır. Torpaqsız qalaraq kənddən ayrılanlar əlverişli mövqelərdə sənət və ticarət mərkəzləri təsis etmişlər. Sənətkar və tacir adı altında formalaşan təbəqə mütəmadi olaraq kəndlə əlaqə saxlayır, eyni zamanda, şəhərlərdə də çərçivədə kənd təsərrüfatı ilə məşğul olurdular. Şəhər sakinləri vaxtikən kənd icmasında əldə etdiyi ümumi ictimai qaydalar

və adət-ənənələrin bir qismini, o cümlədən yardımlaşma ənənələrini şəhərlərdə də davam etdirirdilər.

İqtisadi inkişafa nail olmaq və azad cəmiyyət naminə şəhərlərdə cəmləşən sənətkarlar qarşılıqlı yardıma əsaslanaraq ümumi ideya ətrafında birləşirdilər. Keyfiyyətli məhsul istehsal etmək, rəqabətə, feodal istismarına davam gətirmək sənətkar birliklərinin başlıca qayəsi idi. Sənətkarlar müxtəlif satış mərkəzlərinə göndərmək üçün istehsal etdikləri əmtəni tacirlərə təqdim edirdilər. Tacirlərin, çarvadarların, aparılan yükün təhlükəsizliyini təmin etmək, uzaq ölkələrlə mal mübadiləsi məsələsi, həmçinin rəqabət tacirlərin də bu birliklərə daxil olmasına səbəb olmuşdur. Beləliklə, şəhərlərə miqrasiya edən kəndlilər kənd həyatında mövcud olan əmək birlikləri yaratmaq instiktini davam etdirmiş və təsərrüfatdakı çətinliklərdən, iqtisadi və siyasi asılılıqdan qurtarmaq naminə mübarizə aparmışlar. Şəhər sənətkarlarının iqtisadi uğurlar, eləcə də azadlıq əldə etmək uğrunda yaratdıqları əmək birliklərinin həm də siyasi motivlər üzərində qurulması onların kəndli əmək birliklərindən fərqləndirici xüsusiyyəti idi.

Sənətkarların şəhərlərdə qarşılıqlı yardımlaşması qeyd olunduğu kimi, başlıcı olaraq onların yaratdıqları əmək birliklərinin daxilində baş tutmuşdur. Orta əsrlərdə sənət sahiblərinin «əxi» təşkilatlarında, «əsnaf» birliklərində və s. birləşməsi tarixən kəndlərdə mövcud olan kollektiv təsərrüfatı xatırladırdı. İstər kənd, istərsə də şəhər həyatında göstərilən birliklərin yaranma səbəbi yaşamaq zərurəti — yardım almaq və qarşılığını qaytarmaq, çatışmazlıqları aradan qaldırmaq amalı olmuşdur.

Azərbaycanda yaşayan sənətkarlar orta əsrlərdən başlayaraq Yaxın Şərq ölkələrində geniş yayılmış «əxi» adlanan dini, ictimai-siyasi və peşə ixtisaslı təşkilatlar ətrafında birləşmişdilər. «Əxi» ərəb sözü olub, Azərbaycan dilinə «qardaş» mənasında tərcümə olunur. «Əxi»lərin birliyi həqiqi mənada qardaşlıq anlamına gəlir və bu tipli təşkilatlara üzv olan ustaları ümumi mənafe birləşdirirdi. Gəncə, Təbriz, Ərdəbil, Beyləqan və Bakıda gizli «əxi»

təşkilatları haqqında yazılı və epigrafiq mənbələrdə məlumatlar vardır. (10, s.65). Bu təşkilatlar XII — XIII əsrlərdə Azərbaycan şəhərlərinin həyatında mühüm rol oynamışlar. «Əxi» təşkilatları həmkarlarını iqtisadi inkişafa nail olmaq arzusu ilə birləşdirsə də, dini pərdə altında cəmiyyətin üstqurumunu ifşa edir, sənətkar və tacirlərin mənafeyini müdafiə edirdi. Əsasən, şəhərin yoxsul təbəqələrindən — sənətkarlardan, kiçik ticarətlə məşğul olanlardan ibarət «əxi» təşkilatları özünəməxsus idarə quruluşuna malik idi və mənəvi başçıları sayılan şeyx tərəfindən idarə olunurdular (70, s.247). Təşkilatın rəhbərləri həm də «comərd» (farsca — cavan mərd sözündəndir) adlandırılırdı (79, s.18).

«Əxi»lər sənətkarların sinfi birliyini ifadə etmiş, onların əsas istəkləri demokratik cəmiyyət olmuşdur. Bu tipli qardaşlıq təşkilatları Avropada da təsis olunmuş və onu yaradan usta köməkçiləri təkcə ustalara qarşı deyil, bütövlükdə feodalizm quruluşuna qarşı çıxırdılar. Orta əsrlərdə adı çəkilən regionda baş verən reformasiya hərəkatı da kilsənin yenidən qurulması ilə yanaşı, dövlətin qanunvericilik fondunu hədəfə çevirmişdi. Şərq və Qərbdə baş verən hadisələr formaca müxtəlif olsa da, mahiyyət baxımından oxşar idi. Sənətkarlar qarşılıqlı yardıma əsaslanaraq göstərilən birlikləri yaratmış, bununla da, hakim zümrənin şəhərlilər üzərindəki təsirini azaltmağa çalışmışlar. «Əxi»lərin sonuncu istəklərini qeyd olunduğu kimi, azad kənd icmasının davamı kimi qiymətləndirmək olar.

«Əxi» və sufi cərəyanlarının təbliğ etdiyi ideyaları bir sıra peşə təşkilatları mənimsəmişdilər. Onlardan «ovzan», «əsnafe möhtərifə», «sənnə» (68, s.49) təşkilatlarını göstərmək olar. Orta əsrlərdə Azərbaycan şəhərlərinin əsas kütləsini təşkil edən sənətkarların bir qismi fərdi şəkildə azad fəaliyyət göstərir və ya xüsusi təşkilatlarda birləşirdilər. Feodal emalatxanalarında işləyən sənətkarlardan fərqli olaraq əsnaf təşkilatlarında çalışan sənətkarlar siyasi cəhətdən azad idilər. Məlumdur ki, siyasi müstəqillik iqtisadi müstəqilliklə mütənasibdir. İnsanlar tarix boyu şəxsi azadlığa nail

olmaqdan ötrü maddi tələbatlarını maksimum artırmağa cəhd göstərmişlər. Sənətkarlara məxsus əmək birliklərinin təşkili də məhz bu məqsədə xidmət edirdi.

Feodal aristokratiyasının hökmranlığı şəraitində Azərbaycan şəhərləri Qərbi Avropa şəhərlərindən fərqli olaraq özünüidarə hüququndan məhrum idi; o ancaq sənətkarlıq birliklərində, sexlərdə özünü qabarıq şəkildə göstərirdi (64, s.11) XIX əsrdə Cənubi Qafqazda təsis edilən «həmkar» təşkilatları — sex quruluşu yuxarıda bəhs etdiyimiz sənətkar əmək birliklərinin davamı kimi fəaliyyət göstərirdi. Göstərilən dövrdə mövcud olan sex quruluşu orta əsr Avropa şəhərlərindəki sənətkar təşkilatları ilə müqayisə edilə bilərdi (110, s.178). Sənətkarların yaşadığı və fəaliyyət göstərdiyi küçələr, sexdaxili hüquqiləşmiş qaydalar, həmkarlar arasında qarşılıqlı yardımlaşma onları Qərbi Avropa sexlərinə bənzədirdi (104, s.68). Doğrudur, öz inkişaf səviyyəsinə və hüquqi vəziyyətinə görə Azərbaycandakı sexlər Avropadan xeyli fərqlənirdilər. Azərbaycan sexləri dövlətin onların işinə qarışmasından, xarici təsirlərdən tam şəkildə azad deyildilər. Əsnaf daxilində baş verən bir sıra mübahisəli məsələlər çox zaman şəhər hakimləri tərəfindən inzibati yolla həll edilirdi (101, s.37).

Gürcü tədqiqatçısı P.V.Ququşvili «həmkar» təşkilatları ilə bağlı olan, Tiflisə aid edilən hüquqi prinsipləri Gürcüstanın digər şəhərlərinə, həmçinin Azərbaycanın Bakı, Gəncə, Nuxa, Şamaxı, Şuşa, eləcə də professor yanlış olaraq «erməni şəhərləri» kimi göstərdiyi İrəvan və Naxçıvan şəhərlərinə də şamil etmişdir (104, s.71).

Sənətkarların hüquq və vəzifələri, daxili nizam-intizamı onların yaşadıkları ənənələr əsasında baş tutmuşdur. Ayırı-ayrı sənətkarlıq sahələrinin hər biri ayrıca «həmkar»larda birləşirdilər. Burada təkcə sənətkarlar deyil, tacirlər və qara fəhlələr də çalışırdılar. Onların hər biri ustabaşı, məhkəmə, xəzinə və s.-ə malik idi. «Həmkar» təşkilatlarına rəhbərlik ümumi toplantıda seçilən ağsaqqala — ustabaşıya və onun köməkçilərinə məxsus idi. Usta-

baş həmkarların mənəvi başçısı hesab olunur, hamı ona hörmət edir, onun göstərişlərinə sözsüz tabe olurdular. Ustaba  ı usta v   köməkçiləri arasınd   münasibətləri tənzimləyir, onların nəinki təsərrüfat, həmçinin ailə, dini-mənəvi məsələlərinə də qarışırdı (110, s.178-180).

Hər bir usta   z yaxın qohumları v   uşaqlarının gələcək ehtiyacları     n xəzinəyə həftəlik pul keçirirdi. «Həmkar» üzvləri hər hansı söz-söhbətin yayılmamasından ötrü ümumi pulun miqdarından xəbərdar olmalı idilər. Əldə bir dəfə «həmkar» üzvlərinin toplantısı keçirilirdi ki, burada ustaba  ı ümumi büdcənin mədaxil v   m  xaricini a  ıqlayır  dı. Büdcədən əsasən, yoxsullara, dini obyektlərin tikintisinə, xəstələrin müalicəsinə, bədbəxt hadisə ilə rastlaşan ailələrə pul x  r  cl  nirdi (104, s.78).

XIX əsr mənbələrində Cənubi Qafqazdakı sənətkar birlikləri haqqında faktlara rast gəlinə də, onlar arasınd   qarşılıqlı yardım formaları çox zəif əks olunmuşdur.    l tədqiqatları nəticəsində yaşlı nəslin nümayəndələrinin məlumatları ilə bu boşluğu aradan qaldırmaq mümkündür.

Xalqın sahib olduğu qarşılıqlı yardım adətinin sənətkarlar arasınd   müxtəlif formaları təzahür etmişdir. Sənətkarlar ehtiyac uman həmkarlarına fərdi qaydada və ya kollektiv   kild   maddi və fiziki köməklik göstərir, əvəzini isə nə vaxtsa,   rait imkan verdiyi təqdirdə alırdılar. Sənətkarlara məxsus əmək birliyi daxilində qarşılıqlı yardım formaları bərabərhüquqlu tərəflər məzmunu kəsb edirdi. Şirvan bölgəsinə etnoqrafik səfərin nəticələri göstərdi ki, burada dəmirçi v   misgərlər arasınd   vaxtilə mövcud olmuş «   riklik» əmək birləşməsi təsərrüfatın digər sahələrindən f  rql  nm    dir. Torpaqların   mlanması ilə əlaqədar təşkil edilən əmək birliklərində əsas tələbat kotan v   qoşqu vasitəsi ilə bağlı olduğu halda, sənətkar birliklərində isə üstünlük daha çox fiziki qüvvənin çatışmazlığı və məhsulun satışı ilə əlaqəli olan   t  nlikl  r  n aradan qaldırılmasında idi.

  ki və daha artıq sənətkar bir ildən     il m  dd  tin  d  k, nadir

hallarda isə ömürlük şəriklik yaradırdılar. Onların birliyi heç bir inzibati-hüquqi təşkilat tərəfindən təsdiqlənmədən, şifahi razılıq əsasında təsis olunurdu. Sənətkar emalatxanasında işçi qüvvəsi əsasən usta və onun şagirdlərindən ibarət idi. Bəzi hallarda isə sənəti müstəqil davam etdirməyə qabil olan şagirdlər iqtisadi amillərin təsirindən özlərinə ayrıca emalatxana açma bilmir və usta köməkçisi (kargər) vəzifəsini daşıyırdılar. Lakin bu hal misgər və dəmirçi emalatxanaları üçün ənənəvi səciyyə daşıyırdı.

Sənətkarlara məxsus şərikliyin özünəməxsus xüsusiyyətləri olan aşağıdakı növləri olmuşdur:

– ustaların işçi qüvvəsi, əmək vasitələri və əmtəə satışını özündə birləşdirən şərikliyi;

– ustaların yalnız əmək alətlərinə görə yaratdığı şəriklik.

Qarşılıqlı yardım mahiyyəti daşıyan şərikliyin birinci növü bir neçə misgər və dəmirçi emalatxanasını əhatə etməklə xammalın əldə edilməsindən başlayaraq istehsal və satış prosesində davam edirdi. Hər bir emalatxananın ustası olsa da, ümumi işlərə nəzarət etmək üçün şərikliyin rəhbəri ustakar təyin edilirdi. Bu şəxs həmkarlarının və alıcıların güvənini qazanmalı, fəallığına, bacarığına görə seçilməli və bütün ustaların razılığı ilə ümumi yığıncaqda təsdiqlənməli idi. Ustakar əmək bölgüsü aparır, öz emalatxanalarında işləyən ustaların hər birinə müvafiq iş verirdi. Bəhs etdiyimiz dövrdə kapitalist münasibətləri sənaye sahələri ilə yanaşı ənənəvi kустar istehsalda da öz təsirini göstərirdi. Şəriklər xammal idxalı və əmtəə ixracı məsələsinə görə daima sahibkarlarla təmasda olurdular. Bu iş ustakarı üzərinə düşürdü. O, xammal sahibkarlardan satın alıb ustalara paylayır və hər kəsin işinə ciddi nəzarət edirdi. Sahibkarlarla ustalar arasında vasitəçi olan şəriklik rəhbəri eyni zamanda, məhsulun keyfiyyətli hazırlanmasına, razılaşdırılmış vaxtda başa çatdırılmasına da məsuliyyət daşıyırdı.

Şəriklik yaradan ustaların hər birinin öz öhdəliyi var idi. Onlar öz emalatxanalarında çalışsalar da, əmək vasitələrini tez-tez mübadilə edirdilər. Bu insanlar eyni məhəllənin sakinləri olub bir-birini

ata-babadan yaxşı tanıyırdılar. Bu səbəbdən də onlar arasında baş verən hər hansı bir fikir müxtəlifliyi ağsaqqallar tərəfindən asanlıqla həll olunurdu. Bəzən isə çətin ixtilaflar yarandıqda ustakar günahı olan ustanı şəriklərdən kənarlaşdırma bilərdi. Bunun üçün hamının razılığı olmalı idi. Həmkarlarından ayrı düşən ustanın təsərrüfatının inkişaf perspektivləri zəifləyirdi.

Emalatxanada işləyən şagird və bəzi hallarda usta köməkçisi şəriqliyin üzvləri hesab edilmirdi. Onların zəhmət haqqı ustalar tərəfindən təmin edilirdi.

Şəriklər hazır məhsulu sahibkarlara və sifariş aldıqları müştərilərinə satır, ya da müxtəlif yerlərə aparmaq üçün səhragərdlərə etibar edirdi. Səhragərdlərə hazır qablar nəgd pula və ya bir il (bəzən də qeyri-müəyyən vaxta) müddətinə borca verilirdi (48, s.50).

Şəriklərin çəkdiqləri zəhmət kimi məhsulun satışından gələn gəlir də onlar arasında bərabər bölünürdü. Şəriklər hər hansı bir əmək vasitəsinin xarab olması, istehsal obyektinin təmiri, eləcə də təsadüf nəticəsində məhsul itkisindən dəymiş zərəri paylaşırdılar. Birlik üzvlərindən kimsə vəfat edərdisə, onun ailəsinin maddi təminatının müəyyən qədərini şəriklər öz üzərinə götürürdülər.

Ustaların yalnız əmək alətlərinə görə yaratdığı şeriklik növündə ustalardan hər biri öz sifarişini və yaxud satış üçün istehsal etdiyi məhsulu özü hazırlayırdı. Onlar əmək vasitələrini mübadilə edir, tərəflər bir-birinin istehsal obyektlərindən istifadə edirdilər. Lakin hər bir ustanın hazırladığı əmtəənin satışı şəxsən onun özü-nə məxsus idi, yəni gəlir şəriklər arasında bölünmürdü.

Göstərilən hər iki şeriklik növündə şəriqliyin pozulmasının səbəbi yaranma səbəbi kimi əsasən iqtisadi amillərlə bağlı olurdu. Şəriqliyin hər bir üzvünün maddi durumu yüksəldikcə, çatışmayan vəsaiti əldə etdikdən sonra onlar müstəqil fəaliyyətə üstünlük verirdilər.

Lahic qəsəbəsinə etnoqrafik səfər zamanı müəyyən etdik ki, burada vaxtilə sənətkarlar, əsasən də misgərlər arasında «şeriklik»

qarşılıqlı yardım formasının digər bir növü də məlum olmuşdur. Maraqlıdır ki, bu növ əmək birliyi ustanın təcrübəsi az olan şəxsə öz sənətini öyrətmək məqsədilə onunla könüllü şəkildə yaratdığı şəriklikdən ibarət idi. Bu növ qarşılıqlı yardım formasında qohumluq münasibətlərinin mühüm rolu aydın görünür. Sırf yardım prinsipi əsasında formalaşmış şərikliyin bu növü sənətkarların özünə şagird götürməsi kimi başa düşülməməlidir. Onlar istər fiziki işə, istər əmək alətlərinə, istərsə də istehsal obyektinə ortaqlar olur, bərabər sərmayə əsasında iş qururdular. Şərikliyin bu növündə şəriklərin ayrılması zəif bilən tərəfin sənəti mükəmməl öyrənməsi və sərbəst iş üsuluna yiyələnməsindən sonra baş verirdi.

Beləliklə aydın olur ki, qarşılıqlı yardım forması olan şəriklik ölkəmizdə sənətin inkişafına, sənətkarlıq mərkəzlərinin formalaşmasına təkan vermiş, xalqın ənənəvi sənət sahələrinin yaşadılmasına yol açmışdır.

Misgər və dəmirçilər arasında qarşılıqlı yardımın müxtəlif formaları təşəkkül tapmışdır. Əgər hər hansı bir sexin sifarişi çox olub və usta öhdəliyi çatdıra bilmirdisə, bu zaman o, öz yaxın qohum-qonşusuna, dost-tanışına kömək üçün müraciət edirdi. Onun həmkarları, hətta qonşu məhəllələrin ustaları da əvvəlcədən ağsaqqal ustanın məsləhəti ilə razılaşaraq köməyə gəlirdilər. Bu adət Lahıc qəsəbəsində «dəstgəreftən» (təbii «əl tutmaq» deməkdir) adı ilə tanınmışdır. Xatırladaq ki, əsasən sənətkarların sakit olduğu Lahıcda ailə və təsərrüfat məişətində, həmçinin ictimai həyatda «övrəz», «iməcilik» adlı qarşılıqlı yardım formaları da mövcud olmuşdur (85, s.315).

Ustalar həmkarına köməyi heç bir şərt irəli sürmədən, sanki borclu kimi yerinə yetirirdilər. Qarşılıqlı yardımların övrəz, iməcilik, hoy, cey və s. formalarına bənzər dəstgəreftən işin başa çatdırılmasına kimi davam edirdi. Təsərrüfatın digər sahələrindəki el köməklikləri kimi, dəstgəreftən də əsasən bir gün çəkirdi. Misin döyülməsi, rezinin çəkilməsi, körüyün basılması və s. işlər birlikdə icra olunurdu. Sənətkar xəstələndiyi zaman onun xəbəri olma-

dan işini görməkdən ötrü həmyerliləri dəstgəreftən təşkil edirdilər. Emalatxanada iş qurtardıqdan sonra ustalar birlikdə nahar edir, şən məclis yaranırdı. Eyni süfrə arxasında əyləşən sənətkarların maddi vəziyyətinə fərq qoyulmur, onlar arasında doğma münasibətlər daha da möhkəmlənirdi.

Təmənnasız, heç bir maddi qarşılıq gözləmədən el yardımı çoxcəhətli olmuşdur. Mehribanlıq və səmimi dostluq şəraitində dəmirçi və misgərlər əmək alətlərini bir-birindən əsirgəmir, sifariş olmayana digər usta iş verirdi. Ustalar arasında mövcud adətə görə, müştərini əliboş qaytarmaq olmazdı. Əgər mal alıcını qane etmirsə, bu zaman usta ona digər həmkarının malına baxmağı təklif edirdi. Ustalar belə bir ənənəni də yaşadırdılar ki, əgər müştəri hər hansı bir sexə sifariş verdiyi malı bəyənməyib başqa bir sexə müraciət edirdisə, onda həmin sex sifarişi qəbul etmirdi. Bu hərəkəti həmkarına xəyanət kimi başa düşən ustalar çalışırdılar ki, iş prosesində bir-birini dəstəkləsinlər.

XIX əsrin 50-60-cı illərindən başlayaraq misgər dükanlarının xammal təchizatında ciddi dəyişiklik baş vermişdi. Bu vaxtdan etibarən yerli misgərlər xammalı əsasən, Gədəbəy və Zəngəzur misəritmə zavodlarından alırdılar (136, s.174). Xammalı gətirən şəxs hətta özü gəlib çıxmasa da, qəsəbənin bütün ustaları yığıb onun yükünü təmənnasız boşaldırdılar. Ustalar xammalı olmayan həmkarına hazır material verirdilər. Bəzi hallarda isə xammal çatışmadıqda camaat evindəki köhnəlmiş metal qab-qacaqlarını əritmək üçün ustalara təqdim edirdi.

«Şəriklik» adlı əmək birləşməsi sənətkarlığın müxtəlif sahələrində tətbiq edilmişdir. Dulusçuluq məmulatlarının əsrlər boyu məişətdə geniş yayılması bəhs etdiyimiz dövrdə Azərbaycanın müəyyən bölgələrində bu sahənin sənaye mərhələsinə qədəm qoyması ilə nəticələnmişdir. Bu dövrdən etibarən dulus məmulatının əmtəə xüsusiyyətlərinin gücləndirilməsi ona olan tələbat və bununla bağlı keyfiyyətin artması ilə əlaqədar idi. Məhsuldar istehsal və satışa nail olmaq məqsədilə dulusçular müxtəlif

əmək birləşmələri təşkil edirdilər. Əsasən yaxın qohumlardan ibarət olan dulusçular vahid kürə ətrafında birləşirdilər (82, s.78-79). Dulusçuların şərikliyində ən çox yayılan forma dəzgahdan ümumi istifadə idi. Eyni dəzgahdan istifadə etsələr də, onlar xammalın gil mədənlərindən daşınması, istehsal və satış prosesini müstəqil icra edirdilər. Lakin şərikliyin digər bir variantında isə dulusçular göstərilən proseslərin hər birini qarşılıqlı yardımlaşma (iməcilik) yolu ilə birlikdə görürdülər.

Azərbaycanda ənənəvi sənət sahələrindən biri də məişətimizdə əhəmiyyətli yer tutan xalçaçılıq olmuşdur. XIX əsrdə xalça istehsalının dünya səviyyəsinə qalxması və rəqabətdə öncüllük qazanması ölkəmizdə bu sahənin hələ orta əsrlərdən inkişaf tapdığına dəlil təqdim edir.

Xalçaçılıq çox güman ki, ilkin olaraq qoyunçuluqla məşğul olan maldar əhali arasında təşəkkül tapmış, sonralar müstəqil sahəyə çevrilmişdir. Xalçaçılıq sahəsində yunun ilkin emalından başlamış xalçanın hasilə çıxarılmasına kimi bütün proseslər qarşılıqlı yardım üzərində bərqərar olmuşdur. Bunun üçün ev sahibi digər təsərrüfat sahələrində olduğu kimi, öz qohum-qonşusunu ayrı-ayrı bölgələrdə müxtəlif adlarla adlandırılan köməkliyə — iməcilik, əvrəz, mel (126, s.87-88) və s-yə çağırırdı. (şəkil 15, 16)

Yun qırxımı yaz aylarında kişilərdən ibarət təşkil olunan iməcilikdə həyata keçirdi. (şəkil 11) Yunun yuyulması və qurudulması isə isti yay aylarında qadınlar tərəfindən görülürdü. İməcilik iştirakçıları yunu qılanlardan və artıq cisimlərdən təmizləyərək darayır, onu keyfiyyətinə və rənginə görə növlərə ayırırdılar. Onlar yun əyirmək üçün əsas əmək vasitəsi cəhrədən istifadə edirdilər. İməcilər yunu əyirdikdən sonra kələfləyir və boyama prosesinə başlayırdılar. Bütün bu proseslər xam yunu toxuma üçün hazır vəziyyətə gətirir və bu işlərin görülməsi xammalın hazırlanma texnologiyasının tələb etdiyi kimi günlərlə çəkirdi.

Məlum olduğu kimi, xalça hanada toxunur və bu prosesdə kirkit, həvə və qayçıdan istifadə olunur. Bu əmək vasitələrini də

iməcilik iştirakçıları özləri ilə gətirirdilər. Hana üzərində ərişi düzmək tək nəfərin işi olmadığından bunun üçün bir neçə nəfərin köməkləşməsi lazım gəlirdi. İməciliyə gələn qadınlar ərişi düzdükdən sonra onun arasından ipləri keçirir və toxumaya başlayırdılar. Beləliklə, xalçaçılar son mərhələyə kimi el köməkliyindən istifadə edirdilər. Xalçaçılıqda qarşılıqlı yardım formaları peşəkar miqyasda olmayıb, daha çox məişət səviyyəsində tətbiq olunurdu.

Qeyd etməliyik ki, xalçaçılıqda tətbiq edilən el köməyi qaydaları məişətdə digər lazımi maddi mədəniyyət nümunələrinin hazırlanmasında da (həsir, çətən, tənəkə və s. toxunmasında) istifadə edilirdi. (şəkil 12)

Etnoqrafik-çöl tədqiqatlarından alınan faktlar və tarixi məxəzlər onu deməyə əsas verir ki, sənətkarlar arasında qarşılıqlı yardım meylləri qədim dövrlərə köklənmişdir. Çünki bu sosial institut yeni dövrdə birdən-birə yarana bilməzdi. Əslində, sənətkarların yaratdıqları «həmkar», «şəriklik» və ya «ortaqlıq» adlı əmək birləşmələri feodalizm dövründə təsis olunan əsnaf təşkilatlarının bir növ qalığı idi. Dövr etibarilə fərqlər əmək birliklərinin məzmun xarakterinə də sirayət etmişdir. Belə ki, əsnaflar qarşılıqlı yardım təsisatı vasitəsilə iqtisadi, ictimai-siyasi mənafeləri qoruyur, həmkar, şərik və ya ortaqlar isə başlıca olaraq maddi istehsala təcil verirdilər.

Qarşılıqlı yardım formaları tarixin müəyyən mərhələsində sənətin yüksəlişinə təkan vermiş, ölkənin iqtisadi inkişafını şərtləndirən əsas səbəblərdən olmuşdur. Bildiyimiz kimi, Azərbaycanda sənaye mərhələsi kapitalizmin inkişafı ilə əlaqədar XIX əsrin II yarısından etibarən həyata keçmişdir. Göstərilən dövrədək iqtisadi inkişafın bir qolu sənətkar və tacir birlikləri ilə bağlı olaraq, təkcə bu sahənin deyil, kənd təsərrüfatının əksər sahələrinə təsir göstərən amillərdən olmuşdur. Məişət səviyyəsində baş tutmasına baxmayaraq el köməklilikləri sənətkarlığın təkmilləşməsinə, irəliləməsinə yol açmışdır. Bugünkü gündə sənaye, incəsənət, müasir sivilizasiyanın səviyyələrinə tarixən zəhmətkeş kütlələrin birliyinin, qarşılıqlı köməkliyinin məhsulu kimi dəyər verilməlidir.

IV FƏSİL

AİLƏ MƏİŞƏTİ VƏ İCTİMAİ HƏYATLA BAĞLI QARŞILIQLI YARDIM FORMALARI

Ailə məişəti

Cəmiyyətin tərkib hissəsi olan ailə hər bir xalqın adət-ənənələrinin yaradıcısı və yaşadıcısıdır. Adət-ənənələr ailənin qurulması, möhkəmlənməsi, onun böyüməsi və bölünməsi kimi təbii hadisələr üzərində bərqərar olmuşdur. Dini baxımdan müsəlman olan azərbaycanlılar üçün ailə hər zaman müqəddəs hesab edilmiş, ləyaqət və ismət təcəssümü olmuşdur. Ailə qurarkən onun davamlılığı, daimiliyini vacib bilən xalqımız bu birliyin möhkəmliyi üçün əlindən gələni etmişdir. «İctimai birlik» ifadəsinə sinonim olan ailə insanların birlikdə yaşamının təminatçısıdır. Birlikdə yaşamaq qarşılıqlı yardıma, ünsiyyətə əsaslanan münasibətlər sistemini əhatə edir. Cəmiyyətin kiçik bir mühitini ifadə edən ailə təbii birlik forması olaraq öz daxilində üzvlərin bir-birinə qarşılıqlı hörmətini, məsuliyyətini, qayğısını və digər münasibətləri təmin edir, həmçinin qohumluq, qonşuluq prinsiplərindən bəhrələnərək digər ailələrlə də əlaqələri müəyyənləşdirir.

XIX əsr — XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ərazisində patriarxal ailələrlə yanaşı, kiçik ailələr də yaşayırdılar. Patriarxal ailələr qəbilə icmasının dağılması və qonşuluq icmasına keçid dövründə əmələ gəlmişdir. Əmək məhsuldarlığının aşağı göstəriciləri, təsərrüfatın qapalı xarakteri patriarxal ailələrin quldarlıq, feodalizm və kapitalizmin erkən mərhələlərinə kimi uzunömürlü yaşamını təmin etmişdir. Üzvlərinin çoxsaylı olması ilə seçilən patriarxal ailələrin Azərbaycanda uzun müddət yaşamasının xüsusi səbəbləri də mövcud olmuşdur. Belə ki, çar hökuməti tərəfindən üzvlərin sayını nəzərə almadan hər bir ailə üzərinə qoyulan təsərrüfat vergisi — «tüstü pulu», icma mülkiyyətini ləğv edən qanunların verilməsinin ləngidilməsi və digər amillər böyük ailələrin saxlanmasına şərait yaratmışdır.

Əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafı, yeni ictimai əlaqələr və bunun müqabilində sahiblik hissənin artması, bəzi adətlərin müasirliklə uzlaşmaması və digər səbəblər patriarxal ailələrin dağıl-

masına gətirib çıxarmışdır. XIX əsrin sonundan başlayaraq XX əsrin 30-cu illərinədək Azərbaycanda ailə icmaları dağlaraq yerini patronimik qruplara vermiş (75, s.137-138) və nəticədə patriarxal ailələrin əvəzində qohum olan kiçik ailələr təşəkkül tapmışdır. Lakin fərdiyyətçiliyə və xüsusi mülkiyyətə malik kiçik ailələr maddi və fiziki baxımdan öz tələbatlarını tam şəkildə ödəyə bilmir, iqtisadi müstəqilliklərini doğrultmurdular.

Kənd icmaları müəyyən müddətdən bir torpaqlarını ailələr arasında bölüşdürürdü. Pay torpaqlarına sahib olan kiçik ailələr ondan istifadə üçün işçi qüvvəsi, qoşqu vasitələri, əmək alətləri baxımdan çətinliklə üzləşirdilər. Bu səbəbdən də qardaşlar və yaxın qohumluq münasibətlərində olan ailələr öz qüvvələrini birləşdirərək təsərrüfat işlərini birlikdə həyata keçirməyə məcbur olurdular.

Bir nəsilədən yenidən ayrılan kiçik ailələr arasında ictimai, iqtisadi və mənəvi münasibətlər onların yuxarıda göstərilən ehtiyaclarını ödəməyə müvəffəq olurdu. Bir nəsilədən ibarət olan qohum ailələr təsərrüfat və mənəvi baxımdan birlik təşkil edirdilər. Bu tip ailə birlikləri elmi ədəbiyyatda patronimiya, onlar arasındakı münasibətlər isə patronimik münasibətlər adlandırılır (121, s.7-8). «Patronimiya» ifadəsini elmi ədəbiyyata gətirən rus alimi M.O.Kosven onu qohum qrupları arasında təsərrüfat, ictimai və ideoloji birlik kimi xarakterizə edir (122, s.32). Kiçik ailələr arasında göstərilən təsərrüfat, ictimai və ideoloji birlik məhz, onların qarşılıqlı yardım münasibətləri ilə təzahür olunurdu. Patronimik qrupların əvvəllər malik olduqları təsərrüfat birliyi dağıldığından onun yerini tədricən kiçik ailələr arasında qarşılıqlı yardım formaları əvəz edirdi.

Azərbaycanda patronimiya tədqiq etdiyimiz dövrdən çox-çox əvvəl yaranmışdır. Etnoqraf Q.Qeybullayev M.Dyakonovun İran-da, S.Tolstovun Orta Asiyada böyük ailələrin V əsrdə parçalanması fikrinə əsaslanmış və qarşılıqlı-müqayisəli təhlil apararaq Azərbaycanda həmin əsrlərdən başlayaraq icma torpaqlarının kiçik və böyük ailələrdən ibarət qohum qruplara — patronimiyalara aid olmasını yazmışdır (46, s.88).

Patronimik qrupların özünəməxsus xüsusiyyətləri, ənənəvi qayda-qanunları mövcud idi. Bu tipli ailələrin maddi və fiziki tələbatla əlaqədar əkinçilik və maldarlıq təsərrüfatında yaratdıqları qarşılıqlı yardım mahiyyətli əmək birləşmələrindən və el köməklilərindən əvvəlki fəsillərdə bəhs edilmişdir. Onlar təsərrüfat, eyni zamanda istənilən mərasimləri və ailədəki gündəlik məişət məsələlərini birlikdə həll edirdilər. Çünki bu ailələr eyni nəslin budaqları — qan qohumları idilər. Bu tip ailələrdə belə bir fikir formalaşmışdı ki, istəyindən asılı olmayaraq hər kəs öz qohumuna kömək etməyə borcludur. Bu prosesə onların qan yaddaşları ilə yanaşı, yaşayış məskənlərinin sosial strukturu, təsərrüfatda daşdıqları funksiya və digər amillər təsir etmişdir.

Böyük ailələr bölünərkən mülkiyyət oğullar arasında paylansa da, onların dəyirman, ding, toxuculuq dəzgahı və digər ümumişlək istehsal vasitələri, eləcə də bağı və başqa önəmli təsərrüfat obyektləri, həmçinin mərasimlərdə işlədilən məişət qabları (samovar, tiyan, manqal, nehrə və s.) ümumi istifadədə qalırdı. Onlar rəhmətə gedənlərini eyni qəbiristanlıqda dəfn edir, eyni ibadət evlərinə üz tutur, müqəddəs bildikləri öz patronim başçılarına itaət edirdilər. Bu cür patronimik qruplar xalq arasında müxtəlif ifadələrlə adlandırılırdı: «bir evdən ayrılanlar», «bir külfətdən ayrılanlar», «bir atanın uşaqları», «bir kökdən olanlar», «bir toxumdan olanlar», «qanı bir olanlar», «bir nəsildən olanlar», «bir tayfanın adamları», «bir çiləkdən olanlar», «bir arxadan olanlar» (88, s.175) və s.

Patronimiya üzvlərinin öz qan qohumlarına həyan olmaq istəkləri bu insanların bir-birindən ayrılmasına imkan verməmiş və bununla da, onlar monogen səciyyəli yaşayış məskənlərində məskunlaşmışlar. Baş verən ailə seqmentasiyası nəticəsində böyüyüb və bölünən birlik üzvləri əsasən yuxarıda vurğulanan istəkləri nəminə bir-birinə yaxın yerlərdə sakin olur və ayrıca məhəllələr təşkil edirdilər. Beləliklə də, onlar arasında sosial-mənəvi birlik olduqca möhkəm olurdu. Xüsusilə də, xeyir-şər işlərində, bayram-

larda və digər mərasimlərdə, həmçinin qan intiqamı məsələsində bu birliyin möhkəmliyi özünü açıq-aşkar büruzə verirdi.

Patriarxal ailələrdə olduğu kimi, patronimik qruplara daxil olan ailələrdə də avtoritet sayılan atanın, babanın sözü qanun idi və əks halda qınaq yerinə çevrilmək heç kimin arzusu deyildi. Patronimiyanın mənəvi başçısı ağsaqqal hesab edilirdi. Ağsaqqallar hər bir nəslin, ailənin cəmiyyət görmüş yaşlı kişi sakinləri idilər. Lakin göstərilən kateqoriya ağsaqqallıq institutunun formalaşması üçün kifayət deyildi; onların sözlükəsərli, müdrik və bacarıqlılığı sonuncu məsələyə stimül verirdi. Ağsaqqala hörmət klassik Şərq ədəbiyyatında layiqli əksini tapmışdır: «Peyğəmbər öz ümməti arasında necədirsə, ağsaqqal da öz tayfası arasında elədir» (31, s.39).

Ağsaqqallıq və ağbirçəklik institutunun qarşılıqlı yardım formaları üzərindəki təsirindən bəhs edərkən ilk növbədə, onların qan qohumluğunun möhkəmləndirilməsində, adət hüququnun, mühakimə qaydalarının saxlanılmasında, həmçinin təsərrüfatdakı önəmli rolu vurğulanmalıdır.

Patronimik qruplar öz rəhmətə gedən başçısının — ağsaqqalın məzarını inanc mənbəyinə çevirir, onu bütləşdirir və bununla da, onların sıx dini-mənəvi birliyi getdikcə öz tərənnümünü tapırdı. Patronimiyanın ağsaqqalı toy və yas mərasimlərində, ənənəvi bayramlarda, yeni yaşayış məskəni və ev tikintisi məsələlərində yekun qərara gəlir, dünyaya gələn körpələrə ad qoyulmasında, təlim-tərbiyə işlərində, müsəlman ruhaniliyinin müxtəlif ölkələrdəki dini ibadətgahların ziyarətində və digər mühüm hallarda məsləhət və göstərişlər verirdi.

Qarşılıqlı yardım formaları patriarxal qruplar arasında daha çox nəzərə çarpırdı və bu tipli ailələrin birliyini sıxlaşdıran real təminat əlaməti kimi ağsaqqallıq institutu çıxış edirdi. Ağsaqqalların zəngin həyat təcrübəsi, adət-ənənələri mükəmməl bilməsi, ədalətliliyi şəhər və kənd cəmiyyətlərinin idarəçiliyində onlara müstəsna hüquqlar qazandırır, beləliklə də, dövlətdən kənar müxtəlif məhəl-

li-lokal variantlarda icma qanunlarına əsaslanan xalq qanunvericiliyi formalaşdı. Sonuncu təsisatın çoxşaxəli istiqamətləri təşəkkül tapırdı ki, onlardan biri də qarşılıqlı yardım formaları idi.

Qarşılıqlı yardım formalarının təşəkkül tapmasında tarixən ağbirçəklik institutunun da xüsusi mövqeyi müşahidə edilməkdədir. Ağbirçəklər hər bir nəslin ismətli, dürüst, tədbirliliyi ilə sözünü demiş, ailə və məişətdəki roluna görə seçilən yaşlı qadınları idilər. Məişətimizdə qadınlara məxsus bir sıra qarşılıqlı yardım formaları (cey, qaynar, avaca, iməcilik, mədəd və s.) mövcud olmuşdur. Göstərilən qarşılıqlı yardım formalarının təşkilində ağbirçəklərin rolu danılmazdır. Ağbirçəklərin etibarlı, sadıq keyfiyyətləri el köməkliklərinin çağırılmasında vacib rol oynamış, onlara olan sonsuz inam və pərəstiş cəmiyyətdə bu tipli tədbirlərə ictimai marağı artırırdı. Qeyd etməliyik ki, kişilərin təşkil etdiyi el köməliyi müəyyən hallarda qonşu kəndləri də əhatə edirdi. Lakin qadınlar arasında mövcud qarşılıqlı yardım formaları əsasən daha yaxın yerlərdə sakin olan qohum və qonşular arasında baş tuturdu.

Ağsaqqallar əvvəlcə patriarxal ailələrin, sonralar isə patronimiyanın sosial-mənəvi və təsərrüfat həyatında böyük rol oynayırdılar (106, s.77-79). Qarşılıqlı yardım ehtiyac duyan ailələrə fiziki, maddi və mənəvi köməyi birləşdirirdisə, sonuncu istiqamət ağsaqqal və ağbirçəklərə mənsub idi. İstər ailə məişətində, istərsə də aparıcı təsərrüfat sahələrində mövcud olan qarşılıqlı yardım formaları məhz ictimai rəyin formalaşmasında güclü təsirə malik ağsaqqallıq, ağbirçəklik institutunun təşəbbüsü ilə həyata keçmiş və bir sosial təsisat olaraq yaşamaqda davam etmişdir.

Patronimik qruplar arasında sıx münasibətlər ictimai-iqtisadi inkişafın müəyyən mərhələsində səngiyir və bu tipli ailələrin qapalılığı aradan qaldırılır. Bununla da, kiçik fərdi ailələr öz iqtisadi müstəqilliklərini reallaşdırırlar. Böyük ailənin varidatı bütün ailəyə məxsus olduğu halda, kiçik ailədə mülkiyyətin sahibi yalnız onun başçısı olan kişi hesab edilirdi (5, s.303). Qarşılıqlı yardım formaları təkcə patronimiya ilə bağlı olmayıb, həm də kiçik ailələr

arasında yaşanan sosial təsisat olmuşdur.

Kiçik ailələr qohumluq həlqəsini zəiflətsələr də, onlar qarşılıqlı yardım mahiyyətli davranışları vasitəsilə qonşuluq münasibətlərini möhkəmlədirdilər. Bu proses daha çox miqrasiyaya məruz qalan dağlıq və dağətəyi zonalarda, eləcə də şəhər mühitində nəzərə çarpırdı. Əhali yerdəyişmələri patronimiyadan ayrılan kiçik ailələrin müxtəlif zonalara istiqamətlənməsinə gətirib çıxarmış və bunun nəticəsində poligen məskənlər artmışdır. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, kiçik ailələr arasında mövcud qarşılıqlı yardım formaları başlıca olaraq, qonşuluq müləhizələrinə əsaslanırdı. Bu fikir atalar sözlərində də əksini tapmışdır: «Yaxın qonşu uzaq qohumdan yaxşıdır».

İstər kənd, istərsə də şəhər mühitində fiziki yardım almaqdan ötrü ailə və ictimai məişətimizə daxil olan qarşılıqlı yardım formalarına daima müraciət edilirdi. Azərbaycanın Naxçıvan və Qərb bölgəsində qadınlar istənilən məişət məsələlərinin həllində **mədəd** çağırırdılar. Bəhs olunan qarşılıqlı yardım formasının yayıldığı bölgələr üçün sərt iqlim şəraiti səciyyəvi olduğundan qadınlar bir neçə aylığa çörək ehtiyatı görməyə məcbur idilər. Bunun üçün qonşu qadınlar həm bayramlara hazırlıq, həm də qışa tədarük məqsədilə növbə ilə bir-birinin evinə mədədə gedir, bəzən isə onlar ərzağı şərikli qoymaqla nəticədə hazırlanan çörəkləri paylaşdırırdılar. Mədədçilər çörəkbişirmə vasitələrini də özlərilə gətirirdilər. Onlardan biri un ələyir, xəmir yoğurur, bir qrupu kündə tutur, digərləri isə məmulatı təndirə yapmaq və ya sadəcə bişirməklə məşğul olurdu. (şəkil 17,19)

Məlumatçıların bildirdiyinə görə, çörəkbişirən qadınlar pak və müqəddəs olmalı, işə başlamazdan öncə qüsul almalı idilər. Onlar mədədə mütləq başıbağlı gəlməliydilər. Mədədə toplaşanlara ev sahibi südlü sıyıq və ya bal ilə qayğanaq verirdi (113, s.138). Qadınlar bu tədbiri səbirsizliklə gözləyirdilər, çünki bu iş onlar üçün əyləncəvi xarakter daşıyırdı. Çörəkbişirmədə qarşılıqlı yardım adəti bütün Azərbaycanda geniş yayılmışdır (89, s.103). El

adətinə görə, çörək bişirərkən təndir üstünə gələnlərə, xüsusilə qohum-qonşuda xəstələrə, hamilə qadınlara isti çörəkdən pay vermək savab iş sayılırdı.

Qadınlar qış tədarükü görərkən xingal, ərिştə kəsilməsində də qarşılıqlı yardımlardan istifadə edirdilər. Təqribən bir-iki kisəyə qədər unun ərиştəsi 4-5 nəfərin iştirakı ilə hazırlanırdı. Kəsilən ərиştələr təndirxanada ip üzərinə sərilir və qurudulurdu, sonra isə qışa saxlamaq üçün kətan torbalara yığılır, rütubətsiz, havalı yerlərdə saxlanırdı. Beləliklə də, iştirakçılar arasında paylaşırdırlardı.

Qış tədarükünə hazırlaşarkən qarşılıqlı yardım formalarının müxtəlif variantlarına müraciət olunurdu. Qonşular alışma qaydası ilə iri bir mal kəsir və iməcilik yolu ilə ətə konservləşdirirdilər. Yağda bişirilmiş ət küplərə yığılır və uzun müddət saxlamaq məqsədilə torpağa basdırılırdı.

Ailə məişətində mövcud olan qarşılıqlı yardım formaları bir çox sahələrdə, o cümlədən meyvə qurudulmasında da tətbiq edilirdi. Kişmiş hazırlamaq üçün hamı birlikdə, hətta uşaqlar da bağlara üzüm dərilməsinə gədirildilər. Kişmiş üzümlər giləndikdən sonra kətan torbalara doldurulurdu. Torbalar qaynadılmış duzlu suya salınır və münasib havada qurutmağa başlanırdı. Bütün bu proseslər birlikdə görülür və axırda iməcilər arasında bölüşdürülürdü.

Azərbaycanlıların ailə məişətində mövcud olan qarşılıqlı yardım formalarından biri də «əvrəz»dir. Quba-Xaçmaz bölgəsində əvrəz bir çox sahələrdə, o cümlədən gillə (meyvə qurudulmasında istifadə edilir) hazırlamaq üçün əsasən qadınlar arasında təşkil olunurdu. Bölgədə havanın çox zaman yağıntılı keçməsi meyvəni açıq havada deyil, təndirlərdə qurutmaq məcburiyyəti yaradırdı. Bu məqsədlə hər bir ailəyə mövsüm ərzində 500-dən 2000-dək gillə lazım olurdu. Gillə xüsusi palçıqdan qadınlar tərəfindən hazırlanır və isti yay günlərində günəş şüaları altında qurudulurdu. Gillələr, adətən 1-2 kq meyvə qurutmaq üçün nəzərdə tutulurdu. Kiçik həcmdə, lakin say etibarilə çox hazırlandığından bu proses uzun vaxt tələb edirdi. Digər tərəfdən isə bu işi bacarıqlı şəxsin

köməyilə əlverişli hava şəraitində görmək lazım idi. Bu səbəbdən də məhəllə qonşuları və qohum qadınlar əvəzə çağırılırdılar.

Əvərzçilər gün tutan bir yerdə, əsasən də evlərin damında və ya talvarlarda onlar üçün palçıq daşıyan yeniyetmə gənclərin köməyilə gillələri qısa vaxt ərzində hazırlayırdılar. Bu yol gillələrin tez və material itkisi olmadan qurudulub səmərəli şəkildə yerdən götürülməsinə imkan verirdi. Xatırladaq ki, göstərilən dövrdə meyvəçilik bu bölgənin aparıcı təsərrüfat sahələrindən idi və qurudulmuş meyvələrin satışı əhalinin əsas gəlir mənbələrindən sayılırdı.

Qərb bölgəsinin şimal-qərb rayonlarında qohum-qonşu olan qadınlar bayram və toy şənliklərində, yaxud da isti yay günlərində təmizlik işlərinin görülməsi — yorğan-döşək və xalça-palazın yuyulması, həyət-baca və ev-eşiyin səliqə-sahmana salınması, qış fəsli üçün ərzağın konservləşdirilməsi, ağartı məhsullarının hazırlanması (pendir tutmaq və s.) və digər təklildə çətinliklə görülən işlərin yerinə yetirilməsindən ötrü «**qaynar**» adlı qarşılıqlı yardım formasına üz tuturdular. Adından məlum olduğu kimi, «qaynamaq-qarışmaq» anlamını verən bu el köməkliyi fəal iş şəraitində baş verirdi. Qaynar zamanı qadınlar hər dəfə birinin evinə toplaşır, növbələşmə yolu ilə hamı fiziki köməkliklə təmin olunurdu.

Yaylağa köç edən maldar ailələr də paltar yuyarkən qaynar çağırırdılar. Yaxın qohumlar dağlıq bölgədə münasib hava şəraitində bir gün ərzində birləşərək işlərini başa çatdırırdılar. Paltar qaynatmaq üçün alaçıqların (Qarabağ əhalisi arasında «kumə» adlanırdı) yaxınlığında «qara qazanları» deyilən tiyanlar ocaq üstünə qoyulur, sonra isə qadınların birlikdə iştirakı ilə paltarlar çay kənarına daşınaraq suya çəkilir və sal daşların, kol-kosun üzərinə sərilərək qurudulurdu. Beləliklə, şən ovqatla bütün ailələrin işi başa çatdırılırdı. Xatırladaq ki, yarımköçəri həyat tərzini sürən tərəkəmələrin köç zamanı artıq yük daşımaq imkanları məhduddu. Bu səbəbdən onlar yaylaqda fiziki işlərlə yanaşı, ümumi istifadə edəcəkləri məişət əşyalarının daşınmasını da qabaqcadan öz arala-

rında bölüşdürür, bir-birinin əmək vasitələrindən istifadə edirdilər.

Qazaxda qız-gəlinlərin paltar yumaq üçün qaynara getmək adətinin tərənnümü hətta XIX əsr Azərbaycan poeziyasında da geniş yer almış, rəngarəng lövhələrlə vəsf edilmişdir:

*Dəstə-dəstə o cümlə laləüzar,
Səf-səf eylər tədarüki-Qaynar.
Kimi zülfün açar, kimisi hörər,
Kimi ayinədə cəmalın görər.
Sərvboylar sərəsıdır Qaynar,
Ahugözlər binasıdır Qaynar (36, s.240).*

Bəhs etdiyimiz qarşılıqlı yardım formaları «qaynar», «əvrəz» adı ilə göstərilən bölgələrdə adlanmasına baxmayaraq, bu adət heç də lokal-məhəlli xüsusiyyət daşımır. Qadınlar tərəfindən icra edilən eyni tipli davranışlar Azərbaycanın əksər kənd və şəhərlərində «həftəlik», «növbələşmə», «avaca» və s. adlarla bugünkü günlərə kimi qalmaqdadır. Çöl-etnoqrafik araşdırmalarından bəlli olur ki, indi də Azərbaycanın əksər kəndlərində meşələrdən meyvə (moruq, böyütkən, cır alma və s.), dağlardan müxtəlif bitkilər (kəklikotu, itburnu, əvəlik, sələb və s.) yığmağa qadınlar birgə gedir, qarşılıqlı köməkləşirlər.

Qonaqpərvərlik

Azərbaycan xalqının qarşılıqlı yardım adəti onun mənəvi mədəniyyətinin tərkib hissəsidir. Bildiyimiz kimi, mənəvi mədəniyyəti cılalayan, onu müəyyən formaya salan insanların yaşam tərzı və məişətidir. Mənəvi mədəniyyət və məişət bir-birindən asılı olan anlayışlardır. Ailə məişətinin məzmununa diqqət yetirsək, istər ailə daxilində, istərsə də ailələr arasında zəncirvari əlaqələr mövcuddur. Sonuncu, müsbət mənada səmimiliyə, iltifata və qarşılıqlı yardıma əsaslanan münasibətlər sistemidir. Bəşər övladı qarşılıqlı təmasda olmasa, yardım etməsə, yardım almasa, tarixin gedişatını üstələyə bilməz, onun həyatda yaşamı və irsiliyi sual altına düşə bilər. Bütün dünya xalqlarının, eləcə də azərbaycanlıların yardımlaşma təmayülü bilavasitə onun səxavəti, rəhm və əliaçıqlığı ilə mütənasibdir. Göstərilən bu insani keyfiyyətlərin hər kəs tərəfindən nümayişi müəyyən hallarda, toy və yas mərasimlərində, bayramlarda və digər tədbirlərdə həyata keçmişdir.

Xalqın mənəvi mədəniyyətindən irəli gələn əl tutmaq, yardım etmək kimi humanist meyarlar qonaqpərvərlik adətinin icrasında öz parlaq təcəssümünü tapmışdır. Qonaqpərvərlik — qonaq qarşılamaq və qonaq getmək sırf qarşılıqlı yardım adətindən bəhrələnmişdir. İnsanlar gediş-gəliş fonunda bir-birinə baş çəkməklə ev sahibinə mənəvi və maddi dəstək göstərir, ehtiyaclar qarşılır. Azərbaycan ailəsində qonaq qəbulu zamanı da qarşılıqlı yardım elementləri aşkar görünür.

İnsanlar arasında əsas ünsiyyət vasitələrindən biri olan qonaqpərvərlik adətinin qonağın qarşılınması, saxlanması və yola salınması kimi üç mühüm mərhələsi mövcuddur (81, s.172). Hər üç mərhələdə ehtiyacından asılı olmayaraq qohum-qonşuların yardımı baş verirdi. Azərbaycan kəndlərində əgər kiminsə evinə qonaq gələrdisə, bütün kənd camaatı ev sahibinə qonaqlıq üçün zəruri ərzağın tədarükündə və xərəklərin hazırlanmasında köməklik edirdi. Kimin evinə gəlməsi vacib şərt sayılmadan bütün kənd əhli

qonağın pişvazına çıxır, onu öz evinə aparmaq, qonaqpərvərlik göstərməkdən ötrü növbə gözləyirdi. Bu yolla kəndə qonaq gələn şəxs bütün kənd camaatı ilə ünsiyyətə girmiş olurdu. Qonağın qalma müddətindən asılı olmayaraq gəldiyi gündə necə qarşılanırdısa, eyni hörmətlə də yola salınırdı.

İstər varlı, istərsə də kasıb ailələrdə qonaq üçün xüsusi otaq hazırlanır, ən qiymətli əşyalarla bəzədilirdi. Azərbaycanda qonaqpərvərliyin bariz nümunələrindən biri də Zaqatala rayonunun Car kəndində ikimərtəbəli evin kitabəsində yazılan fikirlərdir. Ərəb dilində həkk olunmuş kitabədə deyilir: «Ev, hörmətli qonaqlar üçün tikilir, əgər təkcə mənim üçün tikiləcəksə, mən bir kəfənlə də kifayətlənərdim» (132, s.127). Zənnimizcə, bu fakt azərbaycanlıların dünya xalqlarına nümunə göstəriləcək keyfiyyətlərindəndir.

Adətə görə, süfrə arxasında birinci olaraq qonaq üçün xörək çəkilir, toy-düyündə, şənlik mərasimlərində ilk dəfə qonaq rəqsə dəvət edilir, bir sözlə, ona böyük iltifat göstərilirdi. Bu hal bir tərəfdən xalqımızın qonaqpərvər keyfiyyətlərini əks etdirirsə, digər tərəfdən ev sahibinə ağırlıq düşməsin deyə qohum-qonşunun ona qarşılıqlı yardım göstərməsi idi. Qonaq yola salınarkən ona yolda qidalanmaq, hətta ailə üzvləri üçün sovqat da qoyulurdu. Adət təqdir edirdi: «Ayaqla gələn qonağı atla yola salarlar».

Qonaqpərvərliyin tarixi köklərini çox güman ki, qan qohumluğuna əsaslanan qəbilənin formalaşdığı və inkişaf etdiyi bir dövrdə axtarmaq lazımdır (18, s.14-15). Etnoqrafik ədəbiyyatda haqqında bəhs olunan adətin yaranma səbəbi kimi iqtisadi münasibətlər və nikah əlaqələri zəminində gediş-gəliş olması fikri göstərilmişdir (18, s.15). Əlavə etməliyik ki, mövzunu əhatə edən xronoloji çərçivədə mövcud olmuş patronimik ailələr arasında qonaqpərvərlik adəti mənəvi birlikdən doğan məsuliyyət hissinin göstəricisi idi. Eyni kökdən ayrılan kiçik və ya böyük ailələr bir-birinə gediş-gəliş yaratmaqla öz nəsil üzvlərinin hər cəhətdən zəruri tələbatlarını təmin etmiş olurdular.

Azərbaycanın Kiçik Qafqaz regionunda «görəlgə», «qohum-

gərə» (115, s.255), **«künəlgə»** adlanan adət yuxarıdakı fikri təsdiqləyə bilər. Azərbaycanlılar hər hansı bir səbəb və yaxud bəhanə ilə qohumlarının, yaxın tanışlarının, kirvələrinin evinə «körəlgə»yə gədirdilər. Müxtəlif hədiyyələr aparən yaxın və ya uzaq yerdən gələn qonaqlar qohumuna, dostuna əl tutaraq doğma-lıq və səmimiyyət keyfiyyətləri bəxş edirdilər.

«Künəlgə» qarşılıqlı yardım forması kimi qonaq qəbuluna da aid oluna bilər. Ev sahibi gələn qonaq üçün süfrə açmalı, yataq yeri düzəltməli və onun rahatlığını təmin etməli idi. Uzaq yoldan gələn, tanımadığı, adət etmədiyi mühitlə qarşılaşan qərib qonağı da qonaqlayır, kömək göstərirdilər. Ədəb qaydaları qonağa böyük hörmət, iltifat təlqin edirdi.

Qarabağ əhalisi arasında «künəlgə» adətinin digər bir şəkli də mövcud olmuşdur. Adətə görə, valideynlərini itirənlər, kimsə-sizlər və ya digər bölgələrdən məcburi köçkün düşənlərə imkanlı şəxslər öz evlərində sığınacaq verirdilər. «Künəlgə» bu yerlərdə himayədarlıq mənasını verirdi. «Künəlgə» ilə böyüyən uşaqlar ev sahibi tərəfindən sanki övladlığa götürülürdülər. Yüksək humanist mahiyyət daşıyan bu addımın savabı el arasında Həcc ziyarətinə bərabər sayılır, həmin şəxslər hətta gənc olsalar belə, ağsaqqal titulu qazanırdılar.

Qədim təkamülə köklənərək formalaşan qonaqpərvərlik adəti-miz sonralar dövlətin qanunvericilik aktlarında da əks olunmuşdur. Bununla da, «künəlgə» hüquqi simasını dəyişərək hələ monqol işğalı zamanı dövlət mükəlləfiyyətinə çevrilmişdir (30, s.123-124). Səfəvilər dövlətində «künəlgə» əyanların rəiyyətin evində qalmaq hüququ mahiyyətini kəsb edirdi (133, s.274). Cəmiyyətin feodalizm quruluşu ilə vidalaşması bəhs etdiyimiz qanunun sıradan çıxması ilə nəticələndi. Lakin bu adət eyni adla qarşılıqlı yardım forması olaraq xalq arasında son dövrlərə kimi yaşamaqdadır.

Bayram mərasimləri

Azərbaycanlıların ailə məişətində qərar tutan qarşılıqlı yardım formaları istənilən mövsüm və məişət mərasimlərində özünü büruzə verirdi. Mövsüm mərasimlərinə bahar bayramları, məhsul bayramı və s. daxildir. İnsanlar arasında ən çox sevilən, canlılıq, dirilik əlamətlərini əxz edən bahar fəslinin gəlişini xalqımız öz milli xüsusiyyətlərinə münasib qeyd etmiş, müxtəlif mərasimlər düzənləmişdir.

Baharın gəlişi ilə əlaqədar mərasimlərdən biri Xıdır Nəbi və ya Xıdır İlyas bayramıdır. İslamdan öncəki dövrə aid olan, baharın səslənməsini ifadə edən bu bayram qış fəslinin sonuna təsadüf edərək, kiçik çillə çıxdıqdan sonra keçirilirdi.

Xıdır Nəbi bayramına hər bir ailə hələ kiçik çillənin girdiyi gündən xüsusi olaraq hazırlaşır. Müqəddəs hadisəyə çevrilən mərasimdə hamı mütləq «Xıdır Nəbi süfrəsi»ni açmalı idi. Bu məqsədlə də imkanlı şəxslər yoxsul ailələrə əl tutur, maddi köməklik göstərirdilər. Əgər hər hansı bir kənddə, məhəllədə kim-sə bayrama hazır deyildisə, süfrə açmırdısa, həmin il o yer üçün uğursuz başlaya bilərdi. Xıdır Peyğəmbərin adı ilə bağlı olan bu bayramı yaxşı qarşılamamaq xalq arasında qəbul olunmur, «Xıdırə hörmətsizlik» sayılırdı. Sonuncu hal üçün deyilirdi: «Xıdır batər palçığa». Xıdır Nəbi mərasimi sərvət və mülkiyyətin bərabərliyini təqdir edirdi. Bu səbəbdən də bayramda çalışırdılar ki, varlı və kasıb süfrələri arasında fərq aradan qaldırılsın.

Bayrama tədarük məqsədilə evdə üyüdülmüş buğda saxlanırdı. İnanca görə, əgər Xıdır Nəbi una əl basardısa, həmin şəxsin niyyəti qəbul olacaqdı. Bayram günü un süd və şəkərlə bişirilir, bəzi bölgələrdə isə xəşil hazırlanıb fəqir və yoxsullara, qohum-qonşuya verilirdi. Adətə görə, bayram günü yeddi növ taxıldan hədik bişirilib azı yeddi qapıya paylanmalı idi. Həmin gün müqəddəs yerlərdə qovut paylamaq da savab bilinirdi. Deyirdilər ki, kimin nəziri qəbul olunubsa, çərşənbə gecəsi Xıdır Nəbi gəlib o qovutdan bir az

yeyər, ya da barmaqlarını üstünə basıb gedərmiş (1, s.21).

Bayram günü qaş qaraldıqdan sonra bayram payı istəyənlər evlərin qapılarını döydürdülər. Belə təsəvvür olunurdu ki, Xıdır Nəbi onların içərisindədir, onlardan biridir. Buna görə bayram payı səxavətlə verilirdi. Xıdır Nəbi insanların təxəyyülündə əlində çomaq qapı-qapı gəzərək ruzisi az olanlara kömək edən, bərəkət gətirən peyğəmbər olaraq hifz olunmuşdur. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında da Xıdır Nəbi insanlara yardım göstərən, yolçuların və dilənçilərin himayədarı kimi tərənnüm edilmişdir (45, s.137). Xalq məişətinin bütün sahələrini əks etdirən folklorumuzda əliaçıqlıq, səmimiyyət, həmçinin yaşıllıq rəmzinə çevrilən Xıdır Nəbi bayramına həsr olunmuş nümunələrdə xeyirxah yardım keyfiyyətlərinin aşılmasına geniş yer verilmişdir.

Baharın gəlişini əks etdirən mərasimlərdən biri də ölkəmizin bütün bölgələrində təmtəraqla keçirilən, milli bayramımız olan Novruz şənliyidir. Novruz bayramını Şimal yarımkürəsinin bir çox xalqları, xüsusilə mülayim iqlim qurşağında məskunlaşan, qədim sivilizasiyaya malik xalqlar bu gün də qeyd edirlər. Novruzun keçirilməsi onu qeyd edən xalqlar arasında bəzi fərqli cəhətlər nəzərə alınmazsa, məzmun etibarilə ümumi səciyyə daşıyır. Natur fəlsəfəsinin tərənnümü olan Novruz bayramı ilə bağlı elementlərin xalqın psixologiyasında möhkəm yer almasını insanların bayram haqqında düşüncələrində, şifahi xalq ədəbiyyatında, eləcə də mərasimin teatral xarakterində görmək olar.

Novruz bayramına hazırlıq məqsədilə istər ailələrdə, istərsə də ictimai həyatda canlanma müşahidə olunurdu. İnsanlar təmizlik işləri görür, od qalayır, səməni göyərdir, çeşidli şirniyyatla dolu süfrə açır, qonaqpərvərlik nümayiş etdirirdilər. Bayramı qeyd edən hər bir xalqın düşüncəsində istənilən yeni işə başlamaq, elçilik, nişan, xeyriyyəçilik, mənfi vərdislərdən qurtulmaq və s. üçün Novruz günləri daha münasib bilinirdi (92, s.3).

Yuxarıda sadalanan bütün bu hərəkətlər baharın səslənməsi arzusu ilə edilirdi. İstiliyi vacib həyat mənbələrindən biri sayan

bəşər övladı məhz bu vaxtda təbii əvəzlənməni tezləşdirmək istəyir, qışla yazın mübarizəsində sonuncuya azarkeşlik nümayiş etdirirdi. Cansız, soyuq qışdan bezən, təsərrüfat fəaliyyətinə tələsən insanlar sanki təbiətdən — günəş və oddan yardım istəyir. Xalq təfəkküründə təbiətin insanlara yardımının səviyyəsi ayrı-ayrı fərdlərin cəmiyyətə xeyri, faydası ilə müqayisə olunurdu. Bir sözlə, belə düşünülürdü ki, əgər hər kimsə ətrafındakılara əl tutsa, köməklik göstərsə, bunun qarşılığı olaraq öz töhfəsini təbiətdən alacaq.

Novruz bayramı ərəfəsində baharın gəlişini qarşılamaq üçün quruculuq işlərinə başlanır, əkin sahələri şumlanır, ev-eşik, həyət-baca səliqə-sahmana salınır, ümumi istifadədə olan obyektlər bərpa olunurdu. Bu zaman fiziki imkanları məhdud olan, tənha yaşayan kəslər əsas diqqət mərkəzinə çevrilirdi. Ümumiyyətlə, bayrama hazırlıq işlərinin görülməsində bacardıqca hamı bir-birinə əl tuturdu.

Novruz bayramının atributlarından olan növbənöv qənnadı məmulatlarının (şəkərbura, paxlava, şəkərçörəyi, şorqoğalı və s.) hazırlanması üçün daha çox vaxt və zəhmət tələb olunur. Azərbaycanın Naxçıvan və Qərb bölgəsində «mədəd», digər bölgələrdə «növbələşmə», «iməcilik», «avaca» adlı qarşılıqlı yardım formaları bayram günlərində, həmçinin qış tədarükünə hazırlaşmaq üçün qadınlar tərəfindən təşkil edilirdi. Bayram əhval-ruhiyyəsi ilə başlanan mədəd zamanı yaxın qohum və qonşu qadınlar hər gün birinin evinə toplaşır və hamının işi növbə ilə başa çatdırılırdı.

Etnoqrafik tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycanda Novruza hazırlıq mərhələsində, adətən qara yazda, yəni bayramdan öncə səməni göyertmək ənənəsi xüsusi təmtəraqla keçirilirdi. İnsanlar səməni göyertməklə arzu və istəklərinin göyərəcəyinə, ruzilərinin artacağına ümid bəsləyirdilər. Qədim mənbələrə görə, taxıl midiyalıları arasında müqəddəs sayılmış və ondan hər ilin başlanğıcında «omami» adlı mərasim yeməyi hazırlamışlar. Azərbaycanın tarixən taxılçılıq məskəni olması səməninin burada qədim zamanlar-

dan hazırlandığını deməyə əsas verir.

Bayram məqsədi ilə bişirilən səməni yeməyini (Qubada «Qübbə səməni» adlanır) və səməni halvasını kollektiv əməyin məhsulu hesab etmək daha düzgün olardı. (şəkil 18) Ona görə ki, səməninin tədarükünü bir neçə nəfər görürdü (65, s.381). Naxçıvanda bayram ərəfəsində qadınlar səməni halvasını bişirməkdən ötrü mədəd çağırırdılar. Köməyə gələn qadınlara «mədədçi» deyilirdi (84, s.162). Mədədçilər qabaqcadan təyin etdikləri evə yığışır və şirniyyatın hazırlanmasına lazım olan maddi vəsaiti (un, göyərdilmiş səməni və suyu, duz, odun və s.), eləcə də ev yiyəsinin malik olmadığı lazımı alətləri (iri qazan, taxta qaşıqlar, ərşinlər, aşısüzən və s.) özləri ilə gətirirdilər. Onlar çəkdikləri zəhmətin və qoyduqları ərzağın müqabilində hazırlanmış məhsuldan pay alırdılar.

Səməni yeməyinin və halvasının hazırlanmasının digər bir səbəbi qonum-qonşuya, kasıblara paylamaq məqsədi daşıyırdı. Qeyd edək ki, səməni nəzir məqsədilə hazırlanıqda istifadə olunacaq vəsaiti ev sahibi özü qoyur, qohum-qonşu yalnız fiziki baxımdan köməklik göstərirdilər. «Fatimeyi-Zəhra ehsanı» adlandırılan səməni halvasının bişirilməsi Bakı, Quba və ölkəmizin digər şəhər və kəndlərində Novruza hazırlığın ilkin hadisəsi hesab edilirdi. H.Q.Sarabski Bakıda bu adətin təntənəli icrasını aşağıdakı kimi göstərmişdir: «Qonum-qonşu qadınlar hərə bir bəzəkli xonça düzəldib aparardılar və «Allah qəbul eləsin» deyib həyəətə düzərdilər. Qaydaya görə, həyəətə düzülən xonçalar evə qoyulmazdı. Belə ki, həyətdə ayaq qoymağa yer tapılmazdı» (77, s.62). Beləliklə, həmin evdə çal-çağır, böyük şadyanalıq edilir, yemək süfrəsi çəkilirdi. Qubada mərasimə dəvət alan sufilər öz müridləri ilə birgə əllərində dəf dövrə vurub silsilə nəğmələr oxuyurdular (28). Səməni bişəndən sonra etiqada görə, onun üzərində əl izləri görünməli idi. Yalnız bu halda istər bayramlıq, istərsə də nəzir məqsədi daşıyan səməni qəbul edilmiş bilinirdi. Beləliklə, qarşılıqlı yardım nəticəsində səməni qoyulub paylanırdı. Xatırladaq ki, səməni halvası bir sıra bölgələrdə bişirilsə də, səməni yeməyi hazırda yalnız Quba

şəhərində hazırlanır.

Azərbaycanlıların mənəvi mədəniyyətinə daxil olan İslam dini qanunları Novruz şənliyinə də təsirini göstərmiş və şəi təriqətli müsəlmanlar bu bayramı Həzrət Əlinin taxta çıxdığı gün olaraq qeyd etmişlər. Siyasi tarixdən məlum olduğu kimi, ədalətli islahatlar keçirən xəlifə Əli yoxsullara, kimsəsizlərə dayaq durmuş, şəriət normalarına ciddi əməl edərək məzlumların haqqını qorumuşdur. Məhz onun adı ilə bağlı olan «Əli süfrəsi»ndən ehtiyacı olanları qidalandırmaq hər kəs üçün savab əməl sayılırdı. Bayram günü ailə üzvləri süfrə arxasında əyləşməzdən öncə bişirilən yeməklərdən imkansızlara, eləcə də hörmət əlaməti olaraq ağsaqqal və ağbirçəklərə, qohum-qonşuya «bayram payı» göndərilirdi. Ənənəyə çevrilən bu hal atalar sözlərində də əksini tapmışdır: «Qonşuda bişər, bizə də düşər».

Novruz bayramı günlərində yoxsullara, kimsəsizlərə, xəstələrə qayğı və diqqət göstərilir, bu məqsədlə «Novruz xonçası» hazırlanır və həmin adamlar arasında paylanırdı (6, s.67). Xalq inanıb ki, bu axşamlarda kasıba, köməksizə verilən bir pay nə vaxtsa on qat artıb ocağına qayıdacaq (61, s.12). Bayram payı həmçinin verilən ocağa bərəkət arzulanmasını ifadə edirdi.

Məlumdur ki, Novruz bayramının vacib adətlərindən biri də həmin günlərdə yeni libas geyinmək, yaxşı görünmək, xoş əhval-ruhiyyəli olmaqdır. Cənubi Azərbaycanda yaşayan soydaşlarımız qarşılıqlı yardımın maraqlı bir formasını bugünədək yaşatmaqdadırlar. Təbrizlilərin verdiyi məlumata görə, hər ilin sonuncu pəncşənbə günü (cümə axşamı) sakinlər yığılıb yaxınlıqda yaşayan aztəminatlı ailələr üçün təzə paltar almaq məqsədilə pul yığırlar. «Ceşne nikukari» («xeyirxah mərasim» mənasındadır) adlanan adət həm bayramın yenilikçi mənəvi məzmunu ilə bağlılığı olan ənənənin saxlanmasına, həm də kasıbların maddi təminatının ödənilməsinə xidmət edir.

Novruz bayramı günlərində gənclər qohum-qonşu və dost-taşırlarının evinə görüş gedir, ağsaqqallar, ağbirçəklər təbrik

olunurdular. Bayram görüşünə gələnlər bir-birinin evinə bəzəkli xonça gətirirdilər (29, s.117). İnanca görə, bir il görüşməyənlər yeddi il ayrı qala bilərlər. Hamı bir-birinə pay verir, mehribanlıq, səmimiyyət yaranır, mənəvi birlik daha da möhkəmlənirdi. Novruz günlərində ənənəvi qaydada həyata keçirilən, bilavasitə ağsaqqallıq, ağbirçəklik institutunun təzahürü olan yaşlı nəsil və gənclərin bir-birinə qayğısı əksər Şərq xalqlarının mənəvi mədəniyyətinə hakim olmuşdur. Cənubi Azərbaycanda «eydi» və ya «eydanə» («bayramlıq» deməkdir) adlı adətə görə, Novruzda təbrikə gəlmiş cavanlara böyüklər bəxşiş və ya pul verməli idilər. Hətta çalışırlar ki, şirinlik məqsədilə verilən pul çox işlənmiş əskinaz olmasın.

Novruz bayramının qarşılıqlı yardım mahiyyəti, mənəvi birliyi təcəssüm etdirməsi hələ orta əsrlərdə vətənimizə təşrif buyuran səyyahların da nəzərini cəlb etmişdir. J.Şarden yazır: «...bayram başlandı bəri bir-birinə boyanmış və qızıl suyuna çəkilmiş yumurtalar göndərilir. Elə yumurtalar olur ki, pula çevirəndə qiyməti üç qızıl dükata qədərdir...» (44, s.48).

Novruz bayramında icra edilən xeyirxah əməllər bayramla bağlı keçirilən bir sıra oyun və əyləncələrdə də əksini tapmışdır. Üç gün davam edən «Şah oyunu» tamaşasında sırf qarşılıqlı yardım mahiyyətli davranışlar tərənnüm olunurdu. Bu oyunda hər bir kəndin və ya şəhərin böyük məhəllələrinin camaatı özünə şah, vəzir, vəkil, cəllad, fərraş və s. rolları ifa etmək üçün oyunçular seçirdilər. «Şah oyunu»nda şahın əmri ilə kasıb-kusuba əl tutulur, fəqir-füqəraya yardım edilirdi. Kəhrizlər təmizlənir, bağlar sahmana salınırdı. Bu işi qazının hökmü, vəzirin nəzarəti ilə el-oba görür və sonra da şaha məlumat verilirdi. Camaat şaha, vəzir-vəkilə, xeyirxah işlər görmüş, iməciliklər aparmış gənclərə müxtəlif evlərdən dadlı-tamlı yeməklər göndərirdilər.

Ümummilli sərvət olan Novruz bayramı xalqımızın əxlaqi-tərbiyəvi dəyərlərinin nümayişidir. Eyni məqsədi aşılayan qarşılıqlı yardım formalarının bəhs olunan mərasimdə geniş yer alması təsadüfi deyildi.

Azərbaycan ərazisində ərəb istilasından başlayaraq İslam qanunları qüvvəyə minmiş, şəriətlə əlaqəli adət-ənənələr, bayramlar məişətimizə və ictimai həyatımıza daxil olmuşdur. Azərbaycan xalqının dinlə bağlı məişət mərasimlərindən biri də Orucluq (Fitr) bayramıdır.

Qurani-Kərimdə müsəlmanlığın əməl olunmalı beş vacib şərti göstərilmişdir ki, bunlardan biri də Ramazan ayında tutulan orucdur. «Cənnət qapılarının açıldığı mübarək Ramazan ayı»nda Allah-Təala tərəfindən mələk Cəbrayıl vasitəsilə göndərilən Qurani-Kərim Məhəmməd Peyğəmbərə (S) nazil olmuşdur.

Ramazanda insanlar daha səxavətli və əliaçıq olur, bir sözlə, özlərini Allahın dərgahına yaxın tuturlar. Ruh sınağı olan orucda otuz gün oruc tutan möminlər bu müddət ərzində varlı və kasıb təbəqələri arasındakı fərqləri aradan qaldırır, ayrı-seçkiliyə yol vermirlər. Orucluq zamanı varlı da, yoxsul da müsəvi, yəni bərabər olur. İmkanlı adamlar ac qalanların halını başa düşür, onlara kömək etməyi özlərinə borc bilir (6, s.77). Ramazanda küsülülərin barışması, imkanlı adamların kasıblar üçün iftar süfrəsi açması zaman-zaman ənənəvi hala çevrilmişdir.

Ramazan ayının sonuncu günündə Orucluq bayramı qeyd edilirdi. Bütün bayramlarda olduğu kimi, fitr bayramında da qarşılıqlı yardım, təmənnasız köməkliklər geniş meydan alırdı. Milli bayramlarda mövcud el köməklikləri xalqın minilliklər boyu formalaşmış adət-ənənələrindən irəli gəlirdi. Dini bayramlarda isə bəhs etdiyimiz adət İslam qanunları ilə qovuşaraq xalqın təfəkküründə daha mükəmməl şəkildə hifz olunmuşdur.

Orucluq bayramında camaat qəbiristanlığa gedib kasıblara halva-çörək, yemək aparırdılar. Həmin gün ailə üzvlərinin sayına müvafiq fitrə çıxarıldı. Belə ki, fitrə hər adambaşına 10 girvənkə (1 girvənkə 400 qrama bərabərdir) taxıl həcmində idi. Fitrə din xadimlərinə, məscidlərə deyil, yalnız fəqir-füqəraya, şikəstlərə və yoxsullara verilmirdi. Etnoqrafik sorğuya cəlb olunanlar vaxtilə fitrənin miqdarının bir adamı gün ərzində doyurmaq üçün bir abbası

pula bərabər olduğunu söyləmişlər. Fitrə cana, mal-mülkə görə çıxarılır və ailənin hər bir üzvü bu məbləğə əl basaraq onu evin giriş qapısının üzərinə qoyurdular. Borcu olanlar üçün fitrə çıxarmaq məqbul sayılmırdı.

Ehtiyacı olanlar üçün ildə bir dəfə fitrə çıxarılmasına hər bir müsəlmanın yaradan qarşısında öz borcunu ödəməsi kimi dəyər verilmirdi. Toplum daxilində yardım etmək İslam hüququnun mənbələrindən olan Qurani-Kərim və hədislərin əsas qayələrindən birini təşkil edir. Allahın min hikmətlə yaratdığı bəndəsinə büdrəyən zaman əl uzatmaq İslam hüququnda müstəhəb, yəni məsləhət görülən əməl sayılır və buna görə mükafat gözlənilir.

Orucluq bayramında hər kəs fitrəni könüllü şəkildə çıxarır və göstərilən dini qayda əslinə, xalqın öz daxili mənəvi istəyindən irəli gəlirdi. Bu yanaşmaya fərz əməl sayılan «zəkat»ı da daxil etmək olar. Hər bir müsəlman mütləq olaraq illik gəlirinin $\frac{1}{5}$ -ni və ya $\frac{1}{10}$ -ni zəkat verməlidir. Bu vergi İslam dinində dövlət başçısına fəravan həyat sürməsi və ya şan-şöhrət üçün verilmir, əsas diqqət maddi köməyə ehtiyacı olan şəxslərə yönəlir, cəmiyyətdə bu cür insanların yardım almaq hüquqları təmin olunur (60, s.185). İnsanlara xoş münasibət göstərmək, gülərüzlülük də zəkat hesab oluna bilər. Şəriətdə bu qəbildən olan əməllərdən biri də sədəqə verməkdir. Bu xüsusda Tövbə surəsində yazılır: «Sədəqə kasıblara, misginlərə, ürəkləri İslama bağlı olanlara, borc içərisində olanlara, Allah yolundakı işlərə və yolçulara Allah tərəfindən müəyyən edilmiş bir fərzdır» (57).

Orucluq bayramından təqribən 70 gün keçdikdən sonra qəmər-i təqvimlə Zilhicce ayının 10-da müsəlmanlar Qurban bayramı keçirirlər. Bu bayramda hər bir müsəlman maddi durumu imkan verdiyi təqdirdə qurban kəsməlidir. İsmayıl qurbanının kəsilməsi İslam dininin vacib mərasimlərindən biri olaraq şəriətə görə mələklər tərəfindən hər bir kəsin çiyinə müsbət əməl kimi yazılır. Allah-Təala yolunda qurban verilməsi müsəlmanların axirətə gedən yoldakı sirat körpüsündən (qıl körpüsü) keçməsinə, cənnətə

yönəlməsinə yol açır. Göstərilən dini ayinin həyata keçirilməsindən bəlli olur ki, xalq həyatındakı qarşılıqlı yardım təzahürləri şəriət qaydalarında da dərin köklərə malikdir.

Bayram günü camaat məsciddə iki rükət bayram namazı qıldıqdan sonra qurbanlarını kəsirdilər. Bakıda qurban bayramını təsvir edən H.Q.Sarabski yazır: «Bayram günü bəslənib yemlənmiş qoyunu həyəətə çıxarıb, gözünə sürmə çəkib, sulayıb, ağzına bir parça qənd verərdilər. Qurban duasını oxuduqdan sonra qoyunu kəsərdilər...» (77, s.64). Qəbul olunmuş qaydaya görə, qurbanlığa kəsilən heyvan erkək olmalı idi, at istisna sayılırdı. Qurbanlığa adətən qoç, öküz, dəvə münasib bilinirdi.

Qurban kəsilərkən heyvanın əti qohum-qonşuya, qurban kəsməyənlərə göndərilirdi. Xalq arasında belə bir fikir mövcud idi ki, qurban əti ən azı yeddi qarıya paylanarsa qəbul oluna bilər. Bəzən qurban kəsməyə iqtisadi gücü çatmayan bir neçə ailə bu işi qarşılıqlı yardım formalarından biri olan alışma yolu ilə həyata keçirirdi.

Şəriət Allah-Təala yolunda qurban kəsilməsini ərz etsə də, əslində bu qayda kasıbların qida ehtiyaclarının təminatına xidmət edir. Qurban kəsmək ehsan vermək anlamına daxildir. Məhəmməd Peyğəmbərin (S) bir hədisində buyrulur: «İldə bir neçə dəfə rahat yatıram. Onlardan biri də Qurban bayramı günüdür. Bilirəm ki, ümmətimdən elə bir adam tapılmaz ki, həmin gün qurbanlıq ətindən faydalanmasın» (6, s.74).

Lütfkarlıq, təmənnasız yaxşılıq hər zaman insanlıq dünyasını gözəlləşdirən cəhətlərdən olmuşdur. Təsadüfi deyil ki, insana yüksək dəyər verən İslam hüququnda qul haqqını tapdalamaq, yaradının haqqının tapdanmasına bərabər tutularaq kəbir cinayət hesab edilir.

Qurban bayramı və Həcc ziyarəti eyni dövrdə icra edilən və bir-birini tamamlayan ayinlərdir. İslam dinini qəbul etməyin vacib şərtlərindən biri də imkanı olan hər bir müsəlmanın ömründə heç olmasa bircə kərə Məkkə şəhərində Kəbəni ziyarət etməsi və orada qurban kəsməsidir. Bu minvalla zəvvarların Həcc ziyarəti-

nə yola salınması və qayıdışına el-oba ictimai bir iş kimi baxırdı. Bildiyimiz kimi, azərbaycanlılar tarixən Məkkə ilə yanaşı, müsəlman aləmində müqəddəs olan digər ziyarətgahlara da üz tutmuşlar. Xüsusilə, Novruz bayramından öncə yeni ilə, xoş gələcəyə başlamaq üçün dua edib yarananın dərgahına yaxın olmaq məqsədilə Məşhəd, Kərbəla, Nəcəf və s. şəhərləri ziyarət edirdilər. Qohum-əqrəba, qonşular isə onların qarşılmasını xüsusi qeyd edir, gözyaddınlığına gələrək səs-sədalı, şadyanalı mərasim düzənləyir, ziyarətçiləri layiqincə qiymətləndirirdi.

Sürətli nəqliyyat növlərindən az istifadə olunduğu vaxtlarda aylarla davam edən Həcc ziyarəti hamının diqqətində idi. Bu, bir tərəfdən dinlə bağlı maraqdan yaransa da, digər tərəfdən hər bir nəsil qan qohumluğundan irəli gələn mənəvi borcunu yerinə yetirmiş olurdu. Bu hadisə ilə patronimik ailələr arasında mütərəqqi sosial institut olan qarşılıqlı yardım formalarının çoxşaxəli istiqamətlərindən biri də aydınlaşır.

Dini bayramlardan biri də Azərbaycanın bir sıra bölgələrində indiyədək keçirilməkdə olan Mövlud bayramı idi. «Mövlud» ərəbcə «anadan olmaq, doğulmaq» mənasını verir. Bu bayramda Məhəmməd Peyğəmbərin (S) (digər din xadimlərinin də ola bilərlər) doğum günü qeyd edilir, el-oba birlikdə onların ruhuna dualar oxuyurdu. İsmayılı rayonunun Qalacıq kəndində qocaların dediyinə görə, hələ sovet dövründə ikən sakinlər Mövlud bayramını ictimai qaydada keçirirdilər. Onlar Şabalıdı adlı yerə toplaşır, hərə öz imkanı müqabilində yeyəcək şeylər gətirirdi. Süfrədə əsasən aş və şərbət olmalı idi. Digər bayram mərasimlərində olduğu kimi, burada da qarşılıqlı yardım mahiyyəti məlum olur. Bu, bayramın kasıb və varlılar arasında fərq qoyulmadan keçirilməsində maddi amildən əlavə, insanların mənən birləşərək sözü bir yerə qoyub yekdil olmasına, qarşılıqlı anlaşmasına dəlalət edirdi.

Toy mərasimləri

Azərbaycan toyu qədim tarixə malik olmaqla, əcdadlarımızın sahib olduğu mənəvi mədəniyyəti — incəsənətin müxtəlif sahələrini, etiqad və inamları, dünyagörüşü, etik-estetik əlamətləri, həmçinin ictimai həyatın bir sıra elementlərini bugünkü günlərə çatdıran əvəzsiz şifahi mənbədir. Toy iki gəncin evlənməsi fonunda bütün icmanı bir yerə toplayan, onların qarşılıqlı münasibətlərini əks etdirən mərasim olmuşdur.

Toy qəbilə icmasından qalma ənənəvi mərasim olaraq intişar tapmışdır. Qəbilə öz inkişaf tarixinə görə matriarxal və patriarxal mərhələlərdən keçmişdir. Matriarxal mərhələdə nikah ekzoqam idi, yəni qəbilə daxilində nikaha yol verilmirdi. Patrilokal nikah (qadının kişinin evinə köçməsi) cəmiyyətin patriarxal mərhələsi ilə əlaqədar olmuşdur. Nəzərə alsaq ki, patriarxal mərhələ qədim dövrlərlə səsləşir, deməli, qızın oğlan evinə köçməsi və toy adətləri çox böyük bir təkamül yolu keçmişdir. Toy adətləri, eləcə də mərasimdəki qarşılıqlı yardımlaşmanın forma və məzmunu ictimai-iqtisadi, siyasi təsirlərə məruz qalaraq zaman-zaman formalaşmış və bu günlərə kimi çatmışdır.

Müasir dövrdə toy etmək istəyən hər kəs xüsusilə, şəhər sakinləri öz nəslindən əlavə tanış-bilişi ilə birgə bu mərasimi təşkil edə bilər. Lakin haqqında bəhs etdiyimiz dövrdə və ondan öncəki tarixi mərhələlərdə ictimai əlaqələrin əhatə dairəsi indiki kimi geniş deyildi. Belə şəraitdə qəbilənin, nəslin yaxından iştirakı olmadan toyu təsəvvür etmək qeyri-mümkün idi. Qafqaz xalqlarının etnoqrafiyasını tədqiq edən Q.F.Çursin haqlı olaraq toy mərasimini qəbilənin ümumi məsələsi kimi qiymətləndirir və nikahda qarşılıqlı yardım adətlərinin mənşəyini qəbilə icmasının evlənənlərə qayğısı ilə əlaqədar olmasını yazır (137, s.143-144).

Birgə əməyə və ümumiliyə əsaslanan qəbilədə qız vermək işçi qüvvəsini itirmək, qız almaq isə icma üzvlərinin sayını artırmaq demək idi. Məhz bu səbəbdən toy adətlərinə ağsaqqalın siması

da bütün qəbilə üzvləri müdaxilə edirdilər. Qəbilənin müdaxiləsi dedikdə burada nikaha girən tərəflərin məxsus olduğu icmanın onlara göstərdiyi köməklikdən söhbət gedir. Qəbilə daxilində yaranan münasibətlər, yəni hər bir qəbilə üzvünün digərinə yardımı təmənnasız idi. Çünki yaşadıkları birlik formasında ümumilik ənənələri hələ güclü idi və onların qazandığı uğurları və dəyən zərəri hamı paylaşdı. Ümumiyyətlə, burada vacib bir fakt da özünü büruzə verir ki, cəmiyyətin hər bir mərhələsində insan tək yaşaya bilməz, istənilən məqama hakim olmaq qarşılıqlı yardımlaşma sayəsində mümkündür.

Qəbilədə əgər yaşayış məskəni salınır və yaxud əkin-biçin üçün torpaqlar istismar edilirdisə, həmçinin yuxarıda qeyd olunduğu kimi, hər hansı bir qəbilə gətiriləcək gəlin vasitəsilə canlı qüvvəsini artırır, gəlinin mənsub olduğu qəbilə isə əvəzində ödəncə təmin olunurdusa, bütün bunlar ümumi idi və bu işlərin nəticəsindən hər bir icma üzvü bəhrələnirdi. Beləliklə, nikah zamanı qohum-qonşunun toy sahibinə göstərdiyi köməkliyin kökləri qəbilə icmasından gəlmişdir və göstərilən sonuncu birlik forması daxilində insanların nikaha girən şəxslərə etdiyi yardımı əvəzi gözlənilməyən, yəni qarşılıqsız xarakter daşıyırdı. Bu yardımlar artıq qonşuluq icmasında vərdişə çevrilərək borca-borc, yəni qarşılıqlı məhiyyət kəsb etməyə başlamışdır.

Qəbilə daxilində formalaşan adət-ənənələr, eləcə də yardım etmək instiktləri sonralar patriarxal ailələrə və onların bölünməsi nəticəsində meydana gələn patronimik qruplara da şamil olunmuşdur. Patriarxal ailələr və patronimiyaya daxil olan qohum ailələr arasında mövcud yardım formaları yuxarıda qeyd olunduğu kimi, zaman keçdikcə ilkin şəkildən fərqlənərək qarşılıqlı məhiyyətə malik olmuşdur.

Azərbaycanda tarixən evlənmək üçün iki yolla nikah əlaqələrinə girmək mümkün idi: razılıq əsasında bağlanan nikahlar və qızların qaçırılması yolu ilə bağlanan nikahlar (46, s.211). Hər iki halda el-obanın birliyi və yenicə qohum olan tərəflərə köməliyi

təzahür edirdi. Birinci forma iki ailəni yaxınlaşdıran pilləvari mərhələlərdən ibarət toyla nəticələnirdi. Toy təkcə iki ailənin qarşılıqlı münasibətlərini deyil, onların mənsub olduğu icmada, eləcə də icmalararası əlaqələri tənzimləyirdi.

«Toy borca-borəcdür» deyən azərbaycanlılar toy sahibinə layiq olduğu səviyyədə, yəni onun cəmiyyət qarşısındakı öhdəliyinə müvafiq yardım edirdilər. Toy sahibinin ictimai həyatda tutduğu mövqe, onun yaşadığı mühitdə ətrafdakı insanlara göstərdiyi münasibəti bu hadisəyə təkan verən mühüm amillərdən olmuşdur. Toy mərasimlərindəki yardımlar əsasən üç formada olmuşdur: mənəvi, maddi və fiziki yardım. El şənliyi adını almış toy adından göründüyü kimi, el gücünün nümayişi demək idi.

Azərbaycan toylarındakı mövcud el köməkliklərini hərtərəfli təhlil etməkdən ötrü toy adətlərinin mərhələlərini aydınlaşdırmaq lazım gəlir. Çünki hər bir mərhələ ayrı-ayrılıqda el köməkliliyinə əsaslanır və burada qarşılıqlı yardım formaları ayrı-ayrılıqda təzahür olunur.

Etnoqrafik ədəbiyyatda azərbaycanlıların toy mərasimi aşağıdakı kimi təsnif olunur:

– qızın bəyənilməsindən nişan aparılması daxil olmaqla birinci mərhələ;

– qızın nişanlanmasından toya qədərki mərhələ;

– toyun başlanmasından gəlinin ər evində üzə çıxarılmasına qədərki mərhələ (46, s.161).

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, xalq arasında «toy» dedikdə yalnız toy şənliyinin baş verdiyi günlər nəzərdə tutulur. Göstərilən mərhələlər evlənməyin mərhələləri olmuş və bu mərhələlərin hər biri ardıcıl şəkildə qarşılıqlı yardımlaşma ilə müşahidə edilən tədbirlərdən ibarət idi. Ailə qurarkən yerinə yetirilən adət-ənənələr ölkəmizin hər bir bölgəsində cüzi fərqlər istisna olmaqla eyni qaydalar üzrə həyata keçmişdir.

Birinci mərhələyə qızbəyənmə, məsləhətləşmə, elçilik, həri, nişan; ikinci mərhələyə bayramlarda icra olunan adətlər, hər iki

tərəfin toya hazırlığı daxil idi. Evlənməyin son və daha təmtəraqlı mərhələsində oğlan evində parça, bəydurdu, böyük toy, gəlingə-tirdi, üzəçıxdı, qız evində isə paltarkəsdı, cehizgördü, xınayaxdı, gəlinapardı və s. mərasimlər icra olunurdu.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, toyun birinci mərhələsi qızbə-yənmə, məsləhətləşmə və elçilik olmuşdur. Bu ilkin hadisə ağsaq-qalların, hörmət sahiblərinin təmsalında el-obanın toy sahibinə mə-nəvi yardımını ilə baş tuturdu. Ağsaqqal sözünə əməl etmək, ondan məsləhət almaq, yaşlı nəslə hörmət hər bir azərbaycanlı ailəsində dəyişməz ənənəyə çevrilmişdir. «Məsləhətli don gen olar» deyən hər iki tərəf — oğlan və qız ailəsi bu izdivacın uğurlu alınması üçün mütləq cəmiyyətin sayılıb-seçilən, dünyagörmüş şəxsləri ilə «yüz ölçüb, bir biçir», ümumi razılığa gəlirdilər. Bu fikri xalq das-tanlarımız da təsdiq edir (45, s.55). Nişanlanacaq oğlan və qızın seçilməsi ciddi və məsuliyyətli iş hesab olunurdu. Bu işlə bütün yaxın qohum-əqrəbə — patronimiya məşğul olurdu.

Övladını evləndirmək məqsədində olan valideynlərin dəvəti ilə yaxın ailələrin ağsaqqalları onların evinə toplaşırdılar. Toy sa-hibi bunun üçün qabaqcadan hazırlıq görür, süfrə açırdı. El içində məclisin məramından irəli gələrək hazırlanan plov «məsləhət aşı», bəzən isə «salah aşı» adlanırdı. Ağsaqqal, ağbirçəklərin gəldiyi qənaətə əsasən, evlənəcək oğlan üçün qız seçilir və yaxud oğlanın seçdiyi qızın əsil-nəcabəti müzakirə edilirdi. Sonuncu çox vacib məsələ olmuş və şifahi xalq ədəbiyyatında geniş yer alması bu fikri bir daha sübut edir. Bu xüsusda el arasında deyilir: «Əsilsizi almaq asan, saxlamaq çətin, əsillini almaq çətin, saxlamaq asan». Bu minvalla «ağıl-ağıldan üstün olar» deyərək qohumların rəyi nə-zərə alınırdı. Eyni zamanda, qız tərəfi də bu məsələyə eyni qayda ilə yanaşırdı.

Oğlan ailəsi kimin qapısına gedəcəkləri barədə məsləhətləşib qərara gəldikdən sonra hər iki ev arasında vasitəçilik xeyrə-şərə yarayan, hamının tanıdığı bir qadına həvalə edilirdi. Xalq arasında «araçı», «ara arvadı», «ərus dəllalı» və s. adlarla adlandırılan bu

qadın dilli-dilavər, zirək olmalı və qız anasının ağzını arayaraq gələcək elçilər barədə onun fikrini öyrənməli idi. Məhz bu hadisədən sonra elçilik baş tuturdu. Elçiliyə ailəyə yaxın, hörmət sahibi olan adamlar gedirdilər. Bir neçə dəfə davam edən elçiliyin nəticəsində müsbət rəy yaranardısı, həri, nişan mərasimləri həyata keçirdi. Elçilikdən sonra oğlanın şirni aparmaq üçün vəsaiti olmazdısa, kənd toylarının birində camaat onun nişanlısını oynadır, kəlağayısının ucuna pul bağlayırdılar. Bundan sonra başqa adamlar qıza elçi gedə bilməzdilər (47, s.81).

Həri hər iki ailə arasında ümumi razılıq demək idi. Bununla da, yaxın qohumların iştirakı və maddi dəstəyi ilə üzük aparılır, nişan baş tuturdu. Nişandan bir neçə gün əvvəl yaxın qadınlar oğlan evinə yığışaraq qız evinə aparılacaq şirniyyatı, eyni zamanda çatışmayan əşyaları hazırlayırdılar. Beləliklə, bu mərasimdən sonra ailə quracaq gənclər «nişanlı», «adaxlı» adlanırdı.

Bildiyimiz kimi, nişanı xonçasız təsəvvür etmək olmazdı. Oğlan evinə dəvət alan qonaqlar içərisində şirniyyat, meyvə, paltarlıq parça, baş örtüyü və s. əşyalar olan sinidə xonça tuturdular. Oğlanın ən yaxın imkanlı qohumları hətta xonçaya zinət əşyaları da qoyurdular. Nişandan bir neçə gün sonra razılaşdırılmış vaxtda qız tərəfin qadınları xonçaların qabını, yəni sini və məcməyiləri qaytarmaq üçün oğlan evinə gedirdilər. Burada onlar üçün süfrə qurulur, qonaqlıq verilirdi. Bu qonaqlıq Abşeronda «vəzöür» (77, s.80), «vəzoud» adlanırdı. Vəzoud adətinə görə, qablar boş qaytarılmır, içinə müxtəlif şirniyyat növləri (101 ədəd şəkərbura, paxlava və s.) qoyulurdu. Burada həmçinin nişana gəlmiş oğlan tərəfin qohum-əqrəbası üçün xələt də nəzərdə tutulurdu.

Göründüyü kimi, qohumluq əlaqəsinin başlanmasından ta sonuna kimi qohumlar bir-biri üçün xonçalar aparırdılar. «Xon», «xançe» sözü qədimdə «süfrə» mənasında işlənib. Eyni süfrə, xonça ətrafında əyləşən böyük ailələrin üzvləri sonralar bu ailələrin bölünməsi zamanı ənənəvi birliklərini davam etdirirdilər. Xonça məhz qohum birliklərin münasibətlərini əks etdirir, qarşılıqlı yar-

dım adətini tərənnüm edirdi. Bu fikri ölkəmizin müxtəlif bölgələrində «xonça» sözünün işlənmə yeri və mənasında görmək olar. İməcilik, əvrəz və s.-yə oxşar olan el köməklikləri xınalıqlılar arasında xunça (xonça) (94, s.58), tatlarda isə «xun» adı ilə məlumdur. Deyilənlər əsasında belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, «xonça» ifadəsi qan qohumluğunu ifadə edən məfhum olmuşdur. Azərbaycanlıların leksikonunda bu ifadənin mənası qarşılıqlı yardımlar kimi qohumların bir-biri üçün hazırladığı, içərisində müxtəlif qida vasitələri, geyim və bəzək əşyaları olan sini idi.

Nişan başa çatdıqdan sonra hər iki ailə toy hazırlığına başlayırdı. Nişanla toy arasında olan mərhələdə bir sıra adətlər, xüsusilə də, qohum-əqrəbanın qurulacaq yeni ailəyə çoxsaylı yardımları müşahidə olunurdu. Bu müddət kasıb ailələr üçün daha uzun çəkir və onların toy hazırlığının tamamlanması əsasən el köməклиyinin nəticəsi ilə həyata keçirdi.

Nişanlanmış qız adətə görə nişandan sonra ilk dəfə toya gəldisə, bu zaman orada iştirak edən oğlan adamları onun üçün şirniyyat və müxtəlif hədiyyələrdən tutulmuş xonçalar gətirirdilər. Onlar nişanlı qızı rəqsə dəvət edir, toya gələn tanış-biliş onun əlinə pul verir, başına şabaş atır, gətirilən xonçanı toy iştirakçılarına paylayırdılar. Quba qəzasının kəndlərində isə bu adət daha qabarıq şəkildə icra edilirdi. Qızın ailəsinin, xüsusilə dayısının razılığı ilə üzünə ağ və ya qırmızı kəlağayı salıb növbəti toyda oynadırdılar. Görünür, qızın dayısının onun ailə qurmasında həlledici rolu — avankulat adəti azərbaycanlıların da etnopsixologiyasına yad olmamışdır. Oğlanın toyda iştirak edən qohumları qıza şabaş verir, pulu onun kəlağayısının uclarına bağlayır və əllərini doldururdular. Mövcud adətə görə, qızın əllərinə yığılan pullar xanəndələrə, kəlağayısının ucuna bağlananlar isə onun özünə çatırdı. El adətinə əsasən, həmin pullar qızın cehizinə xərclənirdi (47, s.69).

Həri, nişan kimi tədbirləri bütün el camaatı birlikdə yola vərirdi. Lakin toy mərasimi ilə bağlı bəzi adətlər də vardı ki, onların icrası zamanı qohum-qonşunun ayrı-ayrılıqda mənəvi yardımına

ehtiyac var idi. Gənclərin nişanlı qaldığı müddətdə əgər qızın atası icazə verirdisə, onlar görüşə bilərdilər. Bu görüşün qızın öz evində keçirilməsi hər zaman camaat arasında birmənalı qarşılınmamış və etiket qaydalarında yer almamışdır. «Adaxlıbazlıq» adını almış adətə görə, nişanlı oğlan öz dostu ilə birgə nişanlısının qabaqcadan təyin edilmiş qonşusunun evinə gedirdi.

Adaxlıbazlıq hər iki gəncin bir-birini yaxından tanımasını təmin edən, gələcəkdə qurulan ailənin təməlini möhkəmləndirən amillərdən olmuşdur. Göründüyü kimi, yaxın qonşunun vasitəçiliyi ilə qoyulan qadağalar aradan qaldırılır, gənclərin ünsiyyətinə şərait yaradılırdı.

Nişanlı müddətdə adətə görə, oğlan evi qıza Novruz, Ramazan, Qurban, Xıdır Nəbi bayramında bayramlıqlar, həmçinin yay fəslinin başlanğıcında «bağbaşı» (77, s.79-80), qışın ilk günündə «çillə payı» aparmalı idi. Bunun üçün içərisinə gəlinin geyim əşyaları və növbənöv şirniyyatlar yığılan xonçalar tutulurdu. Belə ki, bunları hazırlamaqdan ötrü oğlan evinin qadınları iməcilik keçirir və maddi dəstək göstərirdilər. Qız anası bayramlığa təbrikə gələn oğlanın qohumları üçün xələt qoyurdu. Qərb və Naxçıvan bölgəsində qız evinə göndərilən «çillə payı»ndan (şirniyyat, meyvə, qarpız və s.) yaxın qonşulara da pay verilirdi.

Nişandan toya qədərki mərhələdə yuxarıda adı çəkilən bölgələrdə Xıdır Nəbi bayramı ilə bağlı maraqlı ənənələr yaşanırdı. Bu bayramda oğlanın qohum-əqrəbası xonça və digər hədiyyələrlə qız evinə təbrikə yollanırdılar. Bu ənənə hətta gəlin gəldikdən sonra bir il ərzində də davam etdirilirdi. Məlumatçıların dediyinə görə, oğlan evində gəlinin keçirdiyi ilk Xıdır Nəbi bayramını təbrik etmək üçün yalnız qız evinin adamları təşrif buyururdu.

Gəlin köçmək ərəfəsində cehizlik hazırlamaqdan ötrü qız anasının dəvəti ilə eyni kənddə məskunlaşan sakinlər iməcilik keçirirdilər. Doğrudur, Azərbaycan ailələrində qız hələ beşikdə ikən ona cehiz yığmağa başlayırdılar. Lakin imkansız ailələrdə toy çatışmazlıqları qohumların köməyi ilə tamamlanırdı. Şən əh-

val-ruhiyyəli, toy-bayrama çevrilən iməcilikdə qız-gəlinlər yorğan-döşək salınması, xalça-palaz toxunması, tikmələr və digər əl işlərinin görülməsində yaxından iştirak edirdilər. İməcilər yunun didilməsindən tutmuş son prosesə kimi bütün işləri ardıcıl şəkildə görürdülər. (şəkil 26) Bəzən isə ümumi işlər görülür, sonunda yorğan-döşəyi sıramaq bu işlə daima məşğul olan xüsusi adama həvalə olunurdu. Qohum-əqrəbadan kimsə yorğan-döşək salınan zaman iş üstünə gəlib çıxsaydı, adət tələb edirdi ki, onlar bu işləri görənlərə və ev sahibinə xələt versinlər. Ümumiyyətlə, iməciliyə gələnlər «Allah mübarək eləsin!» deyərək özləri ilə cürbəcür hədiyyələr gətirirdilər.

Müəyyən hallarda körpə hələ beşikdə ikən ailəyə ən əziz olanlardan biri söz verirdi ki, gələcəkdə onun bəylik və ya cehizlik yorğan-döşəyini, toy xöreklərini özü hazırlayacaq.

Gənc qızlar, xüsusilə, gəlinin rəfiqələri toydan qabaq növbə ilə onun evinə toplaşır, cehizlik xalça toxuyurdular. Uzun qış gecələrində həvə, kirkit sədaları altında ağbirçək nənələrin söhbətlərini dinləyən gənc qızlar həvəslə çalışırdılar, çünki bu iş qarşılıqlı idi. İməciliyin rəvnəqli cəhətlərindən biri də hər kəsin başqalarından seçilməyə, öz əl qabiliyyətini nümayiş etdirməyə cəhd göstərməsi idi. Yaşlı nəslin nümayəndələri bu tipli yığıncaqlarda, bayramlar və el şənliklərində öz oğulları üçün qız seçirdilər. Bu yerdə deyilirdi: «Toy toyu gətirər».

İməcilikdə kişilər də öz köməkliyini əskik etmirdilər. İş üstünə gəlib çıxan hər kəs toxunulan xalçanın üzərinə pul atırdı. Qohum qadınlar tərəfindən gətirilən bəxşislər və yığılan pullar qızın cehizinə əlavə olunurdu.

Gəlin köcəcək qıza qohum-əqrəba növbə ilə qonaqlıq verirdilər. «Qız qonaqlığı» və ya «el qonaqlığı» adını daşıyan bu məclisdə gəlinə cehizlik əşyalar — yorğan-döşək, xalça-palaz, tikmələr, qab-qacaq, samovar, sandıq və digər məişət əşyaları hədiyyə olaraq təqdim edilirdi. Ümumiyyətlə, gənclərin nişanlı olduğu müddətdə bütün yaxın adamlar onlara bacardıqları köməyi göstərirdilər.

Q.F.Çursin yazır: «Cənubi Qafqaz tatarlarında (azərbaycanlılarda — İ.M.) ərə gedən qıza qohumları qazan, səhəng, təknə, sandıq və s. bağışlayırdılar. Oğlanın qohumları da toy xərcini ödəmək üçün onun valideynlərinə maddi kömək göstərirdilər (137, s.189).

«El qonaqlığı»nı təşkil etməkdə əsas məqsəd gəlinin cehiz dəstini tamamlamaq idi. Bu işdə yeni ailə quracaq gənclərə böyük-lərin verdiyi məsləhətlər də az önəm daşıyırdı. Çünki gəlin kö-cəcək qız getdiyi yerdə öz nəslini, ailəsini təmsil edəcəkdə. Gəli-nin köçdüüyü ailədə qazandığı hörmət onun bütün qohum-əqrəbası üçün başucalığı olub, yenicə qohumluq münasibətləri quran iki nəslə daha da yaxınlaşdırırdı. Bu baxımdan gəlini ailə həyatına psixoloji cəhətdən hazırlamağı ideoloji birliyə malik qohum ailələr özlərinə mənəvi borc bilirdilər.

Qız tərəfin qadınları gəlin köçməsindən öncə qız evinə yığı-sırdılar. «Cehizgördü» və ya «mübarək olsun» adını daşıyan bu tədbir əslində gəlinin yaxınları tərəfindən onun cehizinin əyər-əskiyyinin tamamlanması idi. Onlar qız anasının illərlə yığdığı ce-hizlik əşyaları nəzərdən keçirir və özləri ilə bəxşiş gətirdikləri məişət əşyalarını da bura əlavə edirdilər. Bundan sonra cehizlər oğlan adamlarının iştirakı ilə siyahıya alınır və adətən «xınayaxdı» günü bəy evinə aparılırdı. Cehizlərin daşınmasında oğlanın yaxın qohumları, dostları fəallıq göstərirdilər. Cehizlər oğlan evinə çat-dıqdan sonra qız tərəfdən olan yaxın qadınlar evin bəzədilməsində köməklik edirdilər. Adətə görə, onlar üçün süfrə açılmalı, həm ce-hiz daşıyanlar, həm də evi bəzəməyə gələn hər kəs üçün oğlanın anası xələt qoymalı idi.

Qohum-əqrəba, həmyerlilər hər vasitə ilə bu nikaha yol açır-dılar. Onlar yeni ailəyə ev tikmək üçün əvrəz, iməcilik, hoy kimi tədbirlər keçirir, hər iki tərəfin toy xərcinə şərik olur, cehizin və gəlinin geyim əşyalarının hazırlanmasında bacardıqları maddi, mənəvi, fiziki dəstəyi əsirgəmirdilər. Bu yardımlar xalq arasın-da «dizdayağı», «duzayağı» adı ilə tanınmışdır. Qeyd etməliyik ki, «dizdayağı» bəzi bölgələrdə qayınatanın gəlinə verdiyi bəxşiş

kimi xarakterizə olunurdu. Bununla da, tərəflər öz yaxınlarının köməyi ilə toy hazırlığını başa çatdırırdılar.

Gəlin köçmək ərəfəsində təşkil olunan mərasimlərdən biri də paltarkəsdi (14, s.17-20) olmuşdur. Bu şənlik gəlin aparılmamışdan bir-iki həftə, bəzən isə üç ay əvvəl keçirilirdi. Azərbaycanın müəyyən bölgələrində «paltarkəsdi» qız toyunun başlanğıcı sayılırdı.

Paltarkəsdiyə adətən həm oğlan, həm də qız tərəfə yaxın olan qohum qadınlar təşrif buyururdular. Adından görüldüyü kimi, paltarkəsdi gəlinin geyimlərinin, xüsusilə də, gəlinlik paltarının hazırlanması üçün çağırılırdı. Oğlan tərəfin qadınları ola bilsin ki, paltarkəsdidən bir neçə gün qabaq və ya həmin gün əvvəlcə oğlan evinə toplaşırdılar. Burada onlara qonaqlıq verilirdi. Qonaqlar gəlin üçün xonça tutur, müxtəlif bəxşislər, başlıca olaraq, növbənöv parçalar gətirirdilər. Bu minvalla oğlan evində təşkil olunmuş mərasim «parça», «paltar» adlanırdı. Aran zonalarında yaşayan yaşlı məlumatçıların dediyinə görə, uzaq keçmişdə «parça»ya «urbagötürdü», «paltarkəsdi»yə isə «urbabiçmə» və ya «urbakəsdi» deyilirdi.

Parça tədbirinə gələnlər oğlan anasının öz gəlini üçün aldığı paltarlıq parçaları, zinət əşyalarını nəzərdən keçirir, onları səliqə-sahmanla bağlamalara yığırtdılar. Burada qohum-qonşunun iştirak etməkdə məqsədi o idi ki, onlar oğlanın ailəsinə maddi cəhətdən əl tutsun, gəlin üçün «bazar çalmaq» işini yüngülləşdirsinslər.

Oğlan tərəfin qadınları parça qurtardıqdan sonra, günortadan keçmiş çalğı sədaları altında, əllərində xonçalar qız evinə üz tuturdular. Qız ailəsi də özünə yaxın bildiyi qadınları paltarkəsdiyə dəvət edirdi. Onlar da öz imkanları daxilində qıza cehizlik əşyalar gətirirdilər. El içində buna «düşərgə», «düşərlik» deyilirdi. Oğlan evinin qıza gətirdiyi geyim növləri, parçalar, zinət əşyaları bu məclisdə iştirak edən qadınlara nümayiş etdirilirdi. Adətən bu iş ailə həyatında bəxti gətirən «başibütöv» qadına (sonsuz, gənc yaşlarından dul qalmış və ya boşanmış ola bilməzdi) həvalə edilirdi. O, gəlinin əşyalarını bir-bir qonaqlara göstərir, onlar isə «bazarlıq»ın

üstünə pul atırdılar. Burada pul yazılmırdı, lakin oğlan və qızın anası atılan pulun miqdarına diqqət yetirirdi, çünki onlar bunun əvəzini nə vaxtsa ödəməli olacaqdılar.

Qonaqların xeyir-duası ilə gəlin üçün paltarlar biçilib-tikilirdi. Xalq inancına görə, parça kimi qayçı, iynə, sap və digər ləvazimatlar təzə, işlənməmiş olmalı idi. Çünki belə ehtimal olunurdu ki, köhnə vasitələr yeni ailəyə uğursuzluq gətirə bilər.

Şən əhval-ruhiyyə ilə davam edən paltarkəsdə mərasimində maraqlı əyləncələr baş tuturdu. Parçanı kəsən dərzi zarafatına şəkildə qayçının küt olmasından şikayət edirdi. Bunu eşidən oğlan adamları, başda oğlan anası olmaqla: «Qayçın bu pulu kəsərsə, parçanı da kəsər» – deyərək ona xələt verirdilər. «Qayçıkəsməz xələti» deyilən xələt əslində, dərzinin zəhmət haqqısının qohumlar tərəfindən ödənilməsi idi. Beləliklə, paltarkəsdidə məşinli sənaye məhsullarından az istifadə olunduğu bir zamanda hər iki ailəyə yaxın insanlar bir yerə yığılaraq gəlin köçəcək qız üçün paltarlar hazırlayırdılar.

Toy tarixin hər bir mərhələsində bütün dünya xalqlarının həyatında ən sevincli, şadanalı gün kimi qeyd olunmuş, hər kəsin ən şirin arzusuna çevrilmişdir. Azərbaycan toyları adətən payız fəslində məhsul yığımından sonra keçirilirdi. El arasında Məhərrəm, Səfər və Ramazan aylarında (müasir dövrdə isə bunlardan əlavə may ayında da) toy etmək münasib bilinmirdi.

Azərbaycan toyları üç gün, yeddi gün və ya nağıllarda deyildiyi kimi, lap qədim zamanlarda qırx gün-qırx gecə keçirilirdi. Toyun çətinliyindən irəli gələrək el içində bu haqda deyilir: «Toyun adı toy olmasa, ev yiyəsinin bağı çatlar, ev yiyəsinə qalan gəlidir». Doğrudur, camaat bu işə kifayət qədər əl tuturdu, lakin bütün bunlar toy sahibinə gələcək üçün borc idi.

Gəlin köçmək ərəfəsində paltarkəsdə, xınayaxdı (14, s.17-21), bəydurdu və digər adları çəkilən mərasimlər eyni qayda ilə, yəni camaatın dayağı ilə baş tuturdu. Elə hallar olurdu ki, heç bir maddi vəsaiti olmayan ailəyə də toy etmək nəsisb olurdu. «Allah xeyir işə

zamindir» məsəli xalq arasında əbəs yerə dillər əzbəri olmayıb.

Toyun başlanmasından bir neçə gün qabaq həm oğlan, həm də qız evində məsləhət adı ilə yığıncaq keçirilirdi. Burada ağsaqqallar toy sahibinin maddi durumunu götür-qoy edir və inandığı adamları çağıraraq onlar arasında əmək bölgüsü aparırdı. Məsləhət zamanı toyu idarə edəcək adamların kimliyi dəqiqləşdirilir, mağar quran, çörək bişirən, heyvan kəsən, xörək hazırlayan, samovar qaynadan, süfrəyə qulluq göstərən, toy pulu yazan, sərpayı və başqa xidməti işlərin icraçıları, eləcə də qadın və kişi işləri arasında əmək bölgüsü müəyyənləşdirilirdi.

Toy öncəsi hazırlıq işlərindən biri də səs-sədalı mərasimlərinə olan çörəkbişirmə idi. (şəkil 17) Naxçıvanda «avaca», «təndirüstü», Zəngəzurda «mədəd», Qazax-Gəncə bölgəsində «cey», Şirvan, Muğan, Şəki-Zaqatala, Quba-Xaçmaz, Lənkəran-Astara bölgələrində «iməcilik», digər bölgələrdə isə «çörəküstü», «köməkləşmə», «əltutma» və başqa adlarla səslənən bu mərasim toya bir neçə gün qalmış qadınlar tərəfindən təşkil edilirdi. Köməyə gələnlər «mübarək olsun» deyə özləri ilə hədiyyə də gətirirdilər. Əgər kimsə təsadüfən təndirxanaya iş vaxtı gəlib çıxsaydı, işgörelərə «bərəkətli olsun», «yorulmayasız», «həmişə xeyir işdə işləyəsiniz» deyib onlara şirinlik boyun olurdu. Müəyyən hallarda qohum-qonşulardan kimsə köməyə gələnlər üçün evində hazırladığı təamlardan gətirirdi. Toy üçün keçirilən çörəkbişirmə tədbiri fiziki yardım formalarına aid edilsə də, burada hərə öz imkanı daxilində lazımı ərzaq məmulatı və toy sahibinə gözəydnılığı verməkdən ötrü hədiyyə də gətirirdilər.

Toydan bir gün qabaq toyaxşamı keçirilirdi. Həmin gün heyvan kəsilir, əksər yerlərdə qonaqlar üçün içalat bişirilirdi. Toyaxşamında qohum qadınlar toy xöreklərini bişirir, kişilər isə toyun təşkilində lazımı işləri tamamlayırdılar. (şəkil 20) Oğlan evinə toyaxşamına gələn qadınlar özlərilə mətbəx vasitələrini də gətirir, xüsusilə, ət taxtası və baltası ilə ət döyümü prosesində fəallıq göstərirdilər. Toyaxşamında görülmə tədbirlər Azərbaycan kəndlərin-

də qarşılıqlı yardım forması olaraq «ətdöydü», «düyü arıtlaması» və s. adlarla məlum olmuşdur.

Toy xərəklərini bişirən aşpaz zəhmət haqqı almırdı. O, toya ilk gələn qonaq üçün qazanı açan zaman «qazan ağzı açıram, qazan ağzı açılmır» — deyər zarafatya şəkildə toy sahibinə müraciət edirdi. Bunu eşidən ev sahibi aşpaza hədiyyə verirdi. Ümumiyyətlə, xeyir işlə əlaqəli mərasimlərdə bu tipli əyləncəli epizodlar tez-tez təkrarlanırdı. Məsələn, çay qaynadan «samovar ağzı açılmır», bəyin toy hazırlığında dəllək «ülgüc kütdür» — deməklə bu ənənəni yaşadırdılar. Onlar ev sahibi və ya onun qohumları tərəfindən kiçik hədiyyələrlə — corab, dəsmal və digər şirinliklə təltif olunurdular. Əslində isə bu onların zəhmət haqqına bərabər deyildi.

Toy günü qonşu qadınlar çatışmayan əşyaları — qab-qacaq, xalça-palazını əsirgəmir, həmçinin lazım gəldikdə öz evlərini də toy sahibinin ixtiyarına verirdilər. Qonşular uzaq yerlərdən gələn qonaqlara öz evlərində yer göstərir, onlara qonaqpərvərlik nümayiş etdirirdilər. Toyxanayı (çadır, mağar) qurmaq, meşədən odun daşımaq, heyvan kəsmək və s. işlərin görülməsi kişilərin üzərinə düşürdü. Ümumiyyətlə, toyaxşamının keçirilməsində məqsəd qohum-qonşuların köməkliliyi ilə toya hazırlıq idi.

Musiqi sədalarını eşidən el-oba böyükdən kiçiyə kimi hamı toyxanaya axışır, beləliklə, böyük toy başlayırdı. El arasında tez-tez işlənən «toyu qohum-əqrəbə qaldırar» deyimi məhz bu gündə təsdiqini tapırdı. Onlar ilk növbədə ev sahibinin toya çəkdiyi xərci bölüşmək məqsədilə toya pul salırdılar. Toy pulunu yazan şəxs nüfuzlu ağsaqqal olmalı idi. Bəzi hallarda pul yazanın şəxsi hörmətinə görə toya gələnlər çalışırdılar ki, daha böyük məbləğdə pul yazdırsınlar. Bu hal qarşılıqlı yardım forması olaraq «nəmə», «toy pulu» adları ilə adlandırılmış və bu günlərə kimi dəyişməz ənənəyə çevrilmişdir. Ə.K.Ələkbərov Naxçıvan mahalına aid maraqlı bir adəti qeyd etmişdir: «Toya gələnlərin hərəsi özü ilə bir toyuq gətirirdilər. Yığılan şeylər bəxşiş sayılır, cərimə pulları isə toydakı adamların qonaqlığına sərf edilirdi» (83, s.245).

Azərbaycan toylarını Şirvan və Qərb bölgələrində aşıqsız, Qarabağda xanəndəsiz, Abşeronun kişi toylarını isə meyxana deyişmələri olmadan keçirmək olmazdı. Bu sənət sahələrini yaşadan sənətkarlar toylara çox zaman toy sahibi ilə pul danışmadan gəlir, onların haqqı tamaşaçılar tərəfindən ödənilirdi. Toyda kimsə rəqs etmək istəyirdisə, o, musiqiçilərə pul verərək istədiyi mahnını sifariş edirdi. Oynayanların üzərinə atılan şabaş da musiqiçilərə çatırdı. İstər bəyin, istərsə də gəlinin tərifı zamanı camaat onlara xələt verirdi.

Müğənni kimi el aşığı da qonaqların adını çəkir, onlar isə aşığı nəmər, xələt, düşərlik və s. ilə təltif edirdilər. Müğənni gələn qonaqları tərif edərək onlardan xələt istəyirdisə, xalq aşığı isə saz çala-çala məzəli əhvalatlar danışaraq onları adlayır, dastan söyləyir, toy iştirakçılarını şənləndirirdi. Adı çəkilən hər kəs aşığın haqqını verməli idi. Bu mənada xalq arasında deyilir: «El aşığını el dolandırar».

İctimai həyatın əyər-əskiyyə müxalif olan, onu ifşa edən, xalq arasında ədəbiyyatımızın maraq doğuran janrlarından olan meyxana sənətini də hər zaman el-obanın sevgisi və toylarda sənətkarlara göstərdiyi maddi dəstəyi yaşatmışdır.

Toy ərəfəsində qız evində icra edilən şənliklərdən biri də xınayaxdı idi. Gəlin köçməmişdən bir gün qabaq yaxın qohum və qonşulardan ibarət qadınların iştirakı ilə xınayaxdı baş tuturdu. Xınayaxdı mərasimi bəzi yerlərdə qız evində toyun sonuncu günü qeyd edilirdi. Bu səbəbdən də çağırılan qonaqlar mərasimə böyük toya gəldikləri kimi hazırlaşır, buraya da xonça-xələt gətirir, nəmər verir, rəqs edənlər üçün şabaş atırdılar. Sonuncu musiqiçilərin və toy sahibinin nəminə yığılırdı. Qonaqlar «haxıştalar» söyləyir, şən musiqi ilə davam edən yığıncaqda gənclər tərəfindən məzəli oyunlar nümayiş etdirilirdi. Həmin gecə hətta səhərədək heç kəs yatmır, gülməli söhbətlər edirdilər. Əgər kimsə yuxulasaydı, onun yorğanı döşəyə tikilirdi.

Xınayaxdı məclisində xanəndə gəlinin şəninə təriflər deyirdi.

Mahnıda adları çəkilən qohum-qonşu xanəndəyə xələt verirdi ki, bu da el arasında «düşərlik» adlanırdı (2, s.132). Xınayaxdının başlıca hadisəsi gəlinin toy hazırlığı idi və toplaşan qız-gəlinlər öz gəlişləri ilə ona mənəvi dəstək verirdilər.

Oğlan evində toyun sonuncu günü «bəyduzdu» adlanırdı. (şəkil 21) Buraya daha yaxın həmyerlilər dəvət alırdılar. Bəy hammaından qayıtdıqdan və bəylik paltarını geyindikdən sonra məclis başlanırdı. Mağarın yuxarı başında bəy üçün üzərinə zərli döşəkçə, qırmızı məxmər salınmış, «taxt» deyilən xüsusi stul hazırlanırdı. Gələn qohumlar bəy və onun sağdış-soldısının qarşına xonçalar düzürdülər. Xanəndə bəyi tərifləyir, süfrə arxasında əyləşmiş qonaqları feyziyab edirdi. Toyun sərpayısı bu mərasimdə iştirak edən qohum-əqrəbanın adlarını bir-bir xanəndə və ya el aşığına söyləyir, o isə onlardan xələt istəyirdi. Adı çəkilən şəxslər həm xanəndənin qarşısına qoyulan məcməyiyə pul atır, həm də bəyin əlinə pul verirdilər. Bəy oynayan zaman üzərinə atılan şabaşı sağdış-soldışı toplayıb cibinə qoyurdular.

Kənd yerlərində qonaqlar oğlanın boynuna al rəngli parçalar, şal, kəlağayı və s.-dən ibarət xələt salırdılar. Bəzi qəzalarda bəyin topladığı pullar özünə qalır, parça isə kasıblara paylanırdı. Çox maraqlıdır ki, İlisu kəndində keçmişdə həm pul, həm də parçalar kəndin subay oğlanlarına bağışlanırdı (47, s.76).

Bəy tərfi qurtardıqdan sonra axşam vaxtı gəlini götürməyə gəldirdilər. Yolboyu bəy və gəlini qohum-qonşu, qonaqlar müşayiət edirdi. M.Bejanov Vartaşen (Oğuz rayonu — İ.M) sakinlərinə həsr etdiyi məqaləsində yazır ki, bu bölgədə gəlin aparılarkən bəyin qohum-qonşuları yolboyu onları öz həyətlərinə dəvət edirdilər. Bəy və gəlin qonaa çağırıldıqları evdə mütləq gəlinə ipək xalat, bəyə isə yeməli şeylər və şərab təqdim edildirdi (90, s.241).

Gəlin gəldikdən üç gün sonra onun anası və qohumları qızı görməyə gəlirdilər. «Üç günlük» adlanan, yalnız qadınların iştirak etdiyi məclisdə qızın anası ona qiymətli əşya, qonaqlar isə məişət əşyaları bağışlayırdılar. Bu mərasim Qubada «həftruzə», Bakı və

ətraf kəndlərində «həftəhamamı», «taxtyıgdı» adlanaraq zifaf gəcəsindən yeddi gün keçdikdən sonra baş tuturdu.

Gəlin gəldikdən qırx gün ərzində evdən kənara çıxma bilməzdi, əks halda çilləyə düşərdi. Bu müddət qurtararkən gəlin camaat arasına çıxır, atasının evinə qonaq çağırılır, «ayaq açdı»ya gedirdi. Bu hadisədən sonra gəlin və bəyin qohumları növbə ilə onları qonaq çağıraraq üzə çıxarırdılar. Burada təzə evlənənlərə müxtəlif hədiyyələr, daha imkanlı ailələr isə damazlıq heyvan bağışlayırdılar. Doğrudur, bu qonaqlıq yeni ailə quran gənclər üçün təşkil edilirdi, lakin oğlanın bütün ailə üzvləri bura dəvət olunurdular. Bu hadisə ilə patronimik ailələrin mənəvi birliyi bir daha nümayiş olunurdu.

Toy mərasiminin bütün mərhələləri və onların qohum-qonşu, dost-tanış tərəfindən təmtəraqla keçirilməsi yeni ailə quran hər bir gəncin qarşısında yaşadığı mühitə, cəmiyyətə qarşı məsuliyyət hissini artırır, mənəvi borc yaradır və ictimai rəyin yekdilliyinə gətirib çıxarırdı.

Beləliklə, təklidə bir ailənin hünəri olmayan toy mərasimini təşkil etmək elin gücü ilə həyata keçirdi. Qarabağda «aynat», Naxçıvanda «ayanat» (46, s.185), Ordubadda «hətbaş», digər bölgələrdə isə «toy pulu», «nəmə», «dizdayağı» adlı qarşılıqlı yardım formaları nəinki toya çəkilən xərcləri ödəyir, hətta ev sahibi bundan xeyir də götürürdü.

Məlumatçıların dediyinə görə, tədqiq edilən dövrdə toy etmək üçün heç bir maddi vəsaitə malik olmayan ailələrə də tez-tez rast gəlmək olurdu. Belə şəraitdə el-oba həmin şəxslərin bütün ehtiyaclarını tamamilə ödəməyə müvəffəq olurdu. Yoxsul ailələrin övladları və ya valideynlərini itirən gənclər üçün «mürvət toyu» deyilən toy şənliyi təşkil edilirdi. «Mürvət» sözü ərəbcə «muruv-vətun» sözündən götürülmüş, igidlik, cəmərdlik, fəzilətli davranış anlamını ifadə edir.

Mürvət toyu daha çox Novruz bayramı ərəfəsində təşkil edilirdi. Ağsaqqalların, ağbirçəklərin təşəbbüsü ilə həyata keçirilən

mürvət toyunda hərə öz imkanı müqabilində iştirak edir, ətlik qoyun, mal, düyü, yağ və başqa ərzaq məhsullarını təmənnasız bağışlayırdı (67, s.135). Yaşlı sakinlərin öz babalarından eşitdiyinə görə, keçmişdə imkanı zəif olan şəxs kimsəsizlər üçün mürvət toyu edərkən özünə yaxın bildiyi yeddi nəfəri, həmin yeddi nəfərin də hər biri yeddi nəfəri köməyə səsləyir, beləliklə, bu addım dəfələrlə davam etdirilərək xeyli insan toplanırdı, bununla da, toy baş tuturdu. Təmənnasız, maddi əvəz ummadan həyata keçirilən bu tipli davranışlar və el-obanın gənclərə xeyir-duası xalq arasında tarixən sosial əlaqələrin möhkəmliyini sübut edir.

Azərbaycan toylarında əsrlər boyu davam edən qarşılıqlı yardım formaları xalqın adət-ənənələri içərisində elə dərin kök salmışdır ki, hətta sovet dövrünün hakimiyyət orqanlarının da nəzərdiqqətini cəlb edə bilmişdir. Bu dövrdə xalqın adət-ənənələri, o cümlədən qarşılıqlı yardım formaları «keçmişin zərərli qalığı» adlandırılmış və qadağan edilmişdir. Belə ki, 1927-ci ildə Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin qərarı ilə toy, eləcə də «damazdım» münasibətilə ianə verən və onu qəbul edən şəxslər cinayət məsuliyyətinə cəlb olunurdular (135). Lakin bütün bu təzyiqlərə baxmayaraq, el-oba heç bir hüquqi-inzibati qadağalardan çəkinmir, adət-ənənələrini yaşatmaqda davam edirdi. Toylarda pul salmaq, «damazlıq» və digər el köməklikləri müasir dövrdə qalmaqdadır.

Toyun baş tutması el-obanın zəhmətinin bəhrəsi idi. Bu mərasim qohum-əqrəbanın maddi və mənəvi yardımı, işgüzarlığı ilə təşkil edilirdi. Elçilikdən tutmuş gəlinin ər evində üzə çıxarılmasına kimi bütün işlər icmanın, nəslin mənəvi birliyinin sayəsində görülürdü. XIX əsr mənbələrində azərbaycanlıların toy adətləri haqqında deyilən aşağıdakı fikirlər toy şənliyin məzmununu tam şəkildə əks etdirir: «Kəndlilər toya ictimai bir iş kimi baxır və qarşılıqlı yardım cəhdləri burada olduğu qədər heç bir sahədə özünü bürüzə vermirdi» (113, s.131).

Dəfn və yas mərasimləri

Azərbaycanlıların ailə məişətində xüsusi yer tutan adət-ənənələrdən biri də öz mühafizəkarlığı ilə seçilən dəfn və yas mərasimləridir. Dəfn və yasla bağlı əsrlər boyu formalaşan adətlərimiz üzərində şəriət normaları qərarlaşmış, burada icra olunan qarşılıqlı yardım adəti İslam dininin təsirilə daha da güclənmiş və yeni dəyərlər qazanmışdır.

Bildiyimiz kimi, bütün tarixi dövrlərdə mərhumun dəfn və yas mərasimi qarşılıqlı yardım sayəsində baş tutmuşdur. Ölümlə barışmayan, halsız, təqətsiz vəziyyətə düşən ev sahibi qohum-əqrəbanın, həmyerlilərin, dost-tanışın qayğısı ilə təsəlli tapır, yas məclisini başa çatdırırdı.

Antropogenez zonaya daxil olan ərazilərdə hələ Mustye dövründə kollektiv dəfnətmənin izləri aşkar olunmuşdur ki, bu da həmin dövrdə icma üzvlərinin bir-birinin qayğısına qalması fikrini deməyə əsas verir. Paleolit dövrü sakinlərinin mənəvi aləmini şərh edən akademik İ.H.Əliyev hesab edir ki, neandertal qəbirləri neandertalların kollektiv birliyini, onların sosial əlaqəni dərk etdiklərini və qarşılıqlı yardım institutunun yarandığını təsdiq edir (8, s.77). Deməli, hələ Paleolit dövründən başlayaraq dəfn adətləri qarşılıqlı yardıma əsaslanmışdır. Toylarda olduğu kimi, yas mərasimlərində də el-obanın ev sahibinə köməkliyi üç istiqamətdə baş vermişdir: mənəvi, maddi və fiziki yardım.

Orta əsrlərdən bəri bütün müsəlman xalqlarının dəfn və yas mərasimləri demək olar ki, oxşar olmuş və günümüzə qədər dəyişməz qalmışdır. Müsəlmanların ölümlə bağlı düşüncələri Qurani-Kərimdə, həmçinin hədislərdə öz əksini tapmışdır.

Bəzi müsəlmanlar yaşa dolduqca özlərinin dəfn və yas mərasimləri üçün hazırlıq işlərini görürdülər. Məsələn, hələ sağ ikən özlərinə kəfən, tabutun içinə salınacaq xalça, ehsan pulu tədarük edir, hətta qəbiristanlıqda yer də hazırlayırdılar. Buna baxmayaraq, el gücünə, el sözünə hər zaman ehtiyac duyulurdu. Qohum-qonşu

kömək məqsədilə xəstə sahibinə yaxınlaşır, onların ehtiyaclarını öyrənir, ümumiyyətlə, bütün lazımi işlərə yardım edirdilər. Dəfn mərasimində bütün camaat, hətta küsülü qohumlar, qonşular, bəzən isə qan düşmənləri də mərhum hələ can üstündə olarkən onunla vidalaşmağa, halallaşmağa gəlirdilər. İslam fəlsəfəsinə görə, «günahsız qul olmaz». Yarandığı ilk gündən günaha batan Adəm övladı — hər bir günahkar bəndə son mənzilə yola salınarkən etdiyi səhvlərə, peşmanlıq çəkdiyi hər bir şeyə görə bağışlanmasını diləməlidir. İnanca görə, məzara gedən cisimdir, ruhun rahat olması üçün mütləq halallıq gərəkdir. Sonuncu hal bütün yaxın qohum-əqrəbaya şamil olunaraq patronimiyanın mənəvi gücünün göstəricisi idi.

Ölüm xəbərini molla evin damından ucadan salat verməklə bildirirdi. Bunu eşidən kənd camaatı, məhəllə sakinləri həmin evdə kiminsə keçindiyindən agah olur və hüüzür yerinə axışaraq mərhumun ailə üzvlərinə başsağlığı verirdilər. Qohum-qonşu həmin andan etibarən çaşqın vəziyyətə düşən ölü sahibinə qayğı göstərir, dəfn mərasiminə hazırlıq görürdülər. Müsəlman adətinə görə, mərhumu elə həmin gün, ya da sabahısı gün uzaq yerdən gəlmiş qohumları onunla vidalaşdıqdan, dəfnlə bağlı hazırlıq işləri başa çatdıqdan sonra, gün batmamış torpağa tapşıırırdılar.

Yaxın adamlar meyiti və onun ailə üzvlərini tək qoymur, bütün gecəni onların evində keçirirdilər. Qadınlar otağın ortasında üzü qibləyə uzadılmış meyiti dövrəyə alırdılar. Birinci dövrəni təşkil edən məhrəmlər — mərhumun ailə üzvləri və yasa gələn yaxın əqrəba başları açıq, saçları pərişan halda olurlar. Cənazə hələ evdə ikən qadınlar ağlaşır, «şaxsey-vaxsey» («şah Hüseyn-vay Hüseyn») və «şivən» ayinini icra edirdilər. El arasında buna «ağız açmaq» da deyilir. Ağlaşma zamanı mərhumun xarici görkəmi, cəmiyyətdəki mövqeyi, başına gələn hadisələr avazla söylənir, mərsiyələr oxunur, sinə döyülür, bayatılar deyilirdi. Həyatdan nakam köçən subay gənclərin dəfni günü qohum qadınlar ağırlı-acılı halda xonça tutur, əllərinə xına yaxır, üzüntülü, kədərli vəziyyətdə rəqs edirdilər.

Şəriətlə əlaqəsi olmayan, lakin xalq arasında geniş yayılmış bir sıra adətlər vardır ki, onlar hər hansı bir hadisə və ya mövcudata pərəstişlə bağlı olaraq zaman-zaman formalaşmış, dinin mərasim hissəsini təşkil edən ayinə çevrilmişlər. Ölümə emosional ictimai etirazı əks etdirən «şivən» və «şaxsey-vaxsey» ayinlərini yas mərasimlərində (sonuncu, Aşura günü də keçirilir) icra etməkdə məqsəd ölü sahibinin dərdinə şərik çıxmaq, ona mənəvi yardım göstərmək idi.

El ağsaqqalları dəfni təşkil etmək üçün ev yiyəsinin xəbəri olmadan əmək bölgüsü aparırdılar. Qəbiristanlıqda qəbrin yeri ölü sahibi ilə müəyyənləşdirildikdən sonra bu işlə məşğul olmaq üçün ayrılmış xüsusi adamlar qəbri hazır vəziyyətə gətirirdilər. Qeyd etmək lazımdır ki, patronimik qrupların hər birinin ayrıca qəbiristanlığı mövcud idi. Şəhər yerlərində də hər bir nəslin rəhmətə gedəni qəbiristanlığın eyni istiqamətində, müəyyən bir yerdə dəfn olunurdu.

Dəfn günü əksər bölgələrdə pul yığılmırdı, çünki bütün işlər — meyitin yuyulub qüsullanması, qəbrin qazılması, mollaın zəhməti, bir sözlə, hər şey təmənnasız olurdu. Ölü yumaq üçün xüsusi adamlar — mürdəşirlər olsa da, bu iş savab əməl sayıldığından ən yaxın məhrəm qohumlar tərəfindən görülürdü. Dəfn günü yaxın adamların heç biri işə çıxmır, hamı bu işlə məşğul olurdu. Mafə ən yaxın kişi qohumların, həmyerlilərin çiynində qəbiristanlığa yola salınırdı. Yolboyu hamıdan öndə gedən molla Qurani-Kərimin ayələrini oxuyur, kişilər isə növbə ilə mafənin altına girirdilər. Xalq inancına görə, mafə əgər azacıq yana doğru əyilərsə, onda həmin ruh arxasınca ölü apara bilərdi. Bu səbəbdən mafəni aparanlar sonuncu məqama diqqət yetirirdilər. Müsəlman aləmində belə bir fikir mövcuddur ki, mərhum məzarlığa aparılarkən yolboyu arxasınca qırx nəfər mömin gedərsə, onun yeri behişt olar. Bunun üçün yaxın adamlarla yanaşı, xəbəri eşidən uzaq qohumlar, tanış-biliş çalışırdılar ki, dəfn günü orada olaraq mafəni müşayiət etsinlər. Hətta dəfn prosesində cənazəni məzarda

yerləşdirmək ailə üzvlərinin və ya ən yaxın qohumların üzərinə düşürdü. Göründüyü kimi, şəriət müsəlmanların birliyini təqdir etmiş, insanların qarşılıqlı yardım adətini təsdiqləmişdir.

Mərhum qəbiristanlığa yola salındıqdan sonra yaxın qonşuluqda yaşayan qadınlar ev-eşiyi yığışdırır, həyət-bacanı səliqə-sahmana salırdılar. Doğrudur, mərhum hələ xəstə ikən bu işlər görülürdü. Lakin gözlənilmədən rəhmətə gedən olardisa, ev sahibi bu mərasimə hazır olmaya da bilərdi. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, ağsaqqalların bölgüsünə əsasən məzarlığa getməyərək evdə qalan kişilər çadır qurur, samovar qaynadır, yas məclisini təşkil edirdilər. Dəfndən qayıdan adamlara çay və halva verilir. Bu ərəfədə qonşu qadınlar mərhumun ailəsi üçün öz evlərində xörək hazırlayıb gətirirdilər. Yaxın qohumlar və qonşular üç gün ölü sahibinin evində heç nə yemir, onlar tərəfindən uzaq yoldan gələnlərə ehsan verilir. Ölü düşən gündən bəzi kəndlərdə məsələn, Fatmayıda evə qohum-əqrəbə, yaxın tanış-biliş yas çörəyi gətirirdilər, buna «acı çörəyi» də deyirlər (54, s.264). Xalq arasında bu, olduqca savab iş sayılırdı.

Quba şəhərində camaat üç gün ölü düşən evə — «şami-qəriban»a gəlir, özləri ilə «ruh aş», yəni bir qab plov gətirirdilər. Quba kəndlərində kömək məqsədilə verilən ərzaq məhsulları «hədiyyə» adlanırdı. Yəhudilər məskunlaşan Qırmızı qəsəbədə isə qohum-qonşu mərhumun evinə qırxa qədər hər dörd şənbə gecəsi «süfrə», yəni bir qab yemək gətirirdilər. Burada məqsəd ölü sahibinin ruhdan düşməməsi, hüzüre gələnlərə baxaraq toxtaqlıq tapıb yemək yeməyə təhrik edilməsi idi.

Şəki-Zaqatala bölgəsində ölü düşən evdə üçüncü gün adnalara hazırlıq məqsədilə «qohum-qardaş aş», yəni məsləhətləşmə keçirilirdi. Tədbirin adından bəlli olduğu kimi, yığıncağa yalnız yaxın adamlar toplaşır və burada hər bir kəs müəyyən bir işin icrasına boyun olurdu.

Zaqatalada mərhumun vəfatı günü mütləq heyvan kəsilməli və dəfndən qayıdanlara çörəklə ət paylanmalı idi. Bunun üçün imkanı olan ən yaxın qohumlar hüzürlərinə mal gətirirdilər. Bu rayonda

açılan yas süfrəsi «xonça» adlanırdı.

Şəkiddə adna günü (cümə axşamı) qohumlar «xonça» deyilən altı nəfərlik dövrələrdə müxtəlif xörəklər və «imam halvası» (inanca görə, ilk dəfə imamlar üçün çalındığından belə adlandırılır) gətirirdilər. Camaatı adnalara ölü sahibi özü dəvət edirdi. Burada yas mərasimi iki yolla: təmənnalı və təmənnasız baş tuturdu. Dəfndən qayıtdıqdan sonra molla ev yiyəsinin razılığı ilə gələn adamları təmənnasız adnalara dəvət edirdi. Əgər molla «təmənnasız» sözünü işlətmədən elan edirdi ki, üç, yeddi, qırx, əlli iki davam edir, bu zaman əhali bilirdi ki, ailəyə maddi köməklik lazımdır.

İsmayilli rayonuna etnoqrafik səfər zamanı məlum oldu ki, burada yas mərasimində el köməkliyi «hazırı» adı ilə tanınır. Adından göründüyü kimi, «hazırı» qohum-qonşunun cümə axşamlarında yas məclisinə hazırlıq prosesində ölü sahibinə həmrəylik nümayiş etdirməsi idi. Xüsusən kasıb ailələrin məclisində daha geniş yayılan bu adət digər bölgələrdə «köməkləşmə», «əltutma» və s. adlandırılmışdır.

Ölü sahibinin əgər maddi vəziyyəti imkan verirdisə o, mərhumun üçün özü təşkil edirdi. Ev sahibi dəfndə iştirak edən hər kəsi məclisə dəvət edirdi. Camaat arasında ehsan vermək üçün borca düşmək günah hesab olunurdu. Şəriət tələb edir ki, yas mərasimi və qəbir sadə olsun və bu işlərin görülməsi məclis sahibinin yoxsullaşmasına gətirib çıxarmasın. Bəzən daha yoxsul ailələrdə üç, yeddi, qırx, həmçinin cümə axşamlarında (adna günləri) ehsan qohum-qonşular tərəfindən verilirdi. Onlar yas günündən qabaq «yas pulu» yığır, ərzaq məhsullarını — qənd, çay, düyü, un və digər ehsan üçün zəruri olan şeyləri tədarük edir, eləcə də yasda istifadə olunacaq məişət əşyalarını — xalça-palaz, xeyrətlik qab-qacaqlarını öz evlərindən gətirirdilər. Hüzürə gələn ən yaxın kişi qohumlar yas üçün ehsanlıq qoyun gətirirdilər. Kömək məqsədilə hər nə gətirilsə, yalnız tək sayda gətirilirdi. Yerli sakinlərin inamına görə, hər şeyin tək sayda aparılması mərhumə hörmət mənası

daşıyıb, «o birisi sən özünsən» — demək idi (54, s.264).

Cümə axşamlarında başsağlığına gələnlər üçün ehsan verilir. Yas xörəklərinin hazırlanması və süfrəyə verilməsi qohum-əqrəbanın üzərinə düşürdü. Qadınlar öz evlərində şəxsən hazırladıqları yeməkləri süfrəyə qoyurdular. Hər məhəllə yığışib bir xörək növü hazırlayırdı. Molla hər dəfə ehsan süfrəsi arxasında mərhumun və onun yaxınlarının ruhuna dua oxuyur, «Fatihə» verirdi.

Qırx və il istisna olmaqla cümə axşamı günləri yas məclisinə əksər bölgələrdə camaat dəvət olunmurdu. Hər kəs istəyinə müvafiq olaraq başsağlığına gəlirdi. Hüzür yerində qadın və kişilər ayrı-ayrılıqda əyləşirdilər. Qadın məclisini məclisin yuxarı başında oturan qadın mollası (mollabacı), kişi məclisini isə kişi mollası idarə edirdi. Başsağlığına gələnlərə yer göstərmək üçün məclisin aşağı başında mərhumun ən yaxın adamlarından biri əyləşirdi.

Kişilər üçün çadır qurulur, qadınlara isə evdə süfrə açılırdı. Çadırı quran, onu daxili səliqə-sahmana salan məhz yaxın adamlar olurdu. Qışda və ya isti yay günlərində uzaq yoldan başsağlığına gələnləri qonşular öz evlərində yerləşdirir, onların rahatlığını təmin edirdilər. Həmçinin ölü yiyəsi uzaq yoldan gələnlərin ehsan yemədən getməsini istəmirdi. Yas mərasimi qurtardıqdan sonra artıq qalan yeməklərin ətrafda yaşayan ən kasıb ailələrə paylanması da savab iş bilinirdi.

Cümə axşamı günlərində qadın məclislərində şiə təriqətli müsəlmanlar «şaxsey-vaxsey» keçirirdilər. Bu ritualda təkcə yenicə vəfat etmiş şəxsi deyil, qohum-əqrəbada dünyasını dəyişən bütün əziz adamlar üçün oxşayıb-ağlayırdılar. Bu zaman onların paltarları (müasir zamanda isə şəkilləri) evin ortasına düzülür, bir nəfər qadın mərhumların həyatını avazla söyləyir, digərləri isə «şaxsey-vaxsey» kəlməsini təkrarlayırdılar. Bununla bir daha sübut olunurdu ki, patronimiya hər bir üzvünün qayğısına qalır, hətta uzun illər öncə dünyasını dəyişənləri də yada salırdı. Oxşar adətlər Azərbaycan ərazisində yaşayan, dini baxımdan xristian olan etnik birliklərdə də saxlanılmışdır. Dəfndən üç gün keçdikdən

sonra udilər «partal xaypsun» — yəni «paltar açdı» adlı mərasim keçirirdilər. Burada ancaq qadınlar iştirak edirdi. Onlar bir yerə toplaşdıqdan sonra mərhumun bir dəst paltarını evin ortasına sərib, ağı deyib ağlaşmağa başlayırdılar (25, s.165).

Yas mərasimləri ilə bağlı təsvirlər XIX əsr mənbələrində aşağıdakı kimi verilmişdir: «Cənubi Qafqaz tatarlarının (azərbaycanlıların — İ.M) adətinə görə, ailə üzvlərinin birisinin ölümündən sonra on – on-beş günün müddətində hər gün mərhumun evində onun qohum-əqrəbası, qonşuları, tanışları toplaşır və ağlaşırdılar. Bunların içərisində bir nəfər ağı deyir, qalanları isə ağlaşırdılar» (117, s.39-40). Bu hadisəni qan qohumluğuna əsaslanan icmadan qalmış rudiment kimi qiymətləndirmək olar.

Mərhumun qırxına qədər ailə üzvləri ilə bərabər ən yaxın qohum-əqrəba da yas saxlayırdı. Heç kim qırmızı və əlvan rənglərdə paltar geyinmir, musiqi dinləmir, şənliklərdə iştirak etmirdi. XIX — XX əsrin əvvəllərində Şirvan bölgəsinə xas olan yerli adətə görə, hüzürlü olanlar üçün xüsusi «qara qazanı» asılır, yaxın qohumlar, xüsusilə qadınlar köhnə paltarlarından bir dəstini orada boyatdırırdılar (62, s.95).

Qırxadək kişilər üzünü və saçlarını qırxdırmır, qadınlar isə il çıxmamış bəzək vasitələrindən istifadə etmirdilər. Yas saxlanılması bir il çəkirdi. Tatlarda isə cavan yaşlarında vəfat edən şəxslər üçün ən yaxın qohumlar əksər hallarda yeddi il yas saxlayırdılar. Cümə axşamlarında və mərhumun ad günündə qohumlar rəhmətliyə ehsan olaraq qazan asır, onun adına qazana duz salırdılar. Bununla da, insanlar sübut etməyə cəhd göstərilirdi ki, rəhmətə gedən şəxs təkcə ailəsinə deyil, bütün elə, obaya məxsusdur, hər bir icma üzvünün istər şad günü, istərsə də dar günü bütün sakinlərin marağındadır.

Mərhumun qırxına çağırılmış adamlar ehsan süfrəsindən sonra qəbiristanlığa gedir, burada molla tərəfindən «Yasin» surəsi oxunurdu. Abşeronda «qırxı bağlamaq» üçün yalnız ən yaxın qohum qadınlar qəbir üstündən ölü sahibinin evinə qayıdırdılar. Burada

onlara ərİştə xörəyi verİlİrdİ. Həmin gün hazırlanan ərİştə «Allah aşI» adlanırdı. Bu, onunla bağılı İdİ kİ, həmin xörəkdən mütləq yoxsullara, yetim və kİmsəsİzlərə paylanırdı. «Allah aşI» yaradan yolunda verilmiş əhsan İdİ.

Qırx qurtardıqdan sonra mərhumun ailə başçısı dəfn və yas mərasimində iştirak edənlərə, başsağılığına gələnlərə qulluq göstərənlərin evinə gedir, onlar üçün müəyyən şeylər aparırdı. Baxmayaraq kİ, onlar bütün işləri təmənnasız görmüş və halallıq vermişdilər, lakin bu hal ev sahibi tərəfindən minnətdarlıq səciyyəsi daşıyırdı.

Qırxdan mərhumun ilinə qədərki dövrdə ölü çıxan evdə keçirilən Novruz və Ramazan bayramları «qara bayram» adlandırılırdı. «Qara bayram»da həmyerlilər müxtəlif yeməklər (bəzən mərhumun xoşladığı xörək) hazırlayır, rəhmətə gedən şəxsin evinə toplaşırdılar. Adətən, Ramazan ayının son cümə axşamı günü məsciddə namaz qılındıqdan sonra qohum-qonşular mərhumun evinə axışırdılar. Şəki-Zaqatala bölgəsində bayram günü başsağılığına gələnlər özləri ilə «imam halvası», südlü yeməklər gətirirdilər. Onlar mərhumu yad edir, ruhuna dualar oxuyurdular.

Qara bayrama gələnlər ev sahibinə «bayramın mübarək» deyil, «Allah rəhmət etsin», yeməkdən sonra isə «Allah qəbul eləsin» deyirdilər. Mərasim məzarlıqda qəbrin ziyarəti ilə başa çatırdı. Ziyarətçilər özləri ilə cürbəcür şirniyyatlar, qovurğa və xalq arasında «peyğəmbər təri» adlandırılan güləb də aparırdılar. Məzarlıqda həmin şeylər dilənçilərə, fəqir-füqərəyə, təsadüf olunan adamlara paylanır, hətta qəbrin üzərinə quşlar üçün dən də səpilirdi.

Azərbaycanın Qərb bölgəsində çillə bayramında (əksər Şərq xalqlarında «Şəbi-yelda» adlanır, dekabrın sonunda keçirilir) adətə görə, qışın gəlişini sınamaq məqsədilə qarpız kəsilirdi. Naxçıvanda ölü çıxan məhəllədə bu bayram qara bayram kimi qeyd edilir və matəmdə olan ailələr mütləq yada salınırdı. Bölgənin bəzi kəndlərində çillə bayramı ərəfəsində qohum-qonşuların mərhumun evinə qarpız aparması ənənəvi hal almışdı. Onlar inanırdılar kİ, günəşin

rəmzi olan çillə qarpızının kəsilməsi ilə bolluq, bərəkətə yol açılar və gələcəkdə baş verə biləcək bütün qəm-qüssədən qurtulmaq olar.

Əgər kimsə mərhumun ili çıxmamış toy etmək fikrində idisə, o, rəhmətə gedənin ailə başçısına müraciət edir, icazə istəyirdi. Ailənin ağsaqqalı isə əksər vaxtlarda toy sahibinə xeyir-dua verərək ona razılığını bildirirdi. «Xeyir və şər qardaşdır» deyən Azərbaycan xalqının təsəvvüründə yasla bağlı bir sıra sınaqlar da yer almışdır: «Qəm qəmi gətirər», «Göz yaşı olan yerdə həmişə yas olar», «Ölü üçün tökülən göz yaşı təzə ölü aparar» və s. Bu məqsədlə də yaxın adamlar mərhumun ailə üzvlərinə təsəlli verir, onların tezliklə yasdən çıxmasına köməklik edirdilər.

Beləliklə, həmyerli, həmkəndlilər mərhumun ailəsini dar gündə tək qoymur, onlara maddi və mənəvi dəstək verirdilər. Dəfn günündən başlamış mərhumun ilinə qədər davam edən yas mərasimi qarşılıqlı yardım sayəsində baş verirdi. Göründüyü kimi, el-obanın maddi və fiziki yardımını hüzzür məclisinin layiqincə başa vurulması ilə nəticələnirdi. Mərhumun ailəsinə göstərilən mənəvi yardım bunlardan daha da üstün sayılırdı. «Dost dar gündə tanınar» zərbi-məsəli sübut edir ki, insanlar məhz çətin gündə, dar ayaqda ətrafdakıların onlara olan münasibətini aydınlaşdırır və bunu heç zaman unutmurdu. İmkani olaraq maddi və fiziki yardım etməkdən imtina etmək el arasında böyük qəbahət sayılırdı. Lakin başsağlığına gəlməmək, yəni ağrı-acıları bölüşməməklə mənəvi yardım göstərməmək ümumiyyətlə, bağışlanmaz səhv kimi qiymətləndirilirdi. Nadir hallarda baş vermiş belə hadisənin əvəzində ölü sahibi də həmin şəxslərin dar günündə əl tutmur, hüzzüründə iştirak etmirdi.

Yas mərasimləri ilə əlaqəli olan qarşılıqlı yardım formalarının bugünkü gündə öyrənilməsinin mühüm elmi əhəmiyyəti vardır. Çünki bu adətlər xalqın qədim dövrlərdən başlayaraq həyat tərzini, məişətini, dünyabaxışını, mənəvi mədəniyyətini öyrənmək üçün əvəzsiz şifahi mənbədir.

NƏTİCƏ

Bəşər cəmiyyətində hər bir nəsil biri digərini əvəz etmiş, təkrar artım, təbii təzələnmə nəticəsində insanlar cismən dəyişsələr də, bütövlükdə insanlıq dünyasının mənəvi aləmi əks istiqamətdə köklü dəyişikliyə məruz qalmamışdır. Yeni keyfiyyətlər, yeni əlamətlər qazanan bəşəriyyət çeşidli çalarlarla zənginləşə bilmişdir. Dünyanın istənilən qədim yaşayış nöqtəsində qəbilə-tayfa mühitində yaranan qarşılıqlı yardım təsisatı bioloji, iqtisadi və digər faktorların təsiri ilə cıalanmış, davranış normalarında əksini tapmışdır. Mövcudluğuna hər zaman ehtiyac duyulan qarşılıqlı yardımlar ilk əvvəllər ibtidai insanlar və nəsillər, sonralar isə xalqın müxtəlif təbəqələri arasında, hətta müasir dövrdə də beynəlxalq aləmdə dövlətlər arasında münasibətlərin tənzimlənməsində mühüm rol oynamaqdadır.

Qarşılıqlı yardım sosial institutu tarixi varislik prinsipinə əsaslanmış və sadədən mürəkkəbə doğru inkişaf edən təsərrüfat-mədəni tiplərin birindən digərinə keçmişdir. Qarşılıqlı köməklik ilkin olaraq insanların yığıcılıq, ovçuluq peşələrini əhatə etmiş, sonralar əkinçilik, maldarlıq və digər təsərrüfat sahələrinə, həmçinin mənəvi mədəniyyətə sirayət etmişdir.

Tədqiqatın müddəalarından qarşılıqlı yardım formalarının hər bir ictimai-siyasi dövrlər üzrə yaranma və mövcudolma səbəbləri aydınlaşır. Belə ki, bəhs olunan sosial institut ibtidai dövrdə insanların təbiət qanunlarına, biomüxtəlifliyə qarşı mübarizəsini əks etdirirdisə, orta əsrlərdə təsərrüfatdakı çatışmazlığı aradan qaldırır, həmçinin cəmiyyətin feodalizm quruluşunun total qanunvericiliyinə qarşı mübarizəsini təmin etmiş olurdu. Orta əsrlərdə İslam dininin xalqın məişət və mədəniyyətinə təmas etməsi qarşılıqlı yardım formalarının nəzəri cəhətdən əsaslandırılmasına gətirib çıxardı. Qarşılıqlı yardım sosial institutunun tərəqqisi İslam dininin təbii mənəvi bazası zəminində bərqərar olmuşdur. Mənəvi mədəniyyəti rəngarəng edən əl tutmaq, kömək göstərmək kimi humanist, insani xüsusiyyətlər məhz İslam mədəniyyətinin təsiri ilə daha da güclənmişdir.

Toplanan çöl-etnoqrafik və ədəbiyyat materialları qarşılıqlı yardım formalarının təsərrüfat, maddi və mənəvi mədəniyyətdəki rolu barədə müəyyən fikirlər yürütməyə imkan verir. Əkinçilik təsərrüfatında mövcud olan qarşılıqlı yardım formalarının araşdırılması onu göstərir ki, təsərrüfat məişətinin bu sahəsində bəhs etdiyimiz adətin kökləri qədimdir, əkinçilik yaranan gündən birgə əməyə, qarşılıqlı köməkliyə əsaslanmışdır. Bu sahədə torpaqların şumlanması, əkin, biçin, döyüm və s. proseslər el köməklikləri olan iməcilik, hoy, əvrəz, cey, dəstgerefən, avaca, xunça və s. vasitəsilə həyata keçirilmişdir. Eyni adlı qarşılıqlı yardım formalarından əhali maldarlıqda, həmçinin təsərrüfatın əksər sahələrində istifadə etmişdir. Bu işlərə bütün el-oba məmnuniyyətlə qoşulurdu, çünki bu iş hər bir nəslə ənənəvi şəkildə çatmış və qarşılıqlı məhiyyət daşımışdır.

Azərbaycan tarixən sənətkarlıq məskənlərindən olmuşdur. Hələ orta əsrlərdən başlayaraq sənətkarlar qarşılıqlı yardıma əsaslanan müxtəlif təşkilatlar, əmək birlikləri təsis etmişlər. Əxi, əsnaf, ovzan, möhtərifə, sənna, yeni dövrdə işə həmkar, ortaqlıq, şəriklik və s. sənətkar əmək birlikləri təsərrüfatın inkişafına təkan verməklə yanaşı, siyasi hüquqlar, sivil cəmiyyət uğrunda mübarizəni əks etdirirdi. Məhz göstərilən əmək birlikləri — insanların ümumi anlaşması, güzəşti, qarşılıqlı yardımını sayəsində müasir sivilizasiya təşəkkül tapmışdır.

Qarşılıqlı yardım təsisatının mövcudluğu qohumluq və qonşuluq münasibətlərinə bağlı idi. XIX əsrdə Azərbaycanda qalıq halında mövcud olan patronimik qruplar qarşılıqlı yardım formalarının cəmiyyətdə daha möhkəm saxlanmasına rəvac verirdi. Bu ailələr vaxtilə eyni bir icmada qərarlaşdığından onları bir çox məsələlər, o cümlədən qohumunun taleyi ilə maraqlanma, onun xeyrinə, şərinə, ziyanına şərik çıxma, təsərrüfatdakı problemləri birgə həll etmə, bir sözlə, qarşılıqlı yardımlaşma birləşdirirdi. Qohumluq münasibətlərinin bəhs olunan sosial təsisata təsiri güclü idi. Eyni zamanda, qeyd olunmalıdır ki, qohumluq çox zaman qon-

şuluq əlaqələri ilə üst-üstə düşürdü. Çünki patriarxal ailələrin dağılmasından sonra əmələ gələn kiçik ailələr — patronimik qruplar yaxın yerlərdə, eyni kənddə məskunlaşırdılar. Şəhərlərdə və poligen kənd məskənlərində isə qarşılıqlı yardım formaları əsasən, qonşuluq və qohum-qonşuluq münasibətləri üzrə təzahür olunurdu.

Qarşılıqlı yardım formalarının saxlanması ağsaqqallıq, ağbirçəklik institutunun xüsusi mövqeyi mövcud olmuşdur. Adı hüquq qaydalarının mükəmməl bilicisi olaraq onlar ənənəni yaşatmaqda maraqlı idilər. Ağsaqqalların rəhbərlik etdiyi ailə icması dağıldığından onlar öz əvvəlki mövqeyini qohum ailələr arasında saxlayırdılar. Qarşılıqlı yardım formalarının mövcudluğu ibtidai dövrdən qalma demokratik icma qanunvericiliyinin davamı idi.

Qarşılıqlı yardım institutu əvvəlcə insanlar, ailələr, nəsillər, sonralar isə ölkənin bölgələri arasında sosial əlaqələri möhkəmlətməş və azərbaycanlıların bir millət kimi formalaşmasına zəmin yaradan faktorlardan olmuşdur. XIX əsrin II yarısında genişlənən xeyriyyəçilik hərəkəti qarşılıqlı yardım adətindən qaynaqlanaraq milli mənlilik şüurunu, özünəqayıdış hisslərini təcəssüm etdirirdi. Beləliklə, aydın olur ki, qarşılıqlı yardım formaları insanların həyat və əmək təcrübəsinin nəticəsindən irəli gəlmiş, xalqın düşüncə tərzinin, etno-psixologiyasının, milli-mənəvi dəyərlərinin tərkib hissəsi kimi qiymətləndirilməlidir. Bu problem xalqın ruhundan, təxəyyül imkanlarından, birliyə cəhd göstərmə meyillərindən süzülüb gələn adət-ənənələrdən bəhrələnərək sosial institut mahiyyəti kəsb etmişdir.

Tədqiqatlar göstərir ki, qarşılıqlı yardım formaları adı altında birləşən el köməklikləri mahiyyət baxımından eyni idi: öz yaxın adamına arxa durmaq, əl tutmaq adətin yeganə qayəsini təşkil edirdi. Lakin forma (təşkilat) etibarilə bu yardımları bir neçə qrupa ayırmaq olar: ehtiyac duyan şəxslərin, ailələrin yaratdıqları əmək birlikləri daxilində köməkləşməsi, təsadüfi zərurət yarandığı hallarda kollektiv şəkildə köməklik və ayrı-ayrı xoşniyyət insanların

fərdi qaydada yardımı.

Qarşılıqlı yardım formalarını məzmun baxımından maddi, fiziki və mənəvi köməkliklərə ayırmaq olar. Əmək birlikləri daxilində baş tutan, maddi və fiziki tələbatla xarakterizə olunan köməkliklər sosial-iqtisadi institut mahiyyəti kəsb etsə də, mənəvi və əksər fiziki yardımlar əsasən, ailə məişəti və ictimai həyatda sosial institut səviyyəsində təzahür edirdi. Əkinçilik, maldarlıq və digər təsərrüfat sahələrində təsis edilən əmək birləşmələrindən bəhs olunarkən onlar əsasən, bərabərhüquqlu tərəflər kimi xatırlanırsa, yas və toy mərasimlərində, bayramlar və digər məişət tədbirlərində xalqın təmənnasız köməkliyinin daha geniş vüsət aldığı aydın görünür.

Yeni dövrdə çar Rusiyası tərəfindən idarəçiliyin dəyişdirilməsi nəticəsində adət-ənənələrdə müəyyən dəyişikliklər baş verdi. Bu dövrün ictimai-iqtisadi mənzərəsinə nəzər saldıqda feodal mülkiyyətinin sıradan çıxdığı, kapitalist münasibətlərinin inkişaf etdiyini görürük. Belə ki, dəyişilən sosial-iqtisadi münasibətlər, xalqın maddi rifahının qənaətbəxş olmaması qarşılıqlı yardım formalarını saxlamağa ehtiyac yaradırdı. Lakin təsərrüfat ehtiyacları məsələsi ilə yanaşı, el köməkliklərinin xalqın təfəkküründə güclü mənəvi bazaya malik olması bu adətin hətta müasir dövrdə saxlanmasına rəvac vermişdir.

Azərbaycan xalqının məişət və mədəniyyətinin tərkib hissəsi olan el köməklikləri yazılmayan qayda-qanun təsvirində inkişaf etmiş, insanların şüur və təfəkküründə möhkəm həkk oluna bilmişdir. Xalqın qədim dövr tarixinin izlərini bəlli edən qarşılıqlı yardım formaları XIX əsrin II yarısından başlayaraq bir qədər fərqli xüsusiyyətlər əldə etmişdir. Göstərilən dövrdə beynəlxalq aləmdə, eləcə də, Cənubi Qafqazda baş verən ictimai-siyasi hadisələr Azərbaycanda sosial münasibətlərin məcrasını dəyişməyə müvəffəq olmuşdur. Belə ki, illərdən bəri çar istibdadı altında olan xalqın milli münasibətlər fonunda vahid qüvvə ətrafında birləşməsi məsələsi meydana çıxmışdır. Bu şəraitdə Azərbaycan xalqının

milli vəhdətini əyani şəkildə aşılانan qarşılıqlı yardım formalarının hüquqi əhəmiyyəti daha da güclənmişdir. Milli özünüdərkin, milli özünəqaydış hisslərinin cücərməsi məhz xeyriyyəçilik hərəkatında özünü göstərirdi.

XIX əsrin sonu — XX əsrin əvvəllərində azərbaycançılıq ideyası xeyriyyəçilik hərəkatında məqsədyönlü xarakter daşıyırdı. Azərbaycan burjuaziyasının aparıcı nümayəndələri və ziyalılarından ibarət xeyriyyəçilər keçmiş humanist ənənələri davam etdirir, əslində heç bir yeni davranış norması yaratmırdılar. Onlar miniliklər boyu xalq təfəkküründən qaynaqlanan və bir sosial təsisat olaraq formalaşan qarşılıqlı yardım formalarından bəhrələnmiş və sonuncuya bəzi forma dəyişiklikləri əlavə etmişlər. Xeyriyyəçilik hərəkatının qayəsi qarşılıqlı yardımlarla eynilik təşkil edirdi: ehtiyacı olana kömək etmək. Vaxtilə imkanlı şəxslər (mülkədar, hampa) evi olmayanlara öz yanında sığınacaq verib onlara himayədarlıq edir, mal-qarası olmayana damazlıq heyvan bağışlayır, tavanasız kəndlilərə əkin-biçin üçün toxum, iş aləti və s. verirdilər. Dəyişilən sosial münasibətlərin diktəsilə indi bu adətlər təkmilləşmiş və imkanlı şəxslər (kapitalistlər) tərəfindən dövlət orqanlarında rəsmi qeydiyyatdan keçən xeyriyyə cəmiyyətlərinə çevrilmişlər.

Neft hasilatının intensiv inkişafı, bununla yanaşı digər təsərrüfat sahələrinin artım tempi, eyni zamanda XIX əsrin 70-ci illərində ölkədə tətbiq edilən burjua islahatları — bütün bunlar Azərbaycanda kapitalist sənayesinin bərqərar olmasını sürətləndirirdi. Neft sənayesinin yüksəlişi texnikanın işlək gücünü, səriştəli kadrların olmasını tələb edirdi. Neftxudalar yerli kadrların hazırlanmasına təşəbbüs olaraq məktəblərin açılması, gənclərin xarici ölkələrdə təhsil almasında maraqlı tərəf kimi çıxış edir, bu işdən məssənant fəaliyyətlərini əsirgəmərdilər. Rusiya və Avropanın nüfuzlu universitetlərinin məzunu olan gənclər qayıdarkən öz vətəninə mövhumat, cəhalət, təhsildə və bütövlükdə cəmiyyətdə ehkamçılıq ruhunu aydın görür və buna qarşı mübarizə yolları arayırdılar. «Tək əldən səs çıxmaz» düşüncəsi bu mübarizləri birlikdə fəa-

liyyə təvəqquf edirdi. Onlar öz missiyalarını xeyriyyə cəmiyyətləri adı altında həyata keçirir, nəzəri cəhətdən əsaslandırılmış təşkilati fəaliyyət göstərirdilər.

Azərbaycan xalqının əl tutmaq, yardımlaşma adəti onun təbiətindən, genetik varlığından irəli gələrək təkcə məhdud ərazidə qalmayıb tarix boyu qonşu xalqlarla təmasda da müşahidə edilmişdir. I Dünya müharibəsində ərazisi döyüş meydanına çevrilən, Antantaya qarşı müharibə aparan osmanlılara göstərilən dost köməyi sonuncu fikrə faktik sübutdur. 1915-ci ildə Rusiya ilə aparılan döyüşlərdə məğlub Osmanlı dövlətinə çar istibdadı altında olmasına baxmayaraq, azərbaycanlılar bacardıqları yardımı etmişlər. Göstərilən dövrdə Anadoludan Azərbaycana pənah gətirmiş qaçqınları Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti nəzarətə almış, onlara doğma vətənimizdə sığınacaq vermişdir. Bu iş təkcə təşkilati qaydada deyil, həm də ayrı-ayrı adamlar tərəfindən də həyata keçirilirdi.

Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra zəfər çalmış milli-demokratik hərəkət artıq keçmiş ideologiyadan birmənalı qaydada imtina etmiş və milli ideologiya ətrafında birləşməyi lüzum bilmişdir. Belə halda özündə birlik ənənələrini təlqin edən milli azərbaycançılıq ideologiyası prioritetə çevrilmişdir. Bu ideologiyanın nəzəri əsasını xalqın hərtərəfli birliyi təşkil edir. Azərbaycançılıq ideologiyasının dil, din birliyi, adət-ənənələrin, tarixin qorunub saxlanması, milli dəyərlərin yaşadılması, milli şüurun güclənməsi və ümumiyyətlə, qloballaşan dünyada Azərbaycan xalqının özünün təsdiqi məsələlərini əhatə edir. Xalqın mənəvi birliyinin göstəricisi olan el köməyi adətləri azərbaycançılıq ideologiyasının təməl prinsiplərindəndir.

Qarşılıqlı yardım formaları xalqın etnik xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Problemi araşdırarkən belə nəticəyə gəlmək olar ki, qarşılıqlı yardım formaları bəşər cəmiyyətinin keçdiyi bütün ictimai-iqtisadi formasiyalarda mövcud olmuş və hər dəfə ictimai münasibətlər dəyişdikcə, o, yeni-yeni meyarlarla zənginləşmiş və bir sosial təsisat olaraq formalaşmışdır. Azərbaycanın etnik palit-

rasının rəngarəngliyinə baxmayaraq, ayrı-ayrı bölgələrdə mövzu ilə bağlı aparılan etnoqrafik tədqiqatlar onu göstərir ki, bu adət azacıq fərqlər istisna olmaqla, ölkəmizin hər yerində eyni məzmun və mahiyyəti bəlli edir, lokal xüsusiyyətlər bir-birini tamamlayır. Bəhs etdiyimiz sosial institutun yaranıb formalaşmasında Azərbaycanda yaşayan etnosların hər birinin özünəməxsus payı olmuş, təsisat müştərək səciyyə daşımışdır. Etnomədəni, etnososial və digər çoxşaxəli əlaqələr əsrlər keçdikcə mədəniyyət ümumiliyinə zəmin yaratmışdır. Terminoloji fərqlər bölgələr üzrə adətin fərqliliyini söyləmir, mahiyyət dəyişməz qalır. Bu faktın varlığı ölkəmizin müxtəlif bölgələri arasında mədəni diffuziya prosesinin uzaq keçmişdə baş verdiyini və Azərbaycanda milli birliyin qədim tarixi köklərə malik olduğunu sübut edir.

İXTİSARLARIN SİYAHISI

- AEAX — Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Xəbərləri
AEM — Azərbaycan Etnoqrafik Məcmuəsi
AAE — Azərbaycan Arxeologiyası və Etnoqrafiyası
ADU — Azərbaycan Dövlət Universiteti
АЭС — Азербайджанский этнографический сборник
ДАНА — Доклады Академии Наук Азерб. ССР
Изв. АН Азерб. ССР — Известия Академия наук
Азербайджана
МИЭБГКЗК — Материалы для изучения
экономического быта
государственных крестьян
Закавказского края
СМОМПК — Сборник материалов для описания
месностей и племен Кавказа
СМИЭБГКЗК — Свод материалов по изучению
экономического быта государственных
крестьян Закавказского края
СЭ — Советская Этнография

**İSTİFADƏ EDİLMİŞ
ƏDƏBİYYAT SİYAHISI**

Azərbaycan dilində

1. Abdulla Şaiq. Xatirələrım. Bakı: Uşaqgəncnəşr, 1961
2. Abdullayev B.A. Azərbaycan mərasim folkloru. Bakı: Qismət, 2005
3. Aslanov E. Azərbaycan toyu. Bakı: Tutu, 2003
4. Azərbaycan etnoqrafiyası: 3 cildə, I c., Bakı: Elm, 1988
5. Azərbaycan etnoqrafiyası: 3 cildə, II c., Bakı: Şərq-Qərb, 2007
6. Azərbaycan etnoqrafiyası: 3 cildə, III c., Bakı: Şərq-Qərb, 2007
7. Azərbaycan tarixi: 3 cildə, II c., Bakı: Elm, 1964
8. Azərbaycan tarixi: 7 cildə, I c., Bakı: Elm, 1998
9. Azərbaycan tarixi: 7 cildə, II c., Bakı: Elm, 1998
10. Azərbaycan tarixi: 7 cildə, III c., Bakı: Elm, 1999
11. Azərbaycan tarixi: 7 cildə, IV c., Bakı: Elm, 2000
12. Babayev M., Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1970
13. Babayev T.A. Ömrünüzə nur calansın. Bakı: Azərnəşr, 2000
14. Babayeva R. Quba şəhərinin toy adətləri. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1946
15. Bünyadov T.Ə. Azərbaycanda əkinçiliyin inkişafı tarixinə dair. Bakı: Azərb. EA nəşriyyatı, 1964
16. Bünyadov T.Ə. Azərbaycanda maldarlığın inkişafı tarixindən. Bakı: Elm, 1969
17. Bünyadov T.Ə., Məmmədova İ.G. Balıqçılıq və ovçuluqla bağlı «şəriklik», AAE, №1, Bakı, 2009
18. Bünyadova Ş.T. Azərbaycan qonaqpərvərliyi. Bakı: Elm, 2005
19. Bünyadova Ş.T. Azərbaycanın təsərrüfatı və maddi mədəniyyəti (XII-XVI əsrlər). Bakı: Elm, 2007

20. Cavadov Q.C. Azərbaycanla el köməyi adətləri. Bakı: Azərənəşr, 1993

21. Cavadov Q.C. XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın əkinçilik alətləri. Bakı: Elm, 1979

22. Cavadov Q.C. «Ortaqlıq» qarşılıqlı yardım formasına dair // Azərb. SSR EA «Məruzələri». XXV c., №7, Bakı, 1969

23. Cavadov Q.C. Şum alətləri ilə əlaqədar qarşılıqlı yardım formaları haqqında // ADU-nun «Elmi əsərləri». Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, Bakı, 1971, №1

24. Cavadov Q.C. Əkinçilik mədəniyyətimizin sorağı ilə. Bakı: Azərənəşr, 1990

25. Cavadov Q.C., Hüseynov R. Udilər (tarixi-etnoqrafik tədqiqat), Bakı: Azərbaycan, 1996

26. Cavadov C.Q. Azərbaycanla xeyriyyəçilik hərəkəti (XIX əsrin sonu — XX əsrdə). Bakı: Elm, 1999

27. Cıraqzadə V.A. «Damazlıq» qarşılıqlı yardım forması haqqında // Azərb. SSR EA «Məruzələri». XXIV c., №8, Bakı, 1968

28. Çələbizadə Ə.Ə. Quba rayonuna aid etnoqrafik materiallar. Azərbaycan Mərkəzi Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivi, inv.247, f. 164, siy.1, sax. vah. 4, dəftər 22, s.24

29. Dadaşzadə M. Azərbaycan xalqının orta əsr mənəvi mədəniyyəti. Bakı: Elm, 1985

30. Elxanilər dövləti və hüquqi məsələlərə aid ilk qaynaq. (F.Rəşidəddinin Cami-ət-təvarix» əsəri), (tərcümə M. Seyidovundur). Bakı: Maarif, 2000

31. Qabusnamə. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1989

32. Əliyev R. Dinin əsasları. Bakı: Qismət, 2004

33. Əhmədov Ə. XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın şimal-qərb hissəsi əhalisinin toy adətləri haqqında // AEAX. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, №2, Bakı, 1970

34. Əhmədova V.Ə. XIX — XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ovçuluq və balıqçılıq. Bakı: Elm, 2010

35. Əfəndiyev M.M. XIX əsrin 20-ci illərinin əvvəllərində

Azərbaycanda dövlət rəiyyətlərinin mükəlləfiyyəti // AEAX. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, Bakı, 1957, №3

36. Firudin bəy Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı: 2 silddə, II cild, Bakı: Avrasiya Press, 2005

37. Həsənov Ş. Naxçıvan tarixi-etnoqrafik fenomenidir: (tarix elm. nam. diss...) Bakı, 2005

38. Həvilov H.A. Azərbaycanın maldarlıq mədəniyyəti. Bakı: ADU, 1987

39. Həvilov H.A. Amanat obanın inkişafında yüksək mərhələdir // ADU-nun «Elmi Əsərlər»i. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, Bakı, 1976, №3

40. Həvilov H.A. Martda mərəx. Bakı: Azərnəşr, 1993

41. Həvilov H.A. Azərbaycan etnoqrafiyası. Bakı: Elm, 1991

42. Xəlilov X. Dövlətdə dəvə. Bakı: İşıq, 1989

43. Xəlilova M.İ. XIX əsrin sonu — XX əsrin əvvəllərində Bakıda sənətkarlıq (tarixi-etnoqrafik tədqiqat), Bakı: Elm, 2009

44. Jan Şardən. Səyahətnamə. Bakı: Elm, 1994

45. Kitabı Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1988

46. Qeybullayev Q.Ə. Azərbaycanlılarda ailə və nikah. 2 hissədə, I hissə, Bakı: Elm, 1994

47. Quliyev H.A. Azərbaycanda ailə məişətinin bəzi məsələləri. Bakı: Elm, 1986

48. Quliyev H., Tağızadə N. Metal və xalq sənətkarlığı. Bakı: Azərnəşr, 1968

49. Quliyev Ş.A. Naxçıvanda ənənəvi suvarma əkinçiliyi AEM, V buraxılış, Bakı: Elm, 1985

50. Quliyev Ş.A., Cavadov Q.C. «Əvrəz» haqqında // AEAX. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, Bakı, 1973, №2

51. Quliyev Ş.A. Ənənəvi əkinçilikdə qarşılıqlı yardıma dair // AAE, II buraxılış, Bakı, 2003

52. Quliyev Ş.A. Azərbaycanda çəltikçilik (tarixi-etnoqrafik tədqiqat). Bakı: Elm, 1977

53. Quliyev Ş.A., Rüstəmov Y., Bünyadov T.Ə. Azərbaycan

qara kotanı // Azərb. SSR EA «Məruzələri», XX c., №6, Bakı, 1964

54. Quliyeva N.M. Azərbaycanca müasir kənd ailəsi və ailə məişəti. Bakı: Elm, 2005

55. Quliyeva N.M. Azərbaycanca müasir kənd ailəsi və ailə məişəti. Bakı: Elm, 1997

56. Qurani Kərim. İnsan surəsi (tərcümə edəni Məmməd həsən Qəni oğlu, Təriyel Bilal oğlu), Bakı: Göytürk, 2000

57. Qurani Kərim, Tövbə surəsi (tərcümə edəni Məmməd həsən Qəni oğlu, Təriyel Bilal oğlu), Bakı: Göytürk, 2000

58. Məmməd A. Xalq oyun və mərasimlərində teatr və tamaşa ünsürləri // «Ədəbiyyat məcmuəsi», I c., Bakı, 1946

59. Məhərrəmov S.S. XIX-XX əsrin əvvəllərində Kiçik Qafqazın cənub-şərq bölgəsinin maddi mədəniyyəti və təsərrüfatı. Bakı: Elm, 2007

60. Məhəmməd H. İslama giriş. Bakı: Göytürk, 2006

61. Mirzə A., Mehdiyev İ. Novruz töhvələri. Bakı: Gənclik, 1990

62. Mustafayev A.N. Şirvanın maddi mədəniyyəti. Bakı: 1977

63. Mustafayev A.N. İngiləylərin maddi mədəniyyəti. Bakı: Çayıoğlu, 2005

64. Muradov V. Orta əsr Azərbaycan şəhərləri. Bakı: Maarif, 1983

65. Nağıyeva Ş.Ş. Quba şəhərində səməni ilə bağlı mərasimlər (XIX — XX əsrin əvvəlləri) // Tarix və onun problemləri, № 1-2, Bakı, 2009

66. Nəsirli M.N. Azərbaycan SSR Şəki-Zaqatala zonası əhəlinin yaşayış evləri. Bakı: Elm, 1978

67. Novruz bayramı ensiklopediyası. Bakı: Şərq-Qərb, 2008

68. Onullahi S.M. XIII-XVII əsrlərdə Təbriz şəhərinin tarixi. Bakı: Elm, 1982

69. Paşayeva M. Azərbaycanın qədim diyarı Xınalıq. Bakı: Azər nəşr, 2006

70. Piriye V.Z. Azərbaycan XIII-XIV əsrlərdə. Bakı: Nurlan,

2003

71. Rəcəbov Q.Ə. «Ziyanlıq» qarşılıqlı yardım forması haqqında // Azərb. SSR EA «Məruzələri». XXII c., №9, Bakı, 1966

72. Rəcəbli Q.Ə. Azərbaycanda su mənbələri və sudan istifadənin xalq üsulları (tarixi-etnoqrafik tədqiqat). Bakı: Kitab Aləmi, 2007

73. Rəcəbli Q.Ə. Azərbaycanda qarşılıqlı yardım formalarının tədqiqi məsələsinə dair // Bakı Qızlar Universitetinin Elmi Xəbərləri, №1, Bakı, 2008

74. Rəcəbli Q.Ə. Azərbaycanda qarşılıqlı yardım formaları (tarixi-etnoloji tədqiqat). Bakı: MBM nəşriyyatı, 2008

75. Rəcəbli Q.Ə. Ailə və ailə məişəti // Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, Bakı, 2007

76. Rüstəmov C. Qobustan — Azərbaycanın qədim mədəniyyət ocağı. Bakı: Nurlan, 2000

77. Sarabski H. Köhnə Bakı. Bakı: Minarə, 2000

78. Süleymanov M. Ağsa Musa Nağıyev. Bakı: Gənclik, 1994

79. Gəncə (tarixi oçerk). Bakı: Elm, 1994

80. Vəliyev F.İ. Azərbaycanda ev tikintisi ilə bağlı xalq adətləri (XIX-XX yüzilliyin əvvəlləri) // Tarix və onun problemləri, №3, Bakı, 2004

81. Vəliyev F.İ., Əfəndiyev R.N. Səməd Vurğun və Azərbaycan etnoqrafiyası. Bakı: Çinar-Çap, 2006

Rus dilində

82. Агамалиева С.М. Гончарство Азербайджана (историко-этнографическое исследование). Баку: ЭЛМ, 1987

83. Алекперов А.К. Исследования по археологии и этнографии Азербайджана. Баку: Издательство Академии Наук Азерб. ССР, 1960

84. Алиева М.И. Об институте взаимопомощи в произведениях Дж. Мамедкулизаде / Международная научная конферен-

ция «Археология, этнология, фолклористика Кавказа», посвященная 90-летию юбилею А.М. Апакидзе, Тбилиси: Некери, 2004

85. Ализаде А. Лагич (историко-этнографическое исследование). Баку: Чашыоглы, 2010

86. Арасханянц А.Н. Экономической быт государственных крестьян Нухинского уезда Елисаветпольской губернии // МИЭБГКЗК, т. VI, ч. I, Тифлис, 1887

87. Аргутински А.М. Экономической быт государственных крестьян Сигнахского уезда Тифлисской губернии // МИЭБГКЗК, т. IV, ч. II, Тифлис, 1886

88. Ахмедов А. Пережитки патронимических отношений у азербайджанцев // АЭС, вып. III, Баку, 1977

89. Ахмедова В.А. Традиционное хлебопечение в Азербайджане (историко-этнографическое исследование). Баку: Маариф, 1997

90. Бежанов М. Краткие сведения о с Варташен и его жителей // СМОМПК, вып. XIV, отдел I, Тифлис, 1892

91. Бунятов Т.А. Об институте взаимопомощи «джей» / Итоги полевых археологических и этнографических исследованиях за 1972 г. в Азербайджанской ССР, Баку, 1973

92. Обычаи и обряды до наступления Нового года // Хаверан, (ежеквартальный журнал), №2, (номер посвящен национальному празднику Новруз), Ашгабад, 2003

93. Вермишев Х.А. Земледелие у государственных крестьян Закавказского края // СМЭБГКЗК, т. IV, т. I, Тифлис, 1888

94. Волкова Н. Хыналыг // Кавказский этнографический сборник, вып. VII, Москва, 1980

95. Гакстгаузен Барон Август фон. Закавказский край. ч. I, Спб, 1857

96. Гавилов Г.А. О некоторых формах взаимопомощи у скотоводов Азербайджана // «Ученые записки» АГУ имени С.М. Кирова. Серия история, философия и права, 1979, №7

97. Гаджиева С. Ш. Кумыки. Москва: Наука, 1961
98. Гасанов И.М., Частновладельческие крестьяне в Азербайджане в первой половине XIX в. Баку: Издательство Академии Наук Азербайджана, 1957
99. Геладзе Т.Ш. Формы коллективного труда в земледелии Восточной Грузии. Тбилиси, 1987
100. Гейбуллаев Г.А. Традиционные обычаи в Азербайджане связанные с постройкой жилища // Изв. АН Азерб. ССР. Серия история, философия и права, 1971, №2
101. Гейдаров М.Х. К вопросу о ремесленных организациях в городах Азербайджана XVII в. // Изв. АН Азерб. ССР. Серия общественных наук, 1961, №1
102. Гугушвили П.В. Земледельческая техника в Закавказье в XIX — начале XX вв. // Акад. Наук. ГССР, Труды Института экономики, т. XIII, 1962
103. Гугушвили П.В. Сельское хозяйство и аграрные отношения. т. IV, Тифлис, 1956
104. Гугушвили П.В. Развитие промышленности в Грузии и Закавказье в XIX — XX в. т. I, Тбилиси, 1957
105. Гулиев Ш.А. О традиционном институте взаимопомощи у чалтыководов Азербайджана / Материалы сессии, посвященной итогам археологических и этнографических исследований в СССР (1964), Баку, 1965
106. Гулиев Г.А., Гулиева Ш.Г. К вопросу института аксакальства в Азербайджане // ДАНА, т. XLIII, №4, 1987
107. Громыко М.М. Обычай помочей у русский крестьян в XIX в. (К проблеме комплексного исследования трудовых традиций) // СЭ, 1981, №5
108. Джавадов Г.Д. Народная земледельческая техника Азербайджана. Баку: Элм, 1989
109. Джавадов Г.Д. Обычай взаимопомощи у азербайджанцев в XIX — начале XX в. // СЭ, 1986, №5
110. Егизаров С.А. Исследования по истории учреждений

Закавказье, Городские цехи. ч. I, Казан, 1891

111. Егиазаров С.А. Исследования по истории учреждений Закавказья. Сельская община. ч. II, Казан, 1889

112. Егиазаров С.А. Административно-экономический строй сельской общины в Эриванской губернии // СМИБГКЗК, т. I, ч. I, Тифлис, 1887

113. Захаров А. Домашний и социальный быт женщины у Закавказских татар // СМОМПК, вып. XX, отдел I, Тифлис, 1894

114. Искендеров А. Мечеть «Тезе пир», Баку: Гисмет, 2009

115. Каракашлы К.Т. Материальная культура азербайджанцев северо-восточной и центральной зон Малого Кавказа. Баку: Издательство Академии Наук Азерб.ССР, 1964

116. Каракашлы К.Т. О пережитках древнего института взаимопомощи в Азербайджане // Изв. АН Азерб. ССР. Серия общ. наук, 1958, №2

117. Калашев А., Иоакимов А. Татарские песни // СМОМПК, вып. XVIII, отдел II, Тифлис, 1894

118. Киясбеков А. Свадебного обрядов у мусульман Нухинского уезда // СМОМПК, вып. XXXI, 1902

119. Колониальная политика Российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX в, ч. I, М-Л., 1936

120. Колониальная политика Российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX в, ч. II, М-Л., 1936

121. Косвен М.О. Семейная община и патронимия. Москва: Издательство АН ССР, 1963

122. Косвен М.О. Этнография и история Кавказа. Москва: Издательство вост. лит., 1961

123. Котляревский П.В. Экономический быт государственных крестьян северной части Кубинского уезда Бакинской губернии // МИЭБГКЗК, т. II, отдел I, Тифлис, 1886

124. Кропаткин П. Взаимная помощь, как фактор эволюции. т. VII, СПб, 1907

125. Кропаткин П. Взаимная помощь среди животных и людей как двигатель прогресса. М.-Л., 1922

126. Кулиев М.М. О пережитках взаимопомощи в ковро-ткачестве в дореволюционном Азербайджане (по материалам Куба-Хачмасской зоны) // Изв. АН Азерб. ССР. Серия история, философия и права, 1968, №3

127. Латышев В.В. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе. т. I, СПб, 1890

128. Магомедов А.Х. Культура и быт осетинского крестьянства. Орджоникидзе, 1963

129. Мамедова И.Г. Формы взаимопомощи, связанные со скотоводством в Азербайджане // Актуальные проблемы современной науки, №4 (48), Москва: «Спутник+», 2009

130 Народы Кавказа. т. II, Москва: Издательство АН СССР, 1962

131. Насирли М.Н. Сельские поселения и крестьянские жилища Нахичеванской АССР. Баку: Издательство Академии Наук Аз. ССР, 1959

132. Неймат М.С. Корпус эпиграфических памятников Азербайджана, т. II, Баку, 2001

133. Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI — начале XIX в. Ленинград: Издательство Ленинград. Университета, 1949

134. Писаревский Г. Уничтожение в Закатальском округе зависимых отношений крестьян к бекам и кешкелевладельцам // Труды Института Истории АН Азерб. ССР, т. I, 1947

135. Собрание узаконений и распоряжений рабоче – крестьянского правительства Азерб. ССР 1927 г. Баку, 1927

136. Сумбатзаде А.С. Промышленность Азербайджана в XIX в. Баку: Издательство Академии Наук Аз. ССР, 1964

137. Чурсин Г.Ф. Очерки по этнологии Кавказа. Тифлис, 1913, 189 с.

138. Шавердов С. Тамазлух или обычай взаимного вспо-

моществования домашним скотом, СМОМПК, т. VII, Тифлис, 1889

139. Шахбазов Т.С. Об одном социальном институте азербайджанцев / Международная научная конференция «Археология, этнология, фолклористика Кавказа», Махачкала, 2007

140. Эфендиев М.М. Повинности и правовое положение владельческих райятов в Азербайджане в первой половине XIX в. // Труды Музея Истории Азербайджана, т. II, Баку, 1957

Türk dilində

141. Sahih-i Buhari və Tercemesi. XIII c., (tərcümə edən Mehmed Safuoğlu). İstanbul, 1989

142. Gökbel Ahmet. Anadolu varsaklarında inanc ve adetler. Ankara, 1988

MONOQRAFİYAYA DAİR ŞƏKİLLƏR

Şekil 1. Ot daşınması

Şəkil 2. Xırmanda köməkləşmə

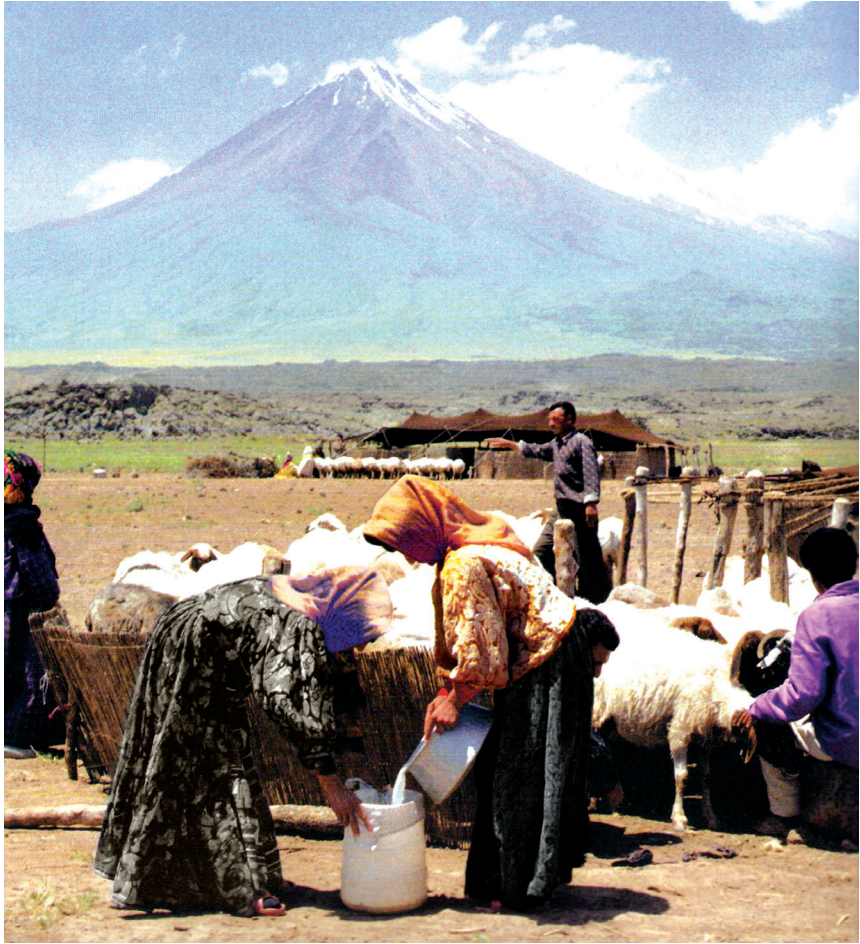
Şəkil 3. Bostançılıqda ortaqlıq

Şəkil 4. Bostançılıqda ortaqlıq

Şəkil 5. Çəltikçilikdə iməcilik

Şekil 6. Ağartı məhsullarının hazırlanmasında növbələşmə

Şekil 7. Tut yığımı

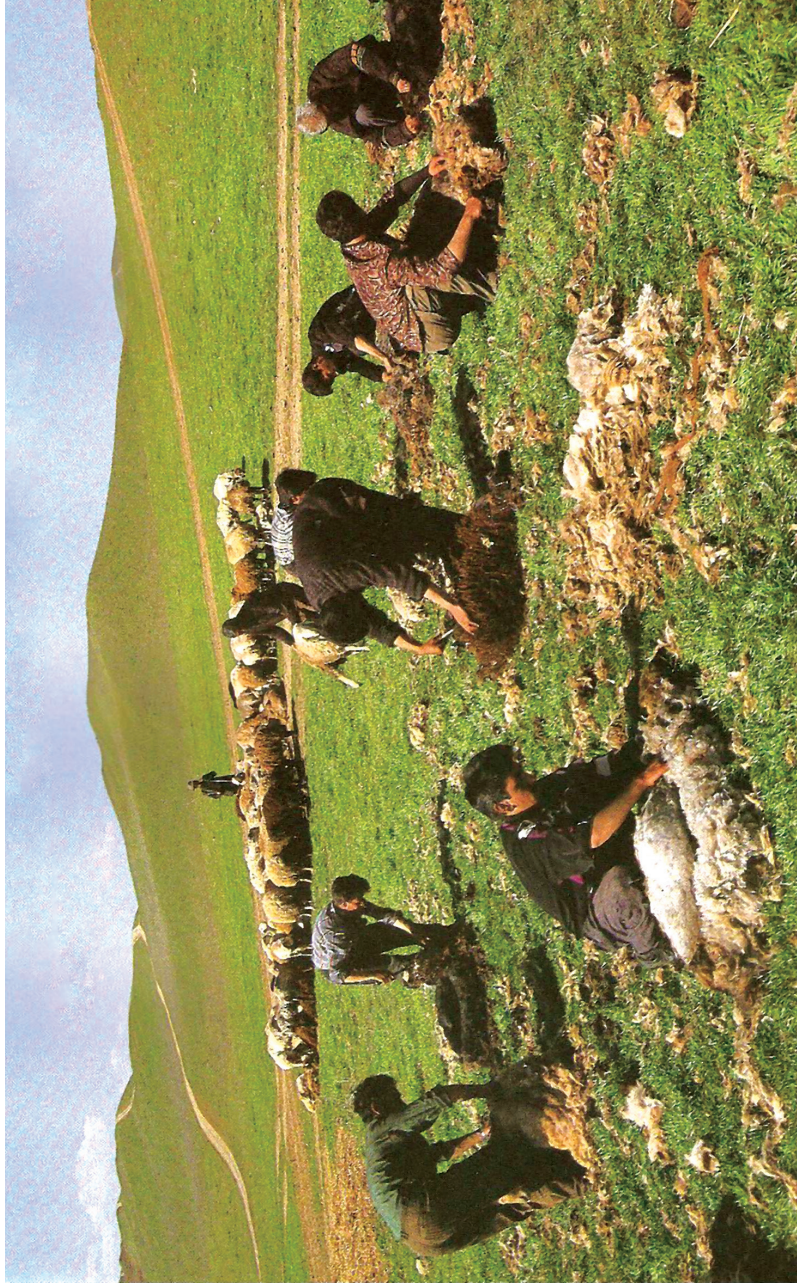
Şekil 8. Kəndlilər nobatda

Şəkil 9. Balıqçılıqda arakəsmə üsulu

Şəkil 10. Şəriklər balıq ovunda

Şekil 11. Yun qırımı

Şekil 12. Çeten toxunması

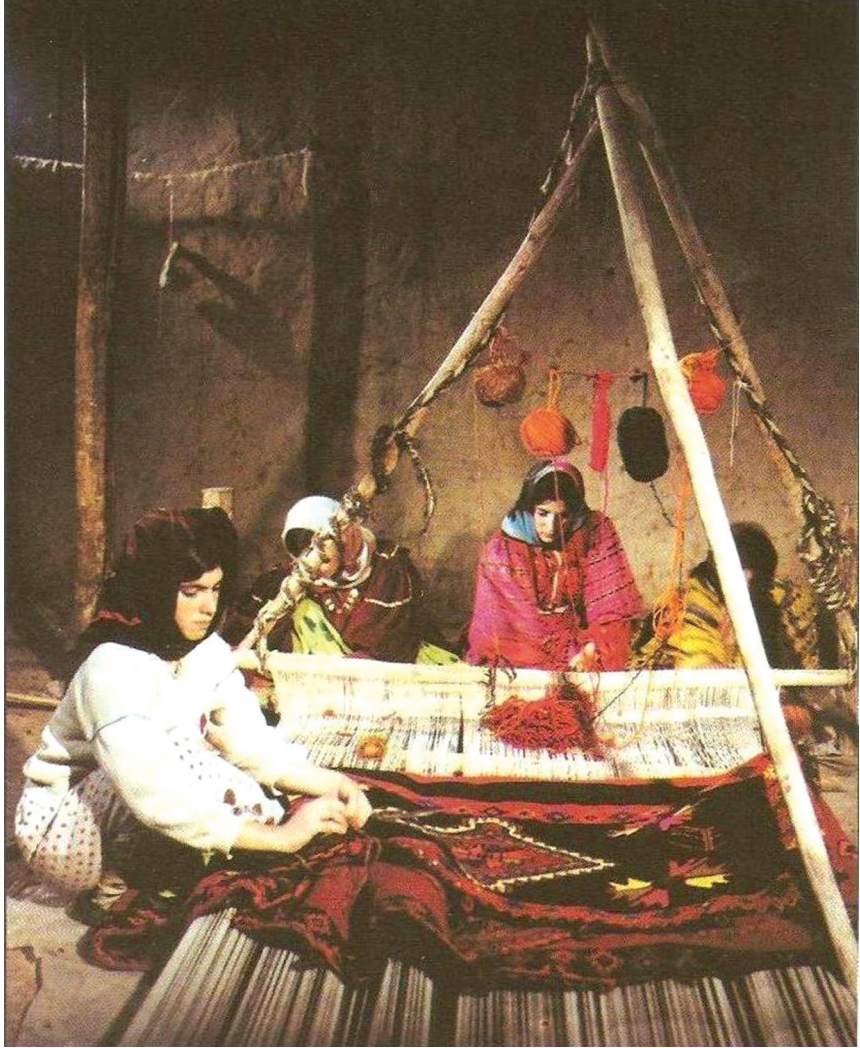
Şekil 13. Ev tikintisi

Şekil 14. Mövlud mərasimi

Şekil 15. Xalça toxunması

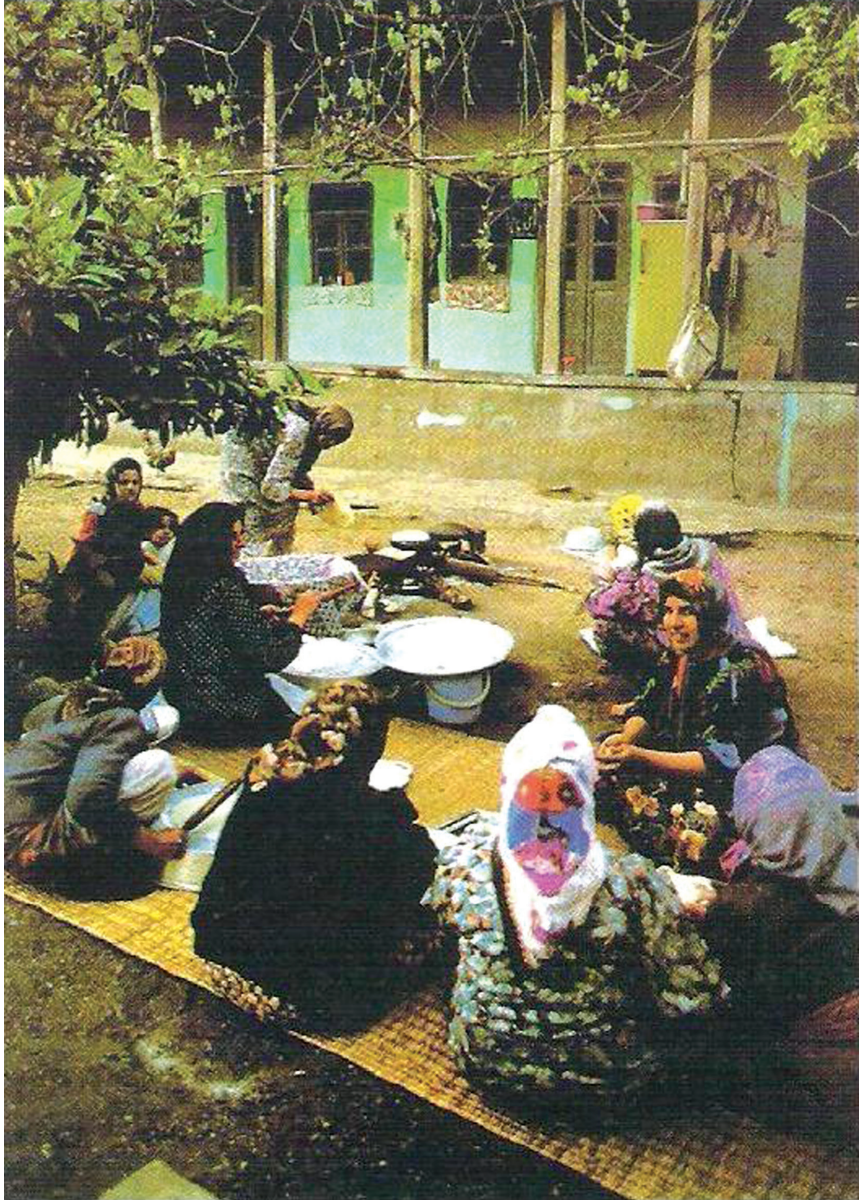
Şekil 16. Cecim toxunması

Şekil 17. Çörəkbişirmə

Şekil 18. Səməni yeməyinin bişirilməsi

Şekil 19. Yuxa bişirilməsi

Şəkil 20. Toy xörəklərinin elliklə bişirilməsi

Şekil 21. Bøydurdu mærasimi

Şekil 22. Mərasimlərdə köməkləşmə

Şekil 23. Mərasimlərdə köməkləşmə

Şəkil 24. Babagil piri. Lerik rayonu. XV-XVI əsrlər. Xeyriyyəçi İslam Hacı Sadiq oğlu Kərimovun təşəbbüsü ilə 1998-99-cu illərdə bərpa edilmişdir.

Şəkil 25. Haçaqaya ziyarətگاهی. Gədəbəy rayonu. Xeyriyyəçi
Seyid Miri tərəfindən 2004-cü ildə tikdirilmişdir.

Şekil 26. Cehizlik yorgan-döşeyin salınması

MƏLUMATÇILARIN SİYAHISI

№	Ad, soyad, ata adı	Yaşayış yeri	Təvəllüd
1.	Abbasov İzhab Məhəmməd o.	İsmayılı r-nu, Lahıc qəsəbəsi	1951
2.	Abbasova Qıztamam Fərrux q.	Cəbrayıl r-nu, Soltanlı kəndi	1935
3.	Abdullayeva Mərziyə Əbülfəz q.	Göyçay r-nu, Qarabaqqal kəndi	1932
3.	Ağamirzəyeva Dilbər Mühyəddin q.	Quba r-nu, Küpçal kəndi	1922
5.	Ağayeva Səbra Hüseyn q.	Lerik r-nu, Veri kəndi	1935
6.	Aslanov Həsən İsmayıl o.	İsmayılı r-nu, Kürdmaşı kəndi	1924
7.	Aşıq Yanvar	İsmayılı r-nu, Tircan kəndi	1943
8.	Babanlı Rövşən Abdulla o.	Qazax r-nu	1943
9.	Baxşəliyev Mirsalah Ağasalah o.	Sabirabad r-nu, Zəlqarağac kəndi	1934
10.	Baxşəliyeva Əzizə Ağasalah q.	Sabirabad r-nu, Zəlqarağac kəndi	1938
11.	Balayev Ənvər Zərbalı o.	İsmayılı r-nu, Lahıc qəsəbəsi	1920
12.	Bayramov Seyid Mehralı o.	Qazax r-nu, I Şıxlı kəndi	1930
13.	Bayramov Vidadi Mehralı o.	Qazax r-nu, I Şıxlı kəndi	1940
14.	Bəbirov Bəbir Müzəffər o.	İsmayılı r-nu, Lahıc qəsəbəsi	1924
15.	Budaqova Kafiyə Ələkbər q.	Ağdam r-nu, Bağbanlar kəndi	1935
16.	Cabbarova Ağasənəm Ziyad q.	Quba r-nu, Qrız kəndi	1936
17.	Cəfərov Cəfər Şahbaz o.	Dəvəçi r-nu, Şahnəzərli kəndi	1030
18.	Cəfərova Simanə Ağakərim q.	Dəvəçi r-nu, Şahnəzərli kəndi	1946
19.	Dibirova Asabel Tacəddin q.	Balakən r-nu, Mahamalar kəndi	1939
20.	Əmirov Ağabəy Məmmədresul o.	Dəvəçi r-nu, Şahnəzərli kəndi	1910
21.	Əbilova Nənəxanım Ataxan q.	Lerik r-nu, Molalan kəndi	1935
22.	Ələkbərova Sara Vəli q.	Ermənistan res., Masis r-nu	1933

23.	Əliyev Bahat Əsəd o.	Qazax r-nu, Kosalar kəndi	1922
24.	Əliyev İsa Həbib o.	Qazax r-nu	1941
25.	Əliyev Elxan Yarı o.	Lerik r-nu, Sorus kəndi	1932
26.	Əliyev Bəşərat Cümə o.	Şəki r-nu, Baş Şabalıd kəndi	1939
27.	Əliyev Zakir Əli o.	Zaqatala r-nu, Cımcımax kəndi	1944
28.	Əliyeva Zivər İsgəndər q.	Qazax r-nu, Kosalar kəndi	1928
29.	Əliyeva Qızıl Əbülfəz q.	Lerik r-nu, Siyov kəndi	1931
30.	Əliyeva Zinyət Diniş q.	Lerik r-nu, Sorus kəndi	1936
31.	Əliyeva Həlimə Orucqulu q.	Bakı şəhəri, Qala qəsəbəsi	1920
32.	Əhmədov Hüseynağa Əlicabbar o.	Saatlı r-nu, Qaralar kəndi	1934
33.	Əhmədov Hikmət Hacı o.	İsmayılı r-nu, Mican kəndi	1957
34.	Əhmədov Qürbət Osman o.	İsmayılı r-nu, Tircan kəndi	1924
35.	Əhmədova Ofelya Ağazaman q.	Bakı şəhəri	1957
36.	Əhmədova Fərayə Hilal q.	Saatlı r-nu, Qaralar kəndi	1939
37.	Əhmədova Reyhan Ağakərim q.	Quba şəhəri	1951
38.	Əhmədova Əsməd Xudabaxış q.	Xızı r-nu, Dizəvər kəndi	1939
39.	Əmirov Ağabəy Məmmədrəsul o.	Dəvəçi r-nu, Şahnəzərli kəndi	1910
40.	Əyyubov Bəkir Səlim o.	Qazax r-nu, Daşsalahlı kəndi	1943
41.	Əzimova Saray Höccət q.	Lerik r-nu, Veri kəndi	1924
42.	Gülməmmədov Abdulləzər Nemət o.	Şəki r-nu, Baş Şabalıd kəndi	1928
43.	Qədimli Mahir Vahid o.	Şəki r-nu, Baş Şabalıd kəndi	1949
44.	Qəniyeva Gülbar Hüseyn q.	Cəbrayıl r-nu Soltanlı kəndi	1924
45.	Manaflı Həbibulla Şirin o.	Şəki şəhəri	1952

46.	Məmmədov Bəlyar Camal o.	Şəki r-nu, Oxud kəndi	1923
47.	Məmmədov Seyfəddin Paşa o.	İsmayılı r-u, Diyallı kəndi	1958
48.	Məmmədov Vahab Baxşəli o.	Bakı şəhəri, Şimal DRES qəsəbəsi	1933
49.	Məmmədov Məmməd Əsəd o.	Şuşa şəhəri	1936
50.	Məmmədov Əhmədiyyə Əhməd o.	Şəki r-nu, Baş Göynük kəndi	1934
51.	Məmmədova Anabacı Qara q.	Quba r-nu, Təngəaltı kəndi	1917
52.	Məmmədova Xanım Hacıbaba q.	Şəki r-nu, Baş Göynük kəndi	1915
53.	Məmmədova Lətifə Paşa q.	İsmayılı r-nu, Mican kəndi	1955
54.	Məmmədova Ərkinaz Rüstəm q.	Quba r-nu, Dərgah kəndi	1933
55.	Məmmədrəhimov Cavanşir Əhməd o.	Şəki şəhəri	1954
56.	Məhərrəmov İdris İbrahim o.	Şuşa şəhəri	1926
57.	Miriyeva Gülçöhrə Mir Sədi q.	Zaqatala şəhəri	1957
58.	Mollayev Aysad Yusif o.	Zaqatala r-nu, Muxax kəndi	1945
59.	Musayeva Fatma Bibiqulu qızı	Bakı şəhəri	1949
60.	Mustafayeva Əsra İsaq q.	Lənkəran r-nu, Viyan kəndi	1920
61.	Mürsəlov Məhəmməd Rizvan o.	İsmayılı r-nu, Mican kəndi	1928
62.	Hacıyeva Cənabəyim Əlyar q.	Füzuli r-nu, Horadiz qəsəbəsi	1936
63.	Haqverdiyev Hikmət Ağaməmməd o.	İsmayılı r-nu, Lahıc qəsəbəsi	1949
64.	Haşimov Məhəmməd Müseyib o.	İsmayılı r-nu, Lahıc qəsəbəsi	1919
65.	Həsənov Nemət Veysəl o.	Şəki şəhəri	1944
66.	Həsənova Firəngiz İnşallah q.	Saatlı r-nu, Qaralar kəndi	1936
67.	Hüseynov Məmməd Mahmud o.	Dəvəçi r-nu, Şahnəzərli kəndi	1952
68.	Hüseynov Əsədulla	Dəvəçi r-nu, Şahnəzərli	1953

	Həmid o.	kəndi	
69.	Hüseynova Minarə Mustafa q.	Cəbrayıl r-nu	1946
70.	Hüseynov Hüseyn Xəlil o.	Ağstafa r-nu, Poylu kəndi	1955
71.	Xəlilova Zəkiyyə Aslan q.	Ağstafa r-nu	1926
72.	Xəlilova Mədinə Mustafa q.	Şəki r-nu, Zəyzid kəndi	1920
73.	İbrahimov Şirin Abdilməcid o.	Zaqatala r-nu, Muğanlı kəndi	1952
74.	İbrahimova Simuzər Dəmir q.	Qəbələ şəhəri	1948
75.	İdrisova Tamam Əhməd q.	Şəki r-nu, Baş Göynük kəndi	1933
76.	İsmayılova Sürəyya Nuhbala q.	Quba r-nu, Kürçal kəndi	1922
77.	İsgəndərov Fərman Məcid o.	Qazax r-nu, II Şıxlı kəndi	1930
78.	Kərimova Əntiqə Ağsalah q.	Sabirabad r-nu, Qaragüney kəndi	1951
79.	Kərimova Həfifə Ramazan q.	Balakən r-nu, Mahamalar kəndi	1930
80.	Kazımova Hacıbəyim Əjdər q.	Lerik r-nu, Kəsəkəran kəndi	1931
81.	Qasimov Balabəy Alverdi o.	Biləsuvar r-nu, Nəsimi kəndi	1938
82.	Qasimova Lalə Ağababa q.	Bakı şəhəri	1949
83.	Qasimova Güldostu Alverdi q.	Biləsuvar r-nu, Nəsimi kəndi	1936
84.	Qədirova İzafə Məmmədtahir q.	Quba r-nu, Kürçal kəndi	1935
85.	Qəmbərov Laçın Abdulla q.	Ermənistan res., Masis r-nu	1923
86.	Qurbanova Aişə Abdülrəhman q.	Zaqatala r-nu, Lahıc kəndi	1936
87.	Qurbanova Sabir Əhməd o.	Zaqatala r-nu, Kəpənəkçi kəndi	1938
88.	Pəşayev Bədrəddin Beydi o.	İsmayilli r-nu, Qalacıq kəndi	1916
89.	Ramazanov Ramazan Həzrət o.	Zaqatala r-nu, Muxax kəndi	1928
90.	Rəcəbov Əhməd Abdülrəhman o.	Zaqatala r-nu, Muxax kəndi	1950

Azərbaycanda qarşılıqlı yardım formaları (Tarixi-etnoqrafik tədqiqat)

91.	Rəhimov Bəxtiyar Soltan o.	İsmayılı r-nu, Qalacığ kəndi	1950
92.	Saatov Məmmədiyyə Rizvan o.	Şəki r-nu, Baş Göynük kəndi	1935
93.	Sadiqov Qəmbər Mirseyid o.	Ermənistan res., Masis r-nu	1937
94.	Sadiqova Minə Mirseyid q.	Ermənistan res., Masis r-nu	1936
95.	Səfərov Mirəli Məstəli o.	Cəbrayıl r-nu, Soltanlı kəndi	1918
96.	Şirinov Əjdər Şirinbəy o.	İsmayılı r-nu, Qalacığ kəndi	1950
97.	Şirinova Gülnaz Nəzirməmməd q.	Şəki r-nu, Baş Göynük kəndi	1936
98.	Şirəliyev Əli Hacı Səfər o.	İsmayılı r-nu, Mican kəndi	1930
99.	Talıbov Həbiş Məmməd o.	Qazax r-nu, II Şıxlı kəndi	1932
100.	Yusifov Tələt Ağayusif o.	İsmayılı r-u, Diyalı kəndi	1928

XÜLASƏ

Мамедова Ильхама Гюльбала к.

ФОРМЫ ВЗАИМОПОМОЩИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ (историко-этнографическое исследование)

РЕЗЮМЕ

Монография посвящена историко-этнографическому анализу форм взаимопомощи в Азербайджане в XIX начале XX веков. Впервые на базе полевых этнографических материалов, литературы и фольклорных источников, в обобщенном виде был исследован социально-экономический институт взаимопомощи, с учетом всех факторов, влияющих на его формирование.

В исследовательской работе, состоящей из введения, четырех глав, списка использованной литературы, списка принятых сокращений и списка информаторов, на основании веских фактов был успешно освещен ряд вопросов.

В «Введении» были обоснованы актуальность исследования, ее цели и функции, теоретико-методологические основы, уровень изученности, первоисточники, научная новизна и научно-практическое значение исследования.

Первая глава монографии, названная «Формы взаимопомощи, связанные с земледелием», объединяет следующие формы: «Формирование и сущности института взаимопомощи», «Простых обобщенных форм и вариантов взаимопомощи», «Сложных обобщенных форм и вариантов взаимопомощи» и «Массовых и индивидуальных форм взаимопомощи», и посвящена их этнографическому толкованию. Здесь раскрыто формирование и сущность социального института, подробно исследовано существо-

вание форм взаимопомощи еще в период первобытного общества и их высокое развитие в наши дни, доказано превращение обогащенной исламскими ценностями взаимопомощи в социальный институт. В этой главе дана классификация форм взаимопомощи, в свою очередь, эти формы в рамках трудовых союзов были разделены на коллективные и индивидуальные формы взаимопомощи. Кроме этого, автор по содержанию взаимной помощи охарактеризовал ее как моральную, материальную и физическую.

В первой главе монографии дано научно-этнографическое пояснение взаимной помощи, оказываемой друг другу земледельцами, занимающимся различными видами земледелия - хлеборобами, рисоводами и табаководами. Здесь рассматриваются такие формы взаимопомощи, как «ортаклык», «эвезчилик», «новбелешме», «тайбиролма», «тайбоюнолма», «ярдарлык», «пайдарлык», «модгами», «амкаль», «шериклик», «авраз», «хой», «имеджелик» и т.д.

Во второй главе говорится о «Формах взаимопомощи, связанной со скотоводством и подсобным хозяйством». В ней дано описание и научный анализ форм взаимопомощи в хозяйствах, занятых скотоводством, рыболовством, охотой, в достаточной степени оценена их роль в экономическом прогрессе. Всесторонне раскрыты различные формы взаимопомощи, освещены такие коллективно и индивидуально организованные формы, как «дамазлыг», «зиянлыг», «умья», «алышма», а также такая коллективно организованная помощь, как «имеджелик», «джей», кроме этого освещены трудовые объединения скотоводов – «бедел», «аманат», «серкар», «нобат», «шериклик».

Третья глава называется «Формы взаимопомощи, связанные с материальной культурой и ремеслом». Здесь нашло свое отражение социальные институты, связанные с этой отраслью, взаимная помощь в различных областях хозяйства – «имеджелик», а также о них дана подробная информация.

Во второй части главы проанализирована взаимная помощь в области ремесел. В параграфе, озаглавленном «Материальная культура», отражено завершение строительства таких важных элементов материальной культуры, как народные жилые дома, дороги, религиозно-мемориальные построения, объекты искусственного орошения, которое справедливо расцениваются как результат взаимной помощи. Можно сказать, что в этой главе даны выводы, полученные на базе полевых-этнографических материалов, интересные научные изыскания, связанные с такими областями ремесла, как медное дело, кузнечное дело, ковроткачество, гончарство. В главе говорится о трудовых союзах, образованных на основе взаимной помощи (амкар, ортаклык, шериклик), начиная со средних веков, раскрыты причины их возникновения, подчеркнут тот факт, что организации подобного типа являются приемниками широко распространенных в Азербайджане и странах Востока профессиональных союзов таких как «ахи», «аснаф», «овзан», «санна», «мотарифа».

В четвертой главе, озаглавленной как «Формы взаимопомощи, связанные с семейным бытом и общественной жизнью», соответственно рассмотрены формы взаимопомощи, связанные с семьей и бытом. В этой главе проведено сравнение форм взаимопомощи в патриархальных и малочисленных семьях Азербайджана в XIX начале XX

веков и разъяснены причины более частой взаимной помощи в патронимических группах. Здесь отражены формы взаимопомощи, характерные для семейного быта нашего народа, а также дано этнографическое описание праздников, свадебных и траурных церемоний, проанализированы их социально-психологические, морально-этические моменты.

В заключении подводятся общий итог монографии и делаются соответствующие выводы.

Mammadova İlhamə Gulbələ

**MUTUAL AID FORMS IN AZERBAIJAN
(Historical-ethnographic research)**

SUMMARY

The monograph is dedicated to historical – ethnographical research of mutual aid forms in XIX and at the beginning of XX centuries in Azerbaijan. All Azerbaijan steppe ethnographical materials based on literature and folklore sources dealing with mutual aid forms for the first time had been drawn into the research work, all factors which will effect to its formation had been taken into account.

In the research work consisting of introduction, four chapters, conclusion, the list of used literature and accepted data founded main facts and a number of problems has been enlightened successfully.

The actuality of the thesis, its goal, scientific-methodological; basis, state of the research, the base of scientific sources, scientific novelty, scientific- practical importance is considered in the introduction.

First chapter is named «The mutual aid forms dealing with agriculture», «The formation of mutual aid institution and its essence», «The simple middle forms of mutual aid and its variants», «The compound middle forms of mutual aid and its variants» and «The mass and individual forms of mutual aid» are given here and all these are dedicated to the ethnographical explanation. The essence and formation of social establishment is uncovered here and spoken that the mutual aid forms are exists even from the primitive community period and it had

high developed till our time. The nation aids enriched by Islamic values and changed into social institution are proved in the work. The classification of mutual aid forms are given in this chapter and they are divided into collective and individual aids in the labour unions. Besides it, according to its meaning the author divided the people aid into spiritual, physical and material aids. There given scientific – ethnographic interpret of aids of farmers who was busy in different fields of farming such as grain growing, paddy cultivating, tobacco – cultivation in the monograph. Here considered mutual aid forms as «metayage» (ortagliq), replacing (avazchilik), alternation (novbalashma), taybirolma, tayboyunolma, paydarliq, merdgam, hamqal, joint stock company, subbotnik (a day of voluntary unpaid labour) «culpability (sababkarliq).

In the second chapter is spoken about «Mutual aid forms dealing with cattle – breeding and a subsidiary farm areas». The description of mutual aid forms such as cattle – breeding, fishery, hunting and there role in the economical development is given in the dissertation. Mutual aid forms are investigated widely and the forms which are organized in individual order such as purebreeds (damazliq), injury damage (ziyanliq), umya, slaughter of cattle (alishma) and such collective organized aid forms as subbotnik, jey, and joint labour of cattle – breeding, «badal», «amanat», «sarkar», «nabat», shariklik and others are lightened in the second chapter, These organizations of professional unions (archi, asnaf, ovzan) are widely spread in Azerbaijan and in the East countries.

In the third chapter named «The mutual aid forms dealing with material culture and craft» shown the interpretation of social institutions, which is related with this field and given a wide information about different areas of economy

– «imajilik», «avraz», «hoy», «eljari», «xoncha». The people aid in craft field is analyzed in the second part of this chapter. In the paragraph named «Material culture given information about the important elements of the material culture – national dwellings, roads, religious – memorial building and constructions is shown as the result of mutual aid. In the second part of this chapter given the interesting scientific conclusions related with different areas of craft – coppery, blacksmith's, carpet weawing, pottery, which are written on the base of steppe – ethnographic materials. In this chapter is told about labour employee organised in the middle ages on the bases of mutual aid (colleques, metayege, joint stock company) discovered the reasons of their emergence.

The fourth chapter named «The mutual aid forms in family – welfare and social life» is given mutual aid forms dealing with family life and daily life. In the chapter is given the comparison of mutual aid forms in patriarchal families and in the nuclear families in Azerbaijan in XIX and at the beginning of XX century, The reasons of wide spreading of mutual aid in patronymic families are given in the work. The chapter represents the description of mutual aid forms which are characterized our national family welfare and given ethnographic description of holidays, wedding party, mourning measures and analysis of their socio – psychological, moral – ethical moments.

In summary is given sum total of monograph and drawn a proper conclusion.

Çapa imzalanıb: 24.09.2011

Formatı: 60x90 1/16

Həcmi: 13,5 ç.v.;

Sifariş: 204; Tiraj 500

mətbəəsində çap olunmuşdur

